

**20. YÜZYILA GİRERKEN ERMENİ EDEBİYATINDA
MODERNİTE, YENİ BURJUVAZİ VE SINIFSA
ÇATIŞMALAR**

**MARKAR ESEYAN
107611010**

**İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. MURAT BELGE

MAYIS 2010

**20. Yüzyıla Girerken Ermeni Edebiyatı'nda Modernite, Yeni Burjuvazi
ve Sınıfsal Çatışmalar**

**Modernity, New Bourgeoisie and Class Struggles in Armenian
Literature
On the Turn of the 20th Century**

Markar Eseyan
107611010

Tez Danışman: Prof. Dr. Murat Belge :
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Nazan Aksoy :
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Arus Yumul :

Tezin Onaylandığı Tarih : 15.06.2010

Toplam Sayfa Sayısı: : 176

Anahtar Kelimeler (Türkçe)

Anahtar Kelimeler (İngilizce)

- 1) Ermeni Edebiyatı
- 2) Modernizm
- 3) Amira
- 4) Genç Ermeniler
- 5) Sınıf çatışması

- 1) Armenian Literature
- 2) Modernity
- 3) Amira
- 4) Young Armenians
- 5) Class Struggles

ÖZ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için olduğu kadar, Ermeniler için de uzun ve çok debdebeli bir zaman oldu. Fransız Devrimi'nin etkileri Osmanlı'dan Yunan ve Bulgar devletleri ile birlikte devasa bir toprak parçasını da alıp götürmüştü. Ermeniler de bu değişimden ziyadesiyle etkileniyordu. Zamanından beri, ticaret yoluyla dünyanın geri kalanıyla yakın ilişki içindeydiler. Diasporaları mevcuttu ve Avrupa'da hatırı sayılır bir Ermeni nüfus yaşamaktaydı. 1830'ların ortalarında Avrupa'ya eğitim almaya giden Genç Ermeniler ise, Ermeni milletinin sefil durumundan dolayı acı çeken zengin ailelerin çocuklarıydı. Bunlar İstanbul'a dönüşlerinde, yanlarına zengin esnaf sınıfını da alarak imtiyazlı "amira" sınıfına karşı ciddi bir muhalefetin ve bundan da öte hem eğitim, hem yayın hayatı, hem ziraat ve hem de dil alanında çok ciddi reformların taşıyıcısı oldular. Bu zaman zarfında Ermeni toplumu öyle parlak ilerlemeler kaydetti ki, bu dönem "Zartonk" yani "Uyanış" adıyla anılmaya başladı.

İşte bu çalışmada, 1884'te Arevelk (Doğu) Dergisi etrafında kümelenen Ermeni yazarlar tarafından ülkeye getirilen gerçekçilik akımı bağlamında Ermeni toplumundaki modernleşme, sınıfsal değişimler, yeni sınıflar ve sınıfsal çatışmaların izi sürülmeye, gündelik hayatın olağanlığında, bu heyecanlı dönemin nasıl akis bulduğuna bakıldı. Gerçekçi yazarların, yaşamı olduğu gibi aktarma iddiaları ile, bu eserlerde dönemin bir röntgeninin çekilmesi amaçlandı.

Elde edilen bulgular, alanda derinlemesine çalışmaların neredeyse hiç olmaması ile daha önem kazanıyor. İncelenen eserler, ilk defa Türkçeye çevrildiler ve tarihsel bağlamında veriler işlenerek analiz edildi. Böylelikle, oldukça politize olmuş Ermeni konusu, çok önemli bir tarihsel aralıkta, döneme tanıklık eden edebi eserlerden aracısız biçimde aktarılmaya çalışıldı.

ABSTRACT

19th century was a long and grandiose age for Armenians as well as for the Ottomans. The effects of the French Revolution took away an enormous section that includes Greek and Bulgarian territories. Armenians, also, were influenced by this effect, extremely. All along, they were in close contacts with the rest of the world by trading. There were diasporas and a respectable Armenian population that was living in Europe. In the middle of 1830's, the Young Armenians who were receiving training, were the children of wealthy families who suffered with the idea of their folk's miserable situation. They became the head of a serious oppositon to privileged "amira" class and beyond this, they became the head of serious reforms in fields of education, covered sector, agriculture and language; when they turned back Istanbul. At this time, Armenian people made brilliant progress, so this progressive age was named as "Zartonk": "Awakening".

In this search, modernization in Armenian nation, class exchanges, new classes, and class conflicts and the question how this exiting age is echoed in daily life's normality are studied by Armenian writers who formed into a group in the Arevelk (East) magazine. With the realist writer's claims of narrating the life the same as it is; x-raying the period is aimed, in these writings. Information obtained become more important, with the fact that there is almost no thorough search in this era. Studied works are translated in Turkish for the first time, and analyzed in the historical context. In this way, Armenian case, which is exceedingly politicized, is narrated in an important historical period by the literary works that are witnesses of the age.

TEŞEKKÜR

Uzun yıllar ara verdikten sonra üniversiteye dönmemi ve bu tez konusunu bana önererek önümde geniş bir ufuk açılmasını sağlayan sevgili eşim Natali Esayan'a teşekkürden çok daha fazlasını borçluyum. Tezin yazımı sırasında bana sağladığı lojistik destek ise işin cabası oldu. Ona buradan kocaman bir teşekkür gönderiyorum. Diğer yandan tez hocam Prof. Dr. Murat Belge onca işinin arasında beni her zaman hüsniyet ve sevecenlikle kabul ederek kilitlendiğim noktalarda kritik müdahalelerle tezin nihayetlenmesini sağladı. Prof. Dr. Nazan Aksoy, bunca aradan sonra yüksek lisans yapmam konusunda ve tez sürecinde beni destekledi ve cesaret verdi. Bir diğer kıymetli hocam Prof. Dr. Arus Yumul ise önemli bilgileri benimle severek paylaştı ve kısıtlı zamanını bana ayırarak tezin yazımında bana önemli destek sağladı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültürel Çalışmalar Yüksek Lisans Bölümü'ndeki başta Bölüm Başkanı Bülent Somay, Ferda Keskin, Ferhat Kentel, Levent Yılmaz, Halil Nalçaoğlu olmak üzere tüm hocalarıma da sağladıkları yüksek kaliteli ders düzeyi ve özgür, eğlenceli tartışma ortamı için teşekkür borçluyum.

Diğer yandan konunun önde gelen uzmanlarından Boğos Levon Zekiyani ve Kevork Bardakçıyan'a özellikle teşekkür etmek isterim. Seçtiğim cürretkâr konunun içinde ve geniş alanda kaybolmamış olmamı onların alçakgönüllü, sabırlı desteklerine ve şüphesiz ziyadesiyle faydalandığım eserlerine borçluyum. Tezi, çoğu Ermenice olan nadide eserler üzerinden çalışarak tamamladım. Bunlar bir asırlık, nadir bulunan Ermenice kitaplardı. Kitapları edinmekte bana en büyük desteği Ermeni Okulları Öğretmenler Derneği verdi. Derneğin kütüphanesine arzu ettiğim her anda ve büyük bir misafirperverlik ve rehberlik eşliğinde ulaşabildim, kitapları süre tahdidi olmadan ödünç alabildim. Kendilerine çok teşekkür ediyorum. Diğer yandan, üzerinde rahatlıkla çalışabildiğim çok mühim eserleri Türkçeye kazandıran ve bu şekilde tarihi bir misyon üstlenen Aras Yayınevi yönetici ve emekçilerine de yürekten teşekkür etmek istiyorum.

Tezimin yazım aşamasının büyük bir bölümü sevgili anneciğim Nurten Esayan'ın kanserle boğuştuğu, hastanelerde sabahladığımız ve

nihayetinde vefat ettiği sürece denk geldi. Sevgili annemi kaybedecek olmanın kederini bu teze kendimi teslim ederek hafiflettim. Hem anneme hem de beni bu dönemi hasarsız atlatmamı sağladığı için tezime de teşekkür etmek istiyorum.

İçindekiler

Öz / Abstract	iii
Teşekkür	v
1. Giriş	1
1.1 Büyük Felaket ve Edebiyat	3
1.2 19. Yüzyılda İstanbul Ermeni Toplumu Özelinde Osmanlı Ermenileri	4
1.2.1 Ermeni Kilisesi ve Patrikhane	7
1.2.2 Ermeni Milli Anayasası'na Doğru	10
2. Ermeni Realist Edebiyatı'nda Modernite, Toplumsal Sınıflar ve Sınıf Çatışmaları	14
2.1 Krikor Zohrab: "Osmanlı Meclisi'nde Bir Ermeni Mebus"	14
2.1.1 "İlk Aşk, İlk Göz Ağrısı"	16
2.1.2 "Postal"	20
2.1.3 "Rahmetli"	27
2.1.4 "Dönüş"	32
2.1.5 "Kilisenin Avlusu"	35
2.1.6 "Poturlu"	45
2.2 Yervant Sırmakeşanlıyan (Yeruhan): "Amira'nın Kızı"	54
2.3 Arpiar Arpiaryan: "Badmıvadzknere u Vibagner" (Hikâyeler ve Kısa Öyküler)	89
2.3.1 "Orhnyal Kertasdanı" (Kutsal Aile)	92
2.3.2 "Fuara Giden Kafkas"	99
2.3.3 "Azkis Parerarneri" (Milletimin Hayırseverleri)	106
2.3.4 "Sırdı Hağtanagı" (Yüreğın Zaferi)	111
2.3.5 "Hoku Zavag" (Evlatlık)	115
2.3.6 "Vosgi Abırçan" (Altın Bilezik)	122
2.4 Dikran Gamsaragan: "Varjabedin Ağçığı" (Öğretmenin Kızı) ...	126
3. Sonuç	167
Kaynakça.....	174

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu, Osmanlı Ermeni Edebiyatı'nın 1884-1915 dönemi arasında seçilmiş yazar ve edebiyat eserleri üzerinden, Ermeni toplumunda ve aynı dönemdeki Osmanlı devletindeki idari, yapısal değişimler, kurumların yeniden tanımlanması ve Batı'dan gelen özgürlük ve milliyetçilik rüzgârları fonunda belki de doruk noktasına ulaşan sosyal hareketliliğin sonucu olarak oluşan “Yeni burjuvazi”yi, “genç aydınları”, statükoyu temsil eden ve başlarında özellikle sarraf amiraların¹ bulunduğu kesimler arasında yaşanan sınıf çatışması üzerinden yaşanan Ermeni ulusal kimliğinin oluşumunu incelemektir.

Seçilen dönemi siyasi ve edebi olarak iki türlü değerlendirmek mümkündür. 1859 tarihli Islahat Fermanı sonrası Saray'ın cemaatlerden kendi iç tüzük tekliflerini istemesi sonucu başlarında Hariciye Muhakemat Müdürü ve Mithat Paşa'nın danışmanı olan Krikor Odyan'ın bulunduğu komisyonlarca oluşturulan ve ruhunu ta 1850'lerde, o sıra Paris'te okuyan ve 1848 devriminden ziyadesiyle etkilenen Nahabed Rusinyan, Doktor Serviçen ama özellikle genç yaşta vefat eden Nigoğos Balyan'ın² o dönemde yaptıkları çalışmalardan alan Anayasa son şeklini alma yoluna girmişti. 1863'te bir dizi değişiklik ve sancılı bir dönemden sonra kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin cemaatin sosyo-ekonomik ve politik yapısını temelden değiştirmesi kaçınılmazdı. Bu değişimin asıl nedeni ise, halkta oluşan güçlü bir iradeden çok, Tanzimat döneminde yaşanan ateşli tartışmalarda kendini ortaya koyan zengin esnaf ve *Genç Ermenilerin* Patrikhane ve sarraf amiralar paktına karşı yeni bir özne olarak ortaya çıkmalarıydı.

Konunun iddiası ve malzemenin zenginliğinin bu tez çalışmasının boyutunu açacağına aşikârlığı ve her tezin ihtiyacı olan sınırın tayini açısından söz konusu aralık olarak, 1884-1915 tarihleri içinde kalan dönem

¹ Genellikle sarraf, barutçubaşı, hassa mimarı, darphane emini gibi yüksek devlet görevlerinde bulunan Ermenilere verilen unvan. Amiralar, cemaat yönetim kademelerinde de yer alarak önemli rol oynamışlardır.

² Ne tezettir ki, Nigoğos Balyan, kendisi sıkı bir muhafazakâr olan dönemin ünlü amiralarından Garabed Amira Balyan'ın oğluydu.

seçilmiştir. 1884, Ermeni edebiyatında gerçekçilik akımının ortaya çıktığı tarihtir. Aslında bu tarihi birkaç yıl önceleyen ve bu akıma dahil edilebilecek eserler de mevcuttur.

Victoria Rowe, “A History of Armenian Women’s Writings-1880-1922” adlı doktora çalışmasında Osmanlı Ermeni edebiyatında gerçekçilik akımının nasıl zuhur ettiğini ve merkez konumdaki yayın ve yazarları şu şekilde not eder:

Modern Ermeni edebiyatı Zartonk olarak adlandırılan 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin yapısının değiştiği, reformların art arda geldiği sosyo-ekonomik çalkalanmada ortaya çıkan dönemde gelişti. Bu edebiyatın odaklandığı ana konular, Osmanlı ve Rus imparatorluklarında ulusal ve dini azınlıklar olarak yaşayan Ermenilerin sorunları oldu. Ermeni entelektüellerin kaygısı ise, ulusal kimlik, otantik kültürün önemi, eğitim, aile ve bu bağlamda kadının rolü oldu.

(...)

Ermeni edebiyatına gerçekçilik akımının girişi 1880’lerde başlar ve gittikçe baskın akım olma yolunda ilerler. Ancak gerçekçilik akımının resmen edebiyata intikali 1884 yılında yayım hayatına başlayan Arevelk (Doğu) dergisiyle olur. Arevelk’in yazarları romantizmi reddederek realizmi savunurlar. Realist yazarlar zamanla Arevelk ve Masis dergilerinde toplanmaya başlarlar. 1891 yılında bunlara bir üçüncüsü katılır; adı Hayrenik (Anavatan) olan bu derginin kurucu editörü Arpiar Arpiaryan’dır ki, özellikle Krikor Zohrab ve Arşak Çobanyan gibi genç yazarları da cezbeden bir çekim gücü yaratır.³

³ Victoria Rowe, A History of Armenian Women’s Writings-1880-1922, Cambridge Scholars Press Ltd. London, 2003, s. 8-9.

Realizmin Ermeni edebiyatçılar için nasıl algılandığı konusu için Rowe'un çalışmasına aldığı şu alıntı da önem taşımaktadır:

Entelektüellerin gerçekçilik akımını nasıl algıladıklarındaki kilit kelime naturalizmdir. *Masis*'te 1892 yılında çıkan "Edebiyatımız" başlıklı makalesinde Arşak Çobanyan yazarın işini şöyle tanımlar:

Yeni yazarlar nasıl çalışır? Onlar sokaklarda dolaşırlar. Her köşe bucağa bakarlar. Çayırılık alanlara, ormanlara, dağlara giderler. İnsanlar içinde ise her şeyi gözlemlerler. Tüm bunları not alır ve düşünürler. Sonra kendi odalarına döner ve yazarlar. Yanlarında sadece not aldıkları defterler vardır."⁴

Çobanyan'ın tasvirinde, yazma sürecini bir bilimcinin gözlem yapmasına benzettiği görülür. Naturalizmin Ermeni yazarlarda bu kadar popüler olması, iki Fransızın, Emile Zola ve Guy de Maupassant'ın bu çevredeki popüleritesinden ileri gelir. Gerçekçilik ve naturalizm akımının önde gelen yazarlarından Krikor Zohrab, bu iki ünlü Fransızın hayranıdır ve kendi öykülerinde bu yazarların kurgu ve imajlarından kısmen de olsa esinlenir.⁵ Ermenilerde gerçekçilik akımının önemli yazarları arasında Arpiar Arpiaryan (1852-1901), Melkon Gürciyan (1859-1915), Krikor Zohrab (1860-1915), Hırant Asadur (1862-1928), Sibil [Zabel Asadur] (1863-1934), Dikran Gamsaragan (1866-1941), Levon Paşalyan (1858-1943), Yeruhan [Yervant Sırmakeşhanlıyan] (1870-1915), kısmen de Zabel Esayan (1878-1943) sayılabilir ki, bu tezde, sayılan yazarların bir kısmının başlıca eserleri incelenecektir.

1.1. BÜYÜK FELAKET VE EDEBİYAT

⁴ James Etmekjian, "The French Influence on the Western Armenian Renaissance 1843-1915", (New York: Twayne Publishers), 1964, s. 223.

⁵ Age, s. 232-233.

Bu tez çalışmasının seçtiği dönemin 1915'te son bulması, 24 Nisan'ında İstanbul'da yaşanan, 235 Ermeni aydının tutuklanmasıyla başlayan ve Ermeni halkının önemli bir bölümünün yaşadıkları coğrafyadan kısa bir sürede ya katliamlar, ya da zorunlu göçle uzaklaştırılmasıyla sonuçlanan "Büyük Felaket" in başladığı yıl olmasıdır.⁶ 24 Nisan'da tutuklanan aydınların büyük çoğunluğu, mebus, hekimlik ve bürokratin yanında, aslında cemaatin önde gelen yazar, şair, yayımcı ve entelektüelleriydi. Aralarında Krikor Zohrab ve Yervant Sırmakeşhanlıyan'ın da bulunduğu bu kişilerin çoğunluğu İttihat ve Terakki tarafından gönderildikleri Anadolu'nun iç bölgelerinde katledildiler. Dolayısıyla, bu dönemde Ermeni kültür yaşamı da onulmaz bir darbe aldı. Bu felaketten sonra verilen eserlere ise pek tabii ki 1915 damgasını vurdu ve edebiyat da, toplum gibi kendi doğal mecrasından çıkarak başka bir yöne doğru kırıldı. Öyle ki, çalışmanın üst sınırını belirten bu tarih, sadece edebi eser verenlerin sayılarındaki dramatik düşüş kadar, Ermeni toplumunun yaşam şartlarındaki dramatik değişimin edebiyatı da derinden etkilenmiş olmasını ifade etmektedir.

1.2. 19. YÜZYILDA İSTANBUL ERMENİ TOPLUMU ÖZELİNDE OSMANLI ERMENİLERİ

1478 nüfus sayımına göre İstanbul'da 16.026 hanede 120.000 kişi yaşıyordu. Bunların 9.486'sı Müslüman, 3743'ü Rum, 1647'si Yahudi, 817'si Ermeni ailelerdi. 17. yüzyıl ortalarında İstanbul Fransız Elçiliği sekreteri Osmanlı başkentindeki Ermenileri 8.000 yerli aile ve 50.000 göçmen Ermeni olarak tahmin ediyordu. 18. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'da toplam nüfus yaklaşık 1 milyonu ve bunların çoğunluğunu Rumlar ve Ermeniler oluşturuyordu. 1839'da İstanbul'da 125.000 ile 150.000 arasında Ermeni yaşadığını söylemek çok hatalı olmayacaktır.

⁶ Teotik (Teodoros Lapcincian) İstanbul'da yayımlanan 1919 tarihli Huşartsan (Anıt) adlı yıllığında, 1915'de öldürülen 761 aydının kaydını tutmuş ve 1919'da İstanbul'da bugün Harbiye Orduevi'nin bahçesinde olduğu tahmin edilen yerde bir 24 Nisan Anıtı'nın açıldığını, Türkiye Ermeni toplumunun bir yas komisyonu kurarak 1923'e kadar 1915 kayıpları için anmalar düzenlediğini yazar. "Teodik, 11 Nisan Anıtı, Huşartsan, Belge Yayınları, Nisan 2010, s, xxvii.

Osmanlı topraklarındaki toplam Ermeni nüfus konusunda da otoriteler arasında görüş birliği yoktur. Ubcini, 1854'te ülkede 2.400.000 Ermeni yaşadığını belirtirken, bölgesel bir döküm vermez. Ermeni Patrikliği 1872 yılında Osmanlı nüfusunun 3.000.000 olarak tahmin ediyor. Marcel Leart takma adını kullanan Krikor Zohrab ise bir çalışmasında 1910'larda toplam Ermeni sayısını 2.600.000 olarak belirtiyordu. Burada önemli olan nokta, Ermeni nüfusunun çoğunluğunun eyaletlerde yaşamasına karşın, toplam sayının ancak 20.4'ünün kentlerde yerleşik olmasıydı. Buna karşın, Ermeni toplumunun politikalarını belirleyen ve daha sonra bütün ülkedeki Ermeniler için bir anayasal yaşam düzenini kuranlar, küçük bir azınlık olan İstanbul Ermenileriydi.⁷

Osmanlı'da yaşayan Ermeniler kendine özgü sınıflara sahipti. Yerleşik kanı, onlara yönelik ayrımcı önyargı ve üretilen efsanelerle orantılı olarak Ermenilerin çoğunun zengin olduğudur. Oysa gerçek tabii ki böyle değildi. Bilâkis, onlar Anadolu'nun dört bir yanında dağınık halde yaşayan, sadece beş-altı vilayette (Vilâyat-ı Sitta) nüfusun üçte birine ulaşabilen dar gelirli köylü bir nüfustan ibaretti. Bu geniş köylü tabanın üzerinde görece gelişkin bir orta sınıf yükselirdi ve zengininden fakirine çok dindar bir topluluk olan cemaatin itaatte şüphe duymadıkları bir de ruhban sınıfı bulunmaktaydı. Ermeni toplum yapısında soyluluk yoktu. Orta sınıf ise eski zanaatkârlar, onlardan biraz daha iyi durumda olan tacirler, Avrupa görmüş milli aydınlardan teşekkül ederdi. En üst kademe ise, varlıklı, Avrupalılaştırmış serbest meslek erbabı vardı.

Millet sisteminde yükselen Osmanlı'da Ermeniler, diğer gayrimüslim cemaatler gibi zımmi statüsündedirler. Zımmilik, İslam fıkına göre, İslam Devleti'nin yönetimi altına girmiş, ona haraç ve cizye ödemeyi kabul etmiş ehlikitap toplulukları ifade eder. Gayrimüslimlerden devlet teminatı altında bulunma ve askerlik hizmetinden muaf olmanın bedeli olarak alınan cizye, Osmanlı'nın topladığı toplam vergiler içinde dönemine

⁷ Aktaran Vartan Artinian, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863." 2004 İstanbul, Aras Yayınları, s. 19-20.

göre yüzde 24 ile yüzde 48 arasında büyük bir yer kaplardı. Bu miktarın büyüklüğü yanında, bu vergiyi toplamak üzere büyük rüşvetlerle bu görevi satın almış cizyedar denen kişiler kendi paylarını fazlasıyla verginin üzerine koyar ve bunu vaktinden evvel zorla tahsil ederlerdi. Böylelikle cizye vergisinin yükü gayrimüslim tabaanın sırtında katlanarak çoğalırdı. Şark sorunun önemli bir ayağı da, bu ağır vergilerdi.⁸

Gayrimüslimlerin askerlik yapmaları yasaktı. Dolayısıyla silah bulunduramazlardı. Müslümanların sahip olduğu pek çok hakka da sahip değildiler. Çan çalmaları yasaklanmıştı. Yıkılan veya harap olan ibadethanelerinin onarılmasına izin verilmezdi. Zimmiler Müslümanların giydiği elbiseleri giyemez, Müslümanlar selam vermeden ona selam veremez, elbiseleri, başlıkları, binekleri, palanları Müslümanlarınkilerle aynı olamazdı. Müslüman kadınların elbiseleri ile zimmilerinki açıkça farklı olmalıydı. Müslümanların evleri ile zimmilerinkilerin karıştırılmaması için evin belirgin bir yerine açık şekilde gözükken bir işaret konulması zorunluymuştu. Müslümanların evlerinden daha yüksek katlı yapılmasına müsaade edilmezdi. Müslüman evlerine bakan cephelerine pencere açmaları yasaktı. Müslüman kadınlarla evlenemez, Müslümanlara karşı şahitlik yapamazlardı. Müslüman mahallelerinden haç ve domuz geçiremezlerdi. Onlara belirli renkler verilmişti. Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumlarınki siyah ve Yahudilerinkinin mavi olması zorunluymuştu.⁹ Bir Hıristiyanı öldüren bir Müslümanı kurtarmak için verilen rüşvet 3.000 kuruştur; bir gayrimüslimi kör eden bir Müslüman 1.500 kuruş vererek kurtulabiliyordu.¹⁰

Bu kuralların bazıları Osmanlı'nın her bölgesinde aynı sertlikte uygulanmaz, konjonktüre göre kurallar esneyip sertleşebilirdi. Her zaman yapılan tespit gereğince, bu günden bakılınca kabul edilemez görünen bu şartlara rağmen, Osmanlı'daki Ermenilerin, göreceli olarak 19. yüzyılın başına kadar Avrupa'daki azınlıkların durumuna kıyasla daha iyi yaşam şartlarına sahip olduğu söylenebilir. Ermeniler bununla birlikte, içinde

⁸ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", s. 631-632

⁹ Taner Akçam, "İslam'da Hoşgörü ve Sınırı, Başak Yayınları, Ankara, s. 89-91.

¹⁰ Sahak Der Movsesyan, Badmutyun Hayots [Ermenilerin Tarihi], (1924), II, s. 694.

yaşadıkları toplumun elzem ihtiyaçlarını gören, orduya ve savaşa giden Müslümanlara yiyecek, alet edevat sağlayanlar olarak ve özellikle de 17. yüzyılda Osmanlı'nın ticaret yollarına hâkim oluşunun avantajıyla yarım yüzyıl kadar dünya ticaretini ellerinde tutarak, kendilerine Osmanlı halklar topluluğu ve sistemi içinde vazgeçilmez kılabilmişlerdir.¹¹ Diğer yandan, başları sıkıştığında, yaygın rüşvet sisteminden de faydalanarak, istibdat dönemlerinde yaşam şartlarını asgari düzeylerde olsun tutmaya muvaffak olmuşlardır.

Ancak fakir köylülerin durumu içler acısıdır. Ağır bir vergi yükü altında ezilmektedirler. Eğitim ve sağlık yönünden çok geridirler. Bununla birlikte, bir kırılma noktası ve Şark Sorunu'nun başlangıcı olarak yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde, özellikle de II. Mahmut'un çabalarıyla yarı özerk statüdeki Kürtlerin, Osmanlı tarafından zapturapt altına alınması bölgedeki dengeleri değiştirir. Kuzey Kafkasya bölgesinde Rus hakimiyeti arttıkça ve Osmanlı burada toprak kaybettikçe hızlanan soykırım mağduru Kafkasyalı Müslüman göçmenlerin Anadolu'ya akışı, Ermenilerin hayatını giderek zorlaştırmıştır. Ermeni köylüler, bir yandan Kürt talanları, bir yandan da intikam hissiyle dolu ve sayıları giderek artan silahlı Kafkas kökenli çetelerce yapılan saldırı ve soygunların karşısında çoğu zaman çaresiz kalmaktadırlar.

1.2.1 ERMENİ KİLİSESİ VE PATRİKHANE

Kiliseler, Ermenilerin yabancı ülkelerdeki örgütlü toplumsal yaşamının merkezi olmuşlardı. Ermeni Kilisesi kuruluşundan başlayarak Ermenistan'ın başkenti Vağarşabad (Üç Kilise) yakınlarında Eçmiyadzin'deki Gatoğigosluk¹² tarafından yönetiliyordu. M. S. 485 yılında

¹¹ Boğos Levon Zekiyan'ın "Ermeniler ve Modernite" adlı kitabında aktardığında göre, Ermeni sermayesi, eski dünyanın tüm yolları üzerinde, Novgorod'dan Haydarabad'a, İsfahan'dan Krakow'a, Basra'dan Astarkhan'a, Sining'ten Amsterdam' ve Londra'ya ve hatta Afrika'nın çeşitli noktalarına kadar faaliyet halindedir.

¹² Tüm Ermenilerin tabii olduğu en yüksek dini makam, başbatriklik.

Gatoğigosluk Ermenistan'ın yeni başkenti Dvin'e¹³ taşındı ve 931'e değin burada kaldı. Bu tarihten sonra merkez çeşitli kentlere taşındı¹⁴, ancak 1292'deki Kilikya Ermeni Krallığı'nın başkenti Sis'e yerleşti. Sonunda 1441 yılında yeniden Eçmiadzin'e döndü ve günümüze dek burada kaldı. Siyasi koşullar nedeniyle, yetki sahibi kimi diğer yerel dini merkezler de oluşturuldu. 1113 yılında kurulan Ahtamar Gatoğigosluğu, 1895'e kadar varlığını sürdürdü. Kudüs Ermeni Patrikliği ise 1311'de kuruldu. Kilikya Gatoğigosluğu 1446 yılında Sis'te, ana merkezin Eçmiadzin'e dönmesinden sonra oluşturuldu. Yalnızca Ahtamar ve Sis'teki patrikler Eçmiadzin'deki dini önder gibi "Gatoğigos" unvanını taşıyabiliyor ve piskopos takdis edebiliyordu. Bizans başkentinin fethine kadar Konstantinopol'daki Ermeni toplumu Kilikya Gatoğigosluğu'na bağlıydı.

Konstantinopol'de bir Ermeni kilisesinin varlığından söz eden korunabilmiş en erken belge 11. yüzyıl sonlarına aittir. Konstantinopol Ermenileri o tarihe kadar ayrı bir dini topluluk olarak kabul edilmiyorlardı, çünkü çoğu Rum kiliselerinde ayine katılıyorlardı. Yüzyıl başlarında, İstanbul, Bursa, Kütahya ve diğer kentlerdeki Ermeniler artık kendi bölge piskoposlukları olacak kadar örgütlenmişlerdi. Sis'te toplanan Ermeni piskoposları kurulunda (1307) Konstantinopol'deki Ermeni toplumunu temsil eden "Stimbol Ermenileri Piskoposu Husig" adlı bir kişiden bahsedilir. 1391 yılında Ermenilerin artık Konstantinopol'de iki kiliseleri, bir başpiskoposlukları, bir yerel piskoposları ve vaftiz, düğün cenaze ayinlerini yürüten birkaç semt papazları vardı.

II. Mehmet 1453 yılında İstanbul'u aldıktan sonra yeni Rum patriği Gennadios'u Osmanlı topraklarındaki Sırp, Bulgarlar, Ulahlar, Moldovyalılar ve Melkitler de dahil tüm dindaşları üzerinde dinî ve sivil yetkilerle donattı. Fatih ayrıca 1461'de Bursa Ermeni Başpiskoposu Hovagim'i İstanbul'a davet etti ve kendisine "Patrik" unvanı verdi;

¹³ Erivan'ın 35 km güneyinde yer alan antik şehir.

¹⁴ Gatoğigosluğun daha sonra taşındığı yerler: Ahtamar (931-967), Arkina [Kars civarı] (968-992), Ani (992-1105), Kilikya (1105-11669, Hromgla [Rumkale] (1166-1292).

başpiskoposluk böylece Rum toplumu patriğiyle aynı düzeye çıkarılmış oldu. Süryani, Habeş, Gürcü, Keldani ve Kıpti toplumlarından oluşan ve Batı Ortodoks olmayan Hıristiyan tebaa da kendi dini önderliklerini muhafaza etmekle birlikte Ermeni patriğinin denetimi altına sokuldu.¹⁵

Ermeni toplumunun yönetimindeki en önemli konum İstanbul'daki Patriklikti. Patrik, Sultan tarafından Ermeni milletinin lideri olarak tanınır, protokolde paşalarla eşit bir yerde bulunurdu. Patrik ataması doğrudan sultan tarafından yapılırdı. Patriğin tüm cemaat kurumları üzerinde tam bir yetkisi mevcuttu. Hatta kamu güvenliği ve suçları dışında kalan tüm davaları göreceği bir mahkeme ve hapishane¹⁶ kurmasına izin verilmişti. Patriğin kararına göre kişilerin mallarına el konabilir ve hatta sürgüne dahi gönderilebilirdi. Bunun yanında bütün süreli yayınlarda onun resmi onay ve izninin olması zorunluydu. Bunun dışında patrik ve on beş kurmayı tüm vergilerden muaftı. Ermeni milletinin ödeyeceği vergiyi sultan adına patrik toplar, ödemeyenlerin mülküne el koyabilirdi.

Osmanlı'nın toprakları genişledikçe patriklerin yetki alanı da aynı nispette büyümüştü. Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin sadece ruhani değil, dünyevi işlerinde de zamanla artan bir ağırlığa sahip olan patriklik makamı, hem daha demokratik bir yönetim biçimi isteyen *Genç Ermenilerin* hedefi oluyor, hem de patrikliğe yakın olmakla bu büyük gücü kullanma, yani cemaati yönetmek imkânına göz diken imtiyazlı kişilerin hedefi haline geliyordu. Bu durum, zamanla sözü edilen gruplar arasında çok ciddi iktidar mücadeleleri yaşanmasına yol açacaktı. 1461'den 1922'ye kadar, yetmiş dokuz din adamının yüz on kere –dinî gelenekler uyarınca, bir mahzur bulunmadığı takdirde ömür boyu sürmesi gereken- Patriklik makamında oturmuş olması bu makam üzerinden yürütülen iktidar mücadelesinin çetinliğine işaret eder. Ermeni toplumunun sivilleşmesi ve demokratikleşmesi yolunda önemli bir adım olan Ermeni Anayasası tam da

¹⁵ Aktaran Vartan Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nı Doğuşu 1839-1863, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 22-23.

¹⁶ Bu mahkeme ve hapishane Kumkapı Patriklik merkez binasının zemin katında bulunmaktaydı.

patrikliğin yetkilerinin sınırlandırılması ve tanımlanması, yani kısmen sivillere devrini öngörüyordu.

1.2.2 ERMENİ MİLLİ ANAYASASI'NA DOĞRU¹⁷

Ermeni Milleti Nizamnamesi olarak bilinen Ermeni Milli Anayasası'na giden yolun, Osmanlı'nın genel batılılaşma ve demokratikleşme hikâyesinden ayrı düşünmek pek tabii ki mümkün değildir. Müslüman ahalinin yüzlerce yıllık alışkanlıkları ve Osmanlı'nın İslam fıkhı ve yüzlerce yıllık özgün içtihatlarına göre oturmuş sosyo-ekonomik düzeni kısa sürede değişim tehdidi ile karşılaşılıyordu. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla, reformu kaçınılmaz bulan devlet eliti, kısmen de batının zorlamasıyla Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eşitliğini bir yasa ile ilan etmiş oluyordu. Fermanlarda öngörülen yeni düzenlemelerin hemen hayata geçirilmesi tabii ki mümkün olmadı, ama bu, dönemin genç Ermeni aydınlarında büyük heyecana sebep oldu. Tam da, *Genç Ermenilerin* arzu ettiği üzere, Hatt-ı Şerif'in ilanı ile, patriklerin yukarıda bahsedilen sınırsız yetkileri budanmıştı. Karma mahkemelerin kurulmasıyla, patriğin milletin üyelerini yargılama, cezalandırma, sürgüne gönderme gibi yetkileri sınırlanıyordu. Bu dönemde cemaat-kilise arasındaki ilişkide kırılma denecek ciddi bir gelişme oldu ve 1840 yılında Ermeni Adliye Komisyonu kuruldu. Bu meclisi atama yetkisi patrikte olsa da, boşanma davalarına bakmakla birlikte, ilk defa bir kurula sivil temsilciler alınmıştı. Çünkü kurul dört papaz ve dört amiradan oluşmaktaydı. Bu ise, tamamını temsil etmekten henüz uzak olsa da halkın kilise meselelerinde resmi olarak söz sahibi olmasındaki ilk adım olmuştu. Bu kilise geleneğine aykırı bir durum olsa da, patrikhane buna uymak zorunda kaldı.

Ermeni Anayasası işte 1840'larda başlayan bu devinimin sonucu ortaya çıktı. Şüphesiz bahsedilen devinim, Ermeni toplumunda sınıflar arası çatışmadan, dünyadaki radikal paradigma değişiminden ve bu köklü değişime ayak uydurma ile dağılma noktaları arasında bir sarkaç gibi gidip

¹⁷ Ermeni Milli Anayasası, daha sonraki bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

gelen Osmanlı'da yaşanan çalkantılardan ayrı düşünülemezdi. Osmanlı'nın imparatorluktan bir ulus-devlete giden yolculuğunda, imparatorlukların ana özelliği olan etnik çeşitlilik ile nasıl bir yeni sözleşme yapacağı gerilimin odak noktası oldu.

Osmanlı'nın iktisadi sisteminin ve özellikle de ordusunun çöküşüne, III. Selim, II. Mahmut ve I. Abdülmecit zamanındaki tüm iyi niyetli reform hamlelerine rağmen mani olunamamış, yaşanan büyük toprak kayıpları Abdülhamid istibdadını getirmişti. Osmanlı'daki batılılaşma arzusu ve çabasının “iyi niyeti” ise, kaybedilen topraklar, bozulan ekonomik denge ve sürekli olarak devam eden –iyi veya art niyetli- Batı müdahaleleri ile ikircikli karakterine daha o zamanlarda zaten kavuşmuştu.

Bilinenin aksine, Ermenilerdeki milli bir uyanış, bağımsız bir devlet kurma arzusundan ziyade, Osmanlı yönetimi altında daha güvenli bir yaşamı hedefliyordu. 1880'lerde kurulan Taşnaksutyun ve Hınçak partilerinin 1908'den sonraki parti tüzüklerinde halen Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma esası yer alıyordu.¹⁸ Hatta Taşnaksutyun partisinin Osmanlı kolu, 1913'te İttihat'ta Türkçülerin yaptığı darbeye kadar bu partiyi desteklemişti. Bu partilerin Rus ekolüyle, Osmanlı Ermenileri bağımlı çoktan koparmıştı. Başta bu çalışmada da incelenen ve ayrıntısını ileriki bölümde göreceğimiz Yervant Sırmakeşhanlıyan ve Yervant Odyan gibi yazarlar da, Osmanlı Ermenilerini bekleyen felaketi ve batının bu felakete seyirci kalacağını 1915'ten çok önce fark ettiklerini eserlerinde hissettiriyorlardı.

Ancak zaten asıl sorun Anadolu'daki Ermenilerin maruz kaldığı baskı ve katliamlardı. İstanbul'da yaşayan yoksul ve geniş bir Ermeni kesimi olsa da, bunlar ciddi bir güvenlik sorunu yaşamıyorlardı. Bu incelemenin konusu olamayacak denli geniş bir mesele olan İstanbul ve taşra Ermenilerinin arasındaki gerilim, Ermeni Anayasası'nda taşranın temsilinin zayıflığında ortaya çıkıyordu. Bu durumu önemseyen aydınlar yine bu çalışmanın dışında kalan bir konu olarak Ermeni Taşra Edebiyatı'nı başlatarak önemli bir adım atmışlarsa da, Anadolu Ermenilerinin hazin durumu, daha çok Rus Ermenistanı'nın ilgi alanında kalmıştı.

¹⁸ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, “Ermeniler ve İttihat Terakki”, Aras yayıncılık, İstanbul, 2005, s.157.

Kafkaslarda Ermeniler arasında yeşeren sosyalizm, Rusya ile mücadele etmek yerine, Osmanlı Ermenilerinin kurtarılmasına adanmıştı kendisini ve alabildiğince milliyetçi bir retoriğe sahipti. Rus Ermenileri tarafından kurulan ilk Ermeni siyasi partileri de, ana amaç olarak bu ideali sahiplenmişlerdi. Bu çalışmada incelenen Yervant Sırmakeşhanlıyan'ın "Amirayın Ahçığı" (Amira'nın Kızı) romanı sahte eğitimci Kafkas Ermenisi Mösyö Gosdanyan'ın, Batı hayranlığından gözü başka birşey görmeyen İstanbul Ermenilerini nasıl kandırdığını hikâyenin önemli bir yerine koyar. Ünlü satirist Yervant Odyan ise, doğuştan dolandırıcı olan Trabzon doğumlu Yoldaş Pançuni'nin¹⁹ işsiz güçsüz Avrupa ve Kafkaslarda dolaştıktan sonra nasıl sahtekâr bir devrimci olduğunu kara mizah konusu yapar.

İşte böyle tarihsel bir arka planda Osmanlı Ermenileri dillerinde ve toplumsal idari mekanizmalarında özellikle 1840'lardan sonra çok ciddi bir yenileşme yaşamış, Zartonk (Uyanış) devri de denen bu dönemde, siyaset, eğitim ve kültür alanında parlak başarılar elde etmişlerdir. Osmanlı'nın en uzun yüzyılında, Ermeniler de büyük bir değişimden geçmiş, yeni dünyada varlıklarını sürdürebilmek için değişime ayak uydurmak gerektiğini düşünen reformcuların, devleti daha iyi tanıdıklarının düşünen amira sınıfının, Batı'dan gelen yeniliklere arzusuyla kendilerini açan yeni orta sınıfın çatışarak da olsa uzlaşmasıyla, ortaya yeni bir Ermeni cemaati modeli çıkmıştır.

İşte bu çalışma, bahsedilen dönem aralığı ve gerçekçi akım türünde eser veren Krikor Zohrab, Yervant Sırmakeşhanlıyan, Arpiar Arpiaryan ve ilk Ermeni gerçekçi romanı olan "Varjabedin Ahçığı"nın (Öğretmenin Kızı) yazarı Dikran Gamsaragan'ın eserlerinin yakın okumasını yapmayı ve bu dönemde yaşanan söz konusu değişimlerin edebiyattaki ipuçlarını ortaya çıkarmayı amaç ediniyor. İnceleme konusu isimlerin aynı zamanda, dönemin önde gelen reformcuları, etkin siyaset adamları ve gerçek yaşamı estetize etmeden yansıtmayı şiar edinen gerçekçi yazarlar olduğu düşünüldüğünde, eserlerde saklı ipuçlarının, dönemin Ermeni toplumunun gerçeğe yakın bir fotoğrafını vereceği ümit edilmektedir. İncelenen eserler -

¹⁹ Pançuni, yazar tarafından Ermenice meteliksiz anlamına gelen "bir şeyi-yok" kelimelerinden türetilmiştir.

Krikor Zohrab dışında- henüz Türkçeye çevrilmemiş olduğundan, Ermenice asıllarından okundu ve bölümler tarafımdan tercüme edildi.

İncelemede, yakın okuması yapılan eserlerde Ermenilerin modern hayata geçişleri, bu geçişte yaşadıkları zorluklar yanında, batıyla ilişki kurarken kendi kültürleri ve geleneklerine bu değerleri adapte etme kabiliyetleri, ortaya çıkan yeni sınıflar, gücünü yitiren amira sınıfı, sınıfsal çatışmalar, dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik değerimlerinin topluma yansımaları temalarına uygun düşen ipuçları arandı.

Metod olarak ise, metinlerdeki bulguların belirlenen temalar altında topluca değerlendirilmesi yerine, eserlerin bütünlüğünü -bu bütünlüğün de önemli bir veri olduğu düşüncesiyle- bozmamak adına söz konusu temaların her eser bağlamında yeniden ele alınması tercih edildi.

2. ERMENİ GERÇEKÇİ EDEBİYATINDA MODERNİTE, TOPLUMSAL SINIFLAR VE SINIF ÇATIŞMALARI

2.1 KRİKOR ZOHRAB: “OSMANLI MECLİSİ’NDE BİR ERMENİ MEBUS”

Krikor Zohrab (1861-1915), hukukçu, gazeteci, yazar ve mebus olarak gerek Ermeni toplumunda, gerekse Osmanlı düşün yaşamında döneminin önde gelen simalarındandı. 26 Haziran 1861’de İstanbul’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini, Mahrukyan, Tarkmançats ve Katolik Lusaroviçyan Ermeni okullarında tamamladı. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi’nin Mühendislik Bölümü’nden yol ve köprü mühendisi olarak mezun oldu. Ermenice Lırakir’de ilk yazıları yayımlandı. Klara Yazıcıyan’la evlendi, dört çocukları oldu.

Arpiaryan’ın kurduğu Hayrenik (Vatan) gazetesinde yazmaya başladı. Dönemin Ermeni basınının en önemli yayınlarından haftalık Masis (Ağrı Dağı) gazetesini Hrant Asadur ve Dikran Gamsaragan ile birlikte çıkardı. Tarihi Dreyfus Davası için Fransızca bir savunma hazırlayıp, 1899’a Dreyfus’u savunan Yahudi Komitesi’ne gönderdi. Komiteden bir teşekkür mektubu ve Dreyfus portreli altın bir madalya aldı. Bir süre sonra, avukatlığı engellendiği, rejimle de barışık olmadığı için 1907’de Fransa’ya gitti.

Paris’e zoraki göçün ardından bir yıl sonra İkinci Meşrutiyet’in ilanı ile memlekete döndü. Nor Or (Yeni Gün) gazetesini yayımlamayı başladı. Ermeni Millet Meclisi’ne en yüksek oyu alarak seçildi. Taşnaksutyun Partisi’nin yayın organı Azadamart’da (Özgürlük Mücadelesi) yazmaya başladı. 1912’de ikinci genel seçimlerde, üç ay sonra feshedilecek olan meclise yeniden İstanbul mebusu olarak seçildi.

Avukatlığın yanı sıra Darülfunun'da Ceza Hukuku Müderrisliği yaptı, Ceza Kanunu'nda değişiklik yapacak komitede yer aldı. Bir sebeple Marcel Leart takma adını kullanarak, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusun miktarları hakkında bir çalışma hazırladı.²⁰

Bir edebiyatçı olarak da Osmanlı Ermeni toplumunda önemli bir yeri vardı. Roman, şiir, eleştiri, makale ve kısa öyküler yazdı. Yapıtları Türkçeye de çevrildi. Çağının çok ilersinde bir kısa öykü anlayışı sergiledi. Yapıtlarında dilde sadelik, halk sevgisi ve gerçekçilik ayırt edici özelliklerindendi. Yerleşik değer yargılarını, varlıklı kesimin ikiyüzlü ahlak anlayışını eleştirdi. Yoksul ve yoksunlardan yana oldu. Öykülerinin kahramanları, küçük insanlar, hizmetçiler, suçlular, kaçakçılar, küçük esnaf, küçük memurlardı. Kadınlar çoğu kez öykülerinin merkezinde yer aldı.

Zohrab, İstanbul'un önde gelen avukatlarındandı. Türkçe ve Ermenicesinin yanı sıra çok iyi bildiği Fransızcası nedeniyle dönemin ticari davalarında aranan kişi oldu. Abdülhamid istibdadı altında zor ve tehlikeli siyasi davaları aldı, rejim düşmanı sayıldı. İstibdadın son yıllarında avukatlıktan men edildi. 1908'de Paris'ten döner dönmez Hukuk Fakültesi'nde ceza hukuku dersi hocalığına davet edildi. 1909'da ders notları yayımlandı. Siyasetçi Zohrab, farklı kimliklerin Osmanlılık temelinde biraradalığını savundu. Özellikle Ermenilerle Türklerin kardeşliği için mücadele etti. Kendini bu yüzden hem Ermeni, hem de Osmanlı olarak tanımladı. Yalnızca Ermeni toplumunun sorunlarını dile getirmede, bir bütün olarak Osmanlı toplumunun ve devlet yapısının modernleşmesi için çalıştı.

Siyasetçi Zohrab, üç dönem milletvekili seçildi. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının "sosyalist" olarak anılan, en aktif milletvekillerinden biriydi ve etkileyici konuşmasıyla ünlüydü.

24 Nisan 1915'te bir gecede 235 Ermeni aydın tutuklanarak Çankırı ve Ayaş'a tehcir edilince, Zohrab kaçmak yerine tutuklananların serbest kalması için yoğun çaba harcadı. Patrik Zaven Der Yeğyayan'a gitti, kaleme

²⁰ Bu çalışma "La Question Armenienne a'la Lumiere des Documents" ismiyle 1913 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Zohrab'ın araştırmalarına göre, 1882 ve 1912 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu 2.260.000 kişiydi.

aldığı yazıyı, Patrik ve diğer delegelerle birlikte, Sadrazam Sait Halim Paşa'ya sundu. Bundan sonuç çıkmayınca tutuklamaları durdurmak için Talat Paşa'ya tekrar başvurdu. Ancak çabaları sonuç vermediği gibi, 20 Mayıs 1915'te Erzurum milletvekili Vartkes Serengülyan ile birlikte tutuklanarak Diyarbakır'a doğru yola çıkarıldı. Urfa yakınlarında Ittihat tetikçisi Çerkez Ahmet ve Nazım tarafından başı taşla ezilerek öldürüldü.

Yolda, eşi Klara'ya yazdığı 15 Temmuz 1915 tarihli mektubu şu sözlerle son buluyordu: “Sevgilim, bir tanem, artık bizim için son perde başlıyor. Daha fazla gücüm kalmadı. Sağ kalmazsam, çocuklarıma son öğüdüm şu ki daima birbirini sevsinler, sana tapsınlar ve kalbini acıtmasınlar ve beni de hatırlasınlar.”²¹

Krikor Zohrab'ın “Vicdan'ın sesi-1909”, “Hayat olduğu gibi-1911” ve “Sessiz acılar-1911” adlı üç öykü kitabı bulunuyor. Aras Yayınevi'nin “Osmanlı Meclisi'nde Bir Ermeni Mebus” adlı derlemesi, bu üç öykü kitabından seçilen eserlerle oluşturulmuş. Bu öykülerin çoğu kurucuları arasında Zohrab'ın da bulunduğu Masis adlı haftalık dergide (1892-93) tefrika edilmiştir.

2.1.1 İlk Aşk, İlk Göz Ağrısı

“İlk Aşk, İlk Göz Ağrısı”²² adlı öykü de, ileri yaşlarına gelmiş Katolik bir Ermeni kadının hikâyesini konu edinir Zohrab. Hikâyenin zamanı 1892'de, 1895 katliamlarından önceye, Abdülhamid'in ise iktidarının iyice yıprandığı döneme denk gelmektedir. Osmanlı, Avrupa devletlerinin İstanbul'da topladıkları konferansla yaptıkları reform taleplerine yönelik siyasi bir manevra niteliği de taşıyan Kanun-i Esasi'yi ilan etmiş, sonrasında ise Sultan Abdülhamid 1878'de Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek Meclis'i kapatmıştır. Dönem her yönüyle yeninin eskiye galebe çalmaya başladığı çalkantılı bir süreci de ima etmektedir.

²¹ Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus. Aralık 2001, İstanbul, Aras Yayıncılık, s. 158-183.

²² Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus. Aralık 2001, Aras Yayıncılık. İlk basım, Masis, 19 Eylül 1892, Sessiz Acılar 1911.

“İlk Aşk, İlk Göz Ağrısı”nda, Tatuk Dudu’nun şahsında bu değişimin, eski ve yeninin yer değiştirmesinin doğal bir süreç olduğunu anlatır Zohrab. Mahallenin çocukları eskinin tüm erdemlerini kendinde toplamış ve artık –tıpkı Osmanlı- gibi yapayalnız kalmış Tatuk Dudu’nun evinin tek ziyaretçileridir. Tatuk Dudu onları çok sever. Çünkü onlar “gelecek”tir. Zohrab, bu öyküsünde geçmişten geleceğe yumuşak ve hasarsız bir geçişin mümkün olabileceğini ispatlamaya çalışır adeta. Hatta, gelenek, yozlaşmaya uğramadığı haliyle, geleceğin üzerinde kurulacağı sağlam, çocuklarını koruyan müşfik bir kuluçkası bile olabilir “yeni”nin. Onun Osmanlıcı bir sosyalist –ve biraz da hayalperest- olmasının da etkisi vardır bu düşüncesinde. Geçmiş kategorik olarak olumsuzlamaz, ondaki değeri, mirası almak ister. Osmanlı, çocuklarına daha eşit davranarak, çağa ayak uydurarak, birtakım tadilatlarla kendini sürekli kılmalıdır ve bu Zohrab’a göre mümkündür. Tabii bu değişim Osmanlı devlet aygıtını değil, cemaatin kendisini de kapsar. Çünkü aynı dönem, Ermeni cemaatinin yeni dile geçtiği, Patrikhane ve amira sınıfının yetkilerinin kısıtlandığı, halka daha fazla söz hakkı tanıyan Ermeni Nizamnamesi’nin de (1863) hemen sonrasına denk gelmektedir.

Onu her akşam düzenli olarak, temiz giyinmeye alışmış bir kadının sade makyajıyla, penceresinin önünde oturmuş görürüm. Bu bakımlı haliyle, eski moda giyim tarzını değiştirmeden ve bozmadan korurdu. Zarif oyalarla bezenmiş siyah yazmasının altında bembeyaz saçları, karanlık bir gecede karla kaplı bir ovanın parlaması gibi parıldardı. Beyaz, kansız yüzü, tıpkı sütlaç kaymağı gibi temiz ve buruş buruştu.²³

Çocuklar birgün, tüm varlığını sakladığı ve miras olarak öldükten sonra onlara bırakacağı tahta sandığı açmak isterler. Tatuk Dudu önce şiddetle karşı çıkar buna, ama çocukların ısrarına dayanamaz. Zaten çocuklar da (mirasçılar) anahtarı çoktan elinden almış, sandığın başına üşüşmüşlerdir

²³ Age, s. 22.

bile. Sandık adeta geçmişin bir arşivi gibidir. Her şey tarihine ve sırasına göre dizilmiş, arşivlenmiştir. Tatuk Duda kızacağına çocukları seyreder:

Şimdi Tatuk Duda oturduğu köşeden hiç kızmaksızın bizi izliyordu. Gözlüğünü çıkarmış, elindeki işlemeyi yastığın üstüne koymuştu; bu onun ancak çok önemli durumlarda yaptığı bir şeydi. Bütün yaşamı, nizamlı bir şekilde bu sandığa özenle sıralanmıştı. Denize atılan bir demirin zincirinin halkaları gibi, gençliğine kadar uzanan bir dönemi gün ışığına çıkarıyorduk. Derine indikçe, sandığın dibine yaklaştıkça bütün bu eşyaların kokusu daha keskin ve acı geliyordu, kırk yıl saklı kalmış bir koku gibi. Yeniden yaşama döndürülen bu eşyalar, tıkkış tıkkış bir müze izlenimi veriyordu ve ince zevkinin ispatını burada da görerek, müze müdürünü övmekten geri kalmıyorduk.²⁴

Yapılan bir miras paylaşımıdır. Mirasın sahibi –ümit ve temenni edildiği gibi- hiç kızmamaktadır. Hatta, olayın önemine kendisinin de vakıf olduğunu gösterircesine, gündelikliğin sıradanlığını ima eden, belki de zamanı kaydettiği, hâlâ süren iktidarını simgeleyen işlemesini, gözlüğünü bir kenara bırakır. Geçmiş, saklandığı, kayıt altına alındığı yerden günışığına çıkıyor, yeni sahiplerinin onu sahiplenmesini beklemektedir. Mirasın paylaşımı, Tatuk Duda'nun ölmesinden evvel yapılması, geçişin tıpkı onun kansız yüzü ve geceyi aydınlatan ak saçları gibi, sorunsuz, gönüllü ve bizzat onun yardımıyla olacaktır:

Gerçek mirasçılar arasında ender görülen bir şekilde, tartışmadan, aramızda herkes payını belirliyor, kendisine gerekeni ayırıp kenara koyuyordu.²⁵

²⁴ Age, s. 24.

²⁵ Age, s.25.

Miras paylaşımı herkesin payına düşeni almasıyla sorunsuz bir biçimde devam etmektedir. Sandığın en altında bir tutam erkek saçı bulunur. Anlaşılır ki, tam adı Takuhi –ki ismi kraliçe- anlamına gelmektedir- olan Tatuk Dudu'nun ilk ve tek göz ağrısı olan ilk aşkıdan hatıra kalan bir tutam erkek saçıdır. Tatuk Dudu bu saç tutamını onlara vermez. Onu mezarına koyacaklardır.

Bu saç tutamını elden ele dolaştırıyor, onun içinde saklı acıların izlerini bulmaya çalışıyorduk. O saçlar kararmış altın pırıltısını ve bir gencin tazeliğini koruyordu. Tuhaf şey, bir makasla onların varlığı kurtarılmış, artık ihtiyarlamamışlardı. Kendilerine yaşıt olan bütün saçlar aklaşmış, dökülmüş, kaybolmuştu. Yalnızca onlar, neşeli yirmi yaş bukleleri olarak sarsılmadan, değişmeden kalmıştı ve bundan sonra da böyle kalacaklardı. Bir acıları olmuştu, makasın kesim acısı; ama bu acı ne derin üzüntülerden, düşüşlerden kurtarmıştı onları, hem de ömür boyu gençlik bahşederek. Tatuk Dudu'nun yüreğinde bulduğumuz gençliği.²⁶

Zohrab ne kadar bilinçli, ne kadar biliçdışının bir tezahürü olarak “saç” benzetmesini kullanmış bilmek zor. Ancak sandığın dibinden çıkan şey, en değerli olan ve mirasçı çocukların paylaşamadığı, kavgaya meylettiği o düz, siyah, hiç yaşlanmayan bir tutam saç olur ki, bunun edebiyatta “özgürlüğü” simgelediğini biliyoruz. Kraliçe, yani Osmanlı, artık ölmek üzeredir ve kendi sağken çocuklarına mallarını paylaşmaktadır. Zaten, onun da -kendi kuruluş anında- sandığa koyduğu ilk şey, eskiden kopmayı, kendini ayırmayı ve özgürleşmeyi ifade eden bir tutam saçtır. Zohrab, kökünden koparılmakla özgürlüğünü ve kökün kaderinden bağımsız olmayı sembolize eden bu benzetmeyle Osmanlı'dan, gelenekten özgürleşmeyi ima ediyor,

²⁶ Age, s. 29.

bunun bir acı barındırdığını da kabul ediyor. Lakin ölümden yaşama, geçmişten geleceğe geçerken bu acının da göze alınması gerekiyor haliyle.

2.1.2 Postal

Krikor Zohrab'ın "Postal" adlı hikâyesi 1901 yılında Masis gazetesinde tefrika edilmiştir. Zohrab bu öyküsünde, Ermeni toplumunun, özellikle de yeni oluşan burjuvazi ve eskiden gelen zengin tacir sınıfının yozlaşmasını, ikiyüzlülüğünü eleştirir. Ahlaken bir muhafazakâr olan Zohrab, eleştirilerinde aslen geleneği ve eskiyi değil, eski-yeni zengin sınıftaki ahlaki yozlaşmayı hedef alıyordu. Onun muhafazakârlığını Sırpuhi Düsap'ın feminizmine ve kadınların çalışmasına oldukça ciddi polemiklere girerek karşı çıkmasından anlayabiliyoruz.

Zengin tüccar ve cemaat-kilise mütevelli heyetlerinin ikiyüzlülüğünü ortaya koyan 'Postal'daki öykü, aslında aynı zamanda doğu toplumu paradigmasından batılı değer yargılarını da içeren daha modern ve melez bir yaşama geçişin ipuçlarını da içerir. Zohrab'ın "Postal" hikâyesi, Atıf Yılmaz'ın vefat etmeden önceki son filmi olan "Eğreti Gelin"de işlenen temanın o dönem batıda olduğu gibi, Ermeni toplumunda da kullanılan bir yöntem olduğunu gösterir. Oldukça varlıklı olan Ğazar Ağa'nın eşi Surpik Hanım, evlere en münasip hizmetçiyi bulma konusunda ünlü olan *Hacı Dürük*'e, artık yaşlanan hizmetçi Maryam'a bir genç yardımcı için sipariş verir. Yeni hizmetçiden ne istendiğini de *Hacı Dürük*'e şöyle açıklar:

Öncelikle yüzü gözü düzgün biri olmalı, başlangıçta elinden iş gelmesede zararı yok, burada *hizmet* etmeyi öğrenir çabucak. Zaten yapacağı çok birşey de yok. Oğlum Onnik'in odasını düzelterek, elbiselerini temizleyecek. Şunu da söyleyeyim ki evimde kız çocuk istemem.

Gelecek hizmetçiye Onnik'in odasını düzeltme, elbiselerini temizleme görevi vermekle, asıl amacının gereğinden biraz fazla anlaşılacağından korkarak hemen ilave etti:

Yüzü, gözü açık birini istemiyorum ha... *Hacı!* Sen benim istediğimi anladın. Beni memnun edersen istediğin tellaliyeyi fazlasıyla alırsın.

“Anladım, oğul.”²⁷

Surpik *Hanım*, *Hacı Dürük*'ten çapkın oğlunu Beyoğlu batakhanelerinden çekip eve bağlayacak, onu “her açıdan”, eğitecek bir kadın “yardımcı” arıyordu. “Evimde kız çocuk istemem” demekle anlatmak istediği buydu. Ancak gereğinden fazla yırtık bir kadını eve sokmakla kendi kocasının da aklını çecek bir aşıfteyle de uğraşmak istemiyordu. “Yüzü, gözü açık birini istemiyorum” derken anlatmak istediği ise de buydu.

Elinin altında güzel halayık eksik olmazdı, fakat onların gözleri de yüzleri de gereğinden fazla açılmıştı ve Surpik *Hanım*'ın yaşlı kocası *Ğazar Ağa*'yı bile baştan çıkaracak kadar şeytandılar. *Hanım*'ın istediği saf bir kadındı ve bunu İstanbul'da bulmak kolay olmadı.²⁸

Hacı Dürük, bu özelliklere sahip bir kızı İstanbul'da bulamaz. Bunun üzerine İstanbul'a hizmetçi kız ihraç eden bölgelerde bir yolculuğa çıkar. İstanbul'a hizmetçi ihraç eden yörelerin başında gelen İzmit Bahçeçik'ten Dikranuhi'yi bulur.

Hacı Dürük o zaman İzmit, Bahçeçik, Arslanbeg²⁹ ve Adapazarı'na özel bir yolculuk yaptı, o bölgelerde hizmetçi

²⁷ Age, s. 32.

²⁸ Age, s. 32.

²⁹ Bahçeçik'in kuzeydoğusunda bir kasaba. 1900'lerin başında üç öğretmenli ve beş sınıflı Ermeni ilkokulunda 280 öğrenci okumaktaydı. (Aras Yayınevi'nin notu.)

ihraç eden köyleri dolaştı. Büyük yorgunluklar sonunda, bir çarşamba günü öğleyin, muzaffer bir edayla Surpik *Hanım*'a köyden getirdiği hizmetçiyi takdim etti. Bu, aynı gün Bahçeçik'ten alıp getirdiği on sekizinde var yok bir kadındı.³⁰

Alıntılarda yer alan Surpik *Hanım* ve *Hacı Dürük* isimlerinin önündeki unvanlarda, Zohrab'ın *italik* kullanmayı tercih ettiği dikkati çekmiş olmalıdır. Yazar, toplumdaki değer yargılarındaki yozlaşma ile bu unvanlar arasındaki keskin tezatı, italik kullanarak daha vurgulu hale getirmek istemiştir. *Hacı Dürük* Kudüs'e gitmiş bir *dindar*, *Surpik Hanım* ise toplumun en üst katmanında yer alan seçkin, ahlak timsali bir *hanumefendidir*. Lakin ortada bir kadın-köle pazarlığı dönmekte, bir genç kadının hayatı, biri alt, diğeri ise yüksek sınıfın iki *saygıdeğer* kişisi tarafından karartılmaktadır.

Güzelliğiyle hemen dikkatleri çeken on sekiz yaşındaki Dikranuhi ise yeni evlidir. Annesi o bebekken ölmüş, teyzesinin yanında büyümüş, lakin iki teyze kızının onun güzelliğini kıskanmasıyla hayatı cehennem azabına dönmüştür. On sekiz yaşında kendisini isteyen yoksul bir işçi ile evlenmiş olmasını hem teyzesinin evindeki bu menfi durum, hem de yaşının epey geçmiş olmasına bağlar Zohrab. Böylelikle, dönemin taşra Ermeni hayatında, evlilik yaş ortalamasının on sekizin çok altında olduğunu da öğrenmiş oluruz.

(...) O sırada Dikranuhi henüz on sekizindeydi. Köylerde kızlar için hayli ilerlemiş bir yaş sayılırdı bu.³¹

Dikranuhi bu evlilikten pek birşey anlamaz. Evliliklerinin ilk haftasında kocası dağlarda maden işine gider, derken ayağını kırar ve evde ondan başka kimse çalışmadığı için açıklıkla yüz yüze kalırlar. *Hacı Dürük* işte tam bu esnada ailenin imdadına yetişir. Dikranuhi'nin ise *Hacı Dürük*'ün teklifini kabul etmekten başka çaresi de, seçeneği de yoktur.

³⁰ Age, s. 32.

³¹ Age, s. 35.

Gerçekten de İstanbul'un zengin Ermeni üst sınıfına hizmet etmek üzere adeta bir insan deposudur taşra. Yakınlığı yüzünden, İzmit ve çevresinden gelen fakir köylülerin, ucuz iş gücü olarak kullanıldıkları görülüyor. Nitekim Zohrab ve diğer yazarların eserlerinde karşımıza çıkan taşralıların hepsi de Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen ve gurbette, az bir para karşılığı ciddi şekilde sömürülen kadersizler olarak karşımıza çıkarlar. Kendini tekrarlayan bir diğer tema ise, bu taşralı ve yoksul kesime duyulan sempatidir. Onlar saf, dürüst, hâlâ temiz kalabilmiş iyi insanlarken, yeni burjuvazi ve eski amira sınıfı alabilediğince yoz, yüzeysel ve gaddardır. Fakirlerde de ahlaksızlık görülür, ancak bu, adaletsiz sosyo-ekonomik düzenin bir sonucudur. Seçme şansları, onlara dayatılan sefalet ve cahillik yüzünden sınırlıdır. Yine bu çalışmada incelenen neredeyse tüm eserlerde görüldüğü üzere, onlar zaten bu hatalarının bedelini çoğunluk hayatlarıyla öderler. Oysa çürümüş adalet ve ahlak anlayışı zenginleri sürekli temize çıkarır, suçları toplum ve düzen tarafından, hatta çoğunlukla *Kilise* tarafından aklanır.

İşte bu öykünün köylü ve fakir kişisi Dikranuhi, ayda yedi mecrediye ve yılda iki yeni entari karşılığında girdiği işe başlar başlamaz gerçekte yüzleşir. Özel hizmetine tahsis edilmiş olduğu evin oğlu Onnik onu sürekli sıkıştırır, Dikranuhi ise kendini kollamaya çalışır. Ancak sürekli üzerine gelmesi üzerine Onnik'in annesi Surpik *Hanım*'a açılmakta bulur çareyi. *Hanımı* ne de olsa Surp Pırğıç Ermeni Hastanesi'nin mütevelli heyetinde, yardımsever ve temiz ahlakı ile tanınmış yüce gönüllü bir kadındır. Ona açıldığında "Oğlum iyi kalplidir ama erkektir; sen de o kadar güzelsin ki seni sevdiğine şaşmam, kimse sana dayanamaz" der.³² Hacı Dürük de aynı fikirdedir. "Hanımının oğlu seni seviyor, daha ne istiyorsun?"³³

Hanımı ona daha iyi davranmaya, Dikranuhi'ye sürekli hediyeler almaya başlar. Neredeyse maaşı kadar hediye almaktadır. Bir gece Onnik Dikranuhi'nin odasına girer. "Efendim ayağını öpeyim, yazık bana!" dese

³² Age, s. 38.

³³ Age, s. 39.

de, Onnik vazgeçmez. “Hanımım, hanımım ne diyecek?” deyince de Onnik yaşananların gerçek yüzünü tüm çıplaklığıyla ortaya koyan o cümleyi lakayt bir biçimde sarf eder:

“Deli! Odanda olduğunu bana annem söyledi. Annemden hiç korkma.”³⁴

Dikranuhi Onnik’in, daha doğrusu, bu zengin ailenin ve ikiyüzlü toplumun toplu tecavüzüne uğramıştır. Kısa sürede hamile kalır. Durumu saklanamayacak hale gelince de Surpik *Hanım* aniden değişir. Kendi kafasındaki sözleşme bozulmuştur. Büyük bir öfke nöbetine tutulur. *Hanım*, *Hacı Dürük*’ü çağırır. Dürük, Dikranuhi’ye kurulan tuzakta yardım aldığı ve onun gerçek yüzünü en iyi bilen kişi olmasına rağmen, ona dahi yüksek ahlaklı, mazbut bir *hanım* rolünü hiç tereddüt etmeden oynayabilmektedir. Zohrab burada ciddi bir maharetle Surpik *Hanım*’ın, kendini oynadığı oyunun etkisine bu denli kaptırmasının harika bir analizini yapar:

İki yüzlülük öyle bir şeydir ki bazen içtenlikle karışır ve ondan ayırt edilemez, tıpkı bazı yalancıların kendi yalanlarına inanmaları gibi. Surpik *Hanım*’ın öfkesi ise böyle yapmacık değildi, samimiydi. Şimdi aslında her şeyin kendi bilgisi, kendi iradesi ve kendi düzenlemeleri dâhilinde yapılmış olduğunu düşünemiyordu. Ağzında her dakika durmadan tekrarlanan namus, iffet gibi sözcüklerin alışkanlığıyla çılgınca bağırdı; hizmetçiyi, *Hacı Dürük*’ü ve bütün dünyayı suçlu bulmaya kalkıyordu.

(...)

“*Postal!*³⁵ *Postal!* Kim bilir hangi uşağımı baştan çıkarmıştır!”³⁶

³⁴ Age, s. 39.

³⁵ Ayak takımı anlamında kullanılan dönemin argo sıfatlarından birisi. Zohrab, bu unvanı da italik vurguyla kullanarak, yine buradaki haksızlık ve ikiyüzlülüğe dikkati çekiyor.

³⁶ Age, s. 40-41.

Hacı Dürük oynananın bir tiyatro oyunu olduğunu bilir. Sırpuhi *Hanım* –ki adının anlamı kutsal manasına gelir- bu durumdan en ucuz ve hasarsız şekilde kurtulmanın hesabındadır. *Hanım* ile *Hacı* arasında çok sıkı bir tartışma başlamıştır. Bir ara *Hacı* yukarıya çıkar, *Dikranuhi*'yi yoklar. Genç kadın ateşler içinde kıvrılmaktadır. Ahlaksızlıkta yazar tarafından önce aynı önce kefeye konan *Hacı*, *Hanımın* aksine daha vicdanlı olmakla, hikâyenin bu safhasında ondan ayrışır. *Dikranuhi*'nin hakkını savunmak üzere aşağıya iner. Artık *hanımın* oynadığı oyunu onun yüzüne vurmanın zamanı gelmiştir.

“Bana bak! Çocuklarının eğlencesi için evinde güzel besleme isteyen, para vermekten çekinmemeli. Anladın mı *oğul*? Hastaneye³⁷ para vereceğine oğlunun gebe bıraktığı fakir kıza ver. Yok, yoksul değilsiniz, çok şükür! Bu kız bir yerde çalışamaz; çocuk doğuracak, geçimi yok; köye, kocasına yollanacak parası yok.”³⁸

Tecrübeli bir tellal olan *Hacı Dürük*, Sırpuhi *Hanım*'dan *Dikranuhi*'ye verebilmek için sıkı bir pazarlıkla yirmi lira koparır. Utanç verici bu hadisenin tüm mesuliyeti, *Surpik Hanım* ve *Ğazar Ağa*'nın iffetlerinin daha da kutsandığı bir toplumsal uzlaşıyla, tamamen *Dikranuhi*'nin başına yıkılır. Yazar çarpıcı bir anlatımla, varsıl İstanbul Ermenilerinin ve onların çeperinde yer alanların ikiyüzlülüğünü topluca ortaya serer.

Kadıköy'de, *Ğazar Ağa*'nın evi için bu bir skandal sayılmadı. Gerçek az çok duyuldu ise de, herkes *Dikranuhi*'nin uşaklardan birini baştan çıkardığı için kovulduğunu söyledi. *Surpik Hanım*'ın dindarlığı hakkında bu vesileyle daha çok konuşuldu. Evinin ahlaki şöhreti sanki biraz daha arttı. Oğluna kız vermek isteyen kadınlar ağız birliğiyle annesini de, oğlunu da övdüler:

³⁷ Kastedilen, *Surpik Hanım*'ın müteveli heyinde yer aldığı Yedikule Surp Pırığıç Ermeni Hastahanesi'dir.

³⁸ Age, s. 42.

“*Postalın* biriydi.” diyorlardı hizmetçi için, “Böyle bir evin kıymetini bilemedi.”

Piyasada, Ğazar Ağa’yla işi olanlar da aynı fikirdeydiler. Ğazar Ağa’yla Surpik *Hanım*’a acıyorlardı, onların yaptıkları iyilik karşısında gördükleri nankörlüğe şaşırıp duruyorlardı.. “Dünya bu...” diye tekrarlıyorlardı başlarını sallayarak.³⁹

Tüm ataerkil yapılarda olduğu gibi, kadının bir meta olarak görülmesinin ve değersizliğinin bir sonucu olarak toplumsal bir uzlaşmayla, yok sayılan, lakin işlevsel olan yüz kızartıcı bir insan hakları ihlalidir Eğreti Gelin uygulaması. Batı ve doğu toplumlarında olduğu gibi, Ermeni toplumuna da sirayet ettiği görülen bu uygulamanın, Zohrab’ın muhafazakâr ahlak anlayışına ters geldiği oranda, bu durumu ciddi bir insan hakları ihlali olarak gördüğünü teslim etmek gerekir. Zohrab’ın çoğu hikâyesinde gerçek yaşam öykülerinden esinlendiği göz önüne alındığında, yazarın şekillenmiş iç dünyasının imbiğinden geçse de, dönemin burjuvazi sınıfı ve varlıklı kesimi hakkında bize paha biçilmez bir fikir verdiği de tartışmasızdır.

Hacı Dürük’ün yardımlarıyla Onnik’ten olan çocuğunu doğuran Dikranuhi, köydeki kocasını da zatüreden kaybeder. Kısa süre sonra çocuğu da ölür. Dikranuhi, çocuğunun cenazesini, tüm parasını harcayarak en iyi sınıftan kaldırtmak ister. Bu durum da alışılmadıktır. Alışıldık olmayan bir başka şey ise, çocuğunu eski usül yerine, tabutla gömmek istemesidir.

(...) Sonra kiliseye gitti ve mümkün olduğu kadar görkemli bir cenaze töreni istediğini bildirdi.

“Yazık sana kadın, paran yok.” dediler kiliseden.

O ısrar etti, istedikleri parayı ödedi, bir sürü mum yaktırdı. Törende iki papaz bulunsun istedi. Toprakta üşür korkusuyla yavrusunun *cağ* içinde gömülmesini istemedi; küçük çocuğun içinde korunacağını düşünerek bir tabut ısmarladı.⁴⁰

³⁹ Age, s. 43.

⁴⁰ Age, s. 44.

Boğos Levon Zekiyan “Ermeniler ve Modernite” adlı eserinde “Bütünsel Sekülerleşmeye Doğru” başlığı altında bu konuda şöyle yazar:

Değişime dair farklı örnekler verilebilir. 1870’lerde hemen hiç rastlanmayan tabut kullanımı da, yirmi-otuz yıl sonra sıradan bir hal almaya başlamıştır.⁴¹

Postal’da ironik bir biçimde, zengin bir aile, artık tedavülden kalkmaya yüz tutmuş antidemokratik bir uygulama ile eleştirilirken, kurban olan Dikranuhi ise Ermenilerde modernleşmenin kanıtlarından biri olan tabut kullanımıyla toplumdaki değişimin sembollerinden birisine dönüşüyor. Krikor Zohrab’ın mebusluğu döneminde kadın hakları ve gayrimeşru çocukların yasal durumuyla ilgili pek çok çalışma yaptığı ve bu konuda kanun teklifi verdiği bilgisi ise, bu hikâyenin ele alınış nedenini daha anlamlı kılıyor.⁴²

2.1.3 Rahmetli

29 Eylül 1901’de Masis’te tefrika edilmiş “Rahmetli” adlı öykü, daha sonra 1911’de “Lur Tsaver” (Sessiz Acılar) adlı kitapta yer almış. Hikâyede çarşıda acımasızlığı ile nam salmış kuyumcu Kevork Ağa’nın oğlu Nigoğos’un yasak aşk macerası anlatılıyor. Hikâyede, “Geleneksel esnaflığın bütün yanlış öğretisi, riya ve kârdan ibaret ahlak anlayışı bu kocamış kızda vücut buluyordu”⁴³ şeklinde yer alan son derece sert ve net

⁴¹ Boğos Levon Zekiyan, “Ermeniler Ve Modernite”, Aras Yayıncılık, 2001. s. 94.

⁴² Zohrab, 18 Nisan 1911’deki 201. nolu zina konusundaki yasanın görüşüldüğü Meclis’teki “veled-i zina”, yani gayrimeşru çocuk konusunda yaptığı ünlü konuşmasında, “...(öyle) bir Mecliste hakimiyet icra ediyoruz ki, biz orada hem müddei (savcı), hem de hâkimiz. Erkekler, kadınlar üzerinde olan hukukunu tahkim etmek için uğraşıyorlar... Bu cürümden (zina) en büyük kabahat erkeklerdedir,” dediği bilinir. Kanunda geçen “Veled-i Zina” için ise, şöyle diyordu Zohrab: “20. asırda...ben bu nesebi tahrip meselesini anlayamıyorum...Kurun-u vustada (ortaçağda) asilzadelik davaları vardı. O asırda ben falanın oğluyum, falan benim ecdadımdandır, bu veled-i zinadır, piçtir tabirleri vardı. 20. asrın şerefi için ve bütün insanıyetin şerefi için bu tabirleri şiddetle reddederim; bundan sonra yeryüzünde yalnız insanlar vardır, veled-i zinalar, piçler yoktur.”

⁴³ Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus: Krikor Zohrab, Aralık 2001, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 56.

ifadelerle yine zengin esnaf sınıfının ahlaksızlığı ve çürümüşlüğünü hedef alıyor Zohrab. Nitekim babasının baskısı altında onu bir kopyası gibi yetiştirilen Nigoğos Ağa da onlardan biridir. Babası öldükten sonra bile alacağı tüm kararları ona danışmak gibi bir eğilimi vardır. Onu yaşarken karşı çıkacağını bildiği konularda, o yaşıyormuşçasına hareket etmektedir.

Ancak onun hikâyesi, eskiden yeniye geçişin etkilerini, mutlak ve zorba iktidara karşı direnişin üçüncü bir yolu olduğu temasını de işler. Babası Kevork Ağa eskiye aitken, o “arada”dır. Bu aradılığı Zohrab’a göre rahatsızlık vericidir; ama aynı zamanda, değişimin de izlerini taşır:

Kevork Ağa örneği üzerinden, değişime direnen her yapı gibi içeriden çürüyen bir özellik atfediyor Zohrab esnaflığa. Evin geleneksel bir esnaf evi olması vurgulanırken, Doğu-Batı ikili karşıtlığında en belirgin araç olan zaman mevhumunun algılanışına dair, evde duvarda asılı büyük, eskiden kalma, lakin çalışmayan saat örneği veriliyor. Doğu’da zamanın değersizliği, önemsizliği, zamanın yavaş akışı ve modern üretime dair her türlü yeniliği dışlayan tembellik ima ediliyor. Nigoğos Ağa’nın ailesi, geleneksel, dolayısıyla çürümüş olan ne varsa onu temsil ediyor, Zohrab tarafından da yozluk ve çürümüşlükle mahkûm ediliyor.

Evleri geleneksel *esnaf* eviydi. (...) Solda, duvara dayalı
bironun⁴⁴ üzerinde eski günlerden kalma büyükçe bir saat,
çalışmamasına rağmen yıllardır yerinde dururdu...⁴⁵

Nigoğos Ağa’nın babasının yanında çalışmaya başladığı yıl, yani yirmi yaşındayken yakınlarına yeni komşular taşınır. Bu aile dul bir kadın ve iki kızından ibarettir. Kevork Ağa’nın evi ne kadar geleneksel, ne kadar sessiz ve sönükse, bu ailenin yaşamı onlara bir o kadar tezat olacak denli canlıdır. Onlar batılı anlamda yaşayan, modern bir ailedir ve bu halleriyle sadece tezatlık değil, ciddi bir tehdit de içerir. Dul kadın, evde sık sık partiler verdiği gibi, gelenlerin ellerini sıkıyor –ki bu geleneksel Ermeni toplumunda tahammül edilemeyecek bir davranıştır- bununla da kalmıyor,

⁴⁴ Dört beş çekmeceli göğüs hizasında ahşap eşya. Aras Yayınevi’nin notundan.

⁴⁵ Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus: Krikor Zohrab, s. 47.

yüzünden tebessümü eksik olmuyordur. Yani Kevork Ağalar'ın –yani babanın mülkü olan ailenin tüm üyelerinin- alarına geçmesi gerekmektedir. Kevork Ağalar, tabii ki Kevork Ağa demektir:

Onların, burunlarının dibinde sürdürdükleri şen şakrak yaşantıları, kendi sessiz, sönük yaşamlarıyla uyumsuz ve alay eder gibiydi sanki. Hem kadın, gelen giden konukların ellerini sıkıyor ve dudaklarından gülümsemeyi eksik etmiyordu. Bütün bunlar tehlikeli yakınlaşmalardı ve Kevork Ağalar'ın temkinli olmasını zorunlu kılıyordu.⁴⁶

Dul komşunun değişen toplumu temsil eden, geleneksel toplumla çelişen pek çok yönü daha mevcuttur. Bunlardan en önemlisi ise, kadının dul kalmadan evvel kocasından, üstelik boşanmadan bir süre ayrı yaşamış olmasıdır. Aslında Zohrab'a göre kadın tüm bunları “geleneksellik içinde kalarak” da yapabiliirdi. O da ancak, bunu gizleyebilecek sınıfsal statü ve yeterli parası olması ile mümkündür. Nitekim dul kadın geleneksel toplumdan ayrı düşme cesaretini gösterirken, bunun için yeterli gelire de sahip değildir. Yani sınıfsal zafiyete de sahiptir. Evin kızlarından Sofi'ye sevdalanan Kevork Ağa'nın oğlu Nigoğos için, aşklarının babası tarafından onaylanması yönünden artık hiçbir şans kalmamıştır:

Ayrıca kocasının sağlığında da bir süre ondan ayrı yaşamıştı. Geliri de önemsizdi ve zengin insanlarmışçasına sürdürdüğü savurgan hayat tarzı, kızlarını evlendirmek için girişilen boş bir çabadan ibaretti. Özellikle bu son bilgi, Kevork Ağa'nın kalan saygısını da yok etti. *Eснаflar*, daima kendilerinden zengin olanların önünde eğilmeye ve daha az varlıklı olanlara karşı küstah davranmaya alışıktır. Kevork Ağa, Nigoğos'un aşkını

⁴⁶ Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus. Aralık 2001, Aras Yayıncılık. Masis 19 Eylül 1892, Sessiz Acılar 1911, s. 49.

sezmiş gibi, karşısına çıkan herkese şöyle diyordu: “Ben çocuklarıma dile düşmüş bir kadının kızını almam.”⁴⁷

Nigoğos gerçekten de tam bir geçiş aşaması prototipidir. Arada’dır. Lakin edilgenliği onu geçmişe tabi kılar. Eskiye ve totaliterliği temsil eden babası Kevork Ağa’ya karşı duramaz, kendi yolundan gidemez. Hakkını aramak yerine hastalanır. Böyle bir şeye kalkışmak ölümden beter gelir ona.

Nigoğos bu kesin ve korkunç hüküm karşısında yıkılmış kalmıştı. Fakat artık çok geçti. Genç adama babasının güçlü iradesine karşı gelmektense ölmek daha kolay geldi, hastalandı. Bir süre sonra komşuları da daha uzak bir sokağa, Kuşdili tarafına taşındılar.⁴⁸

Zohrab bu duruma çok olumsuz yaklaşırsa da, aslında kendine göre bir direniş yolu seçmiştir Nigoğos. Yıkamayacağını öngördüğü babasının iktidarının arkasından dolanmıştır. Nigoğos bu aradalığa münasip bir strateji kurar kendine: Sofi ile evli gibi yaşamaya başlar. Hatta tüm bu gayrimeşruluğa rağmen, meşru bir evlilikten çok daha bağlı kalırlar sözlerine:

Gizli aşkına ve sözüne sahip çıktı. Dünyada Sofik’ten başka kadın tanımadı. Bir yemine bundan daha sadık kalınamazdı. Böylece, muhakemesinin dar çerçevesinde aşkını ve babasına itaat etme zorunluluğunu bağdaştırmıştı. Babası, bu kızla evlenmesini istemezdi, işte kendisi de evlenmemişti; fakat bir delikanlı ve hatta yetişkin bir insan olarak bir kadını sevebilirdi ve bu gerekçeyle Sofik’ten ayrılmadı.⁴⁹

⁴⁷ Age, s. 49-50.

⁴⁸ Age, s. 50.

⁴⁹ Age, s. 50-51.

Zohrab bu bağdaşmayı olumsuz bir şey gibi sunsa da, aslında bunu bir tür direniş olarak da görmek mümkündür. Zohrab iki erişkinin birlikte yaşamasını bir ahlak sorunu ve Sofik'i mağdur eden bir erkek bencilliği olarak görmekte. Bununla birlikte Nigoğos Ağa ne de olsa Sofik'e sonuna kadar bağlı kalmış, onu bencilce kullanmamıştır. Diğer yandan, Sofik'ten olan iki çocuğuna “resmen” sahip çıkmamıştır.

Hikâyede Nigoğos bu tercih yapamamışlığı ile, babasının ölümünden uzun sayılmayacak bir süre sonra, tıpkı onun gibi kalp krizinden vefat eder. Muhtemelen geçirdiği bir iç kanama nedeniyle cenaze aşırı derecede kokmaktadır. Zohrab bu kokuyu, bu bencil adamın ahlaki çürümüşlüğüne veriyor. Öyle ki, ne serpilene kolonyalar, ne tütsü, ne tabutu kaplayan birinci sınıf kadife örtü, ne de sahte övgüler bu kokuyu bastırabiliyordu. Zohrab, Nigoğos Ağa'nın şahsında, varsıl sınıfın ahlaki çürümüşlüğüne yine lanetlemeye koyulmuştur.

İşte bu bastırılmayan kokuşmuşluk, bu adamın yok oluşunun simgesi gibiydi; her bencil yaşamın sonunda, mezar çukuruna varmayı bile beklemeden, dışarı fıskırıveren bir simge. (...) Ne gümüş parıltılı geniş haçıyla tabutu kaplayan kilisenin birinci sınıf kadife örtüsü, ne de bu adama yöneltilen onca övgü ortadaki kanlı irinin iğrençliğini azaltıyordu.⁵⁰

Tıpkı “Postal” adlı hikâyede Surpik *Hanım* ve Ğazar Ağa'nın sadece varsıl olması nedeniyle toplumsal bir uzlaşıyla, fakirlerin başına geldiğinde onları yok edecek ahlaki ve hukuki suç ve ayıpları görmezden gelinmişse, burada da Nigoğos Ağa'nın evlilik dışı ilişkisi ve doğan iki çocuğu toplumca görmezden gelinmektedir. Nigoğos Ağa'nın cenazesinde bu gerçeği fısıldayan “münasebetsiz” bir kişiyi ise kimse duymak istemez:

Seçkin bir kalabalık cenazenin ardından gidiyordu. Herkes ağız birliğiyle onu övüyordu. Böyle toplantılarda eksik olmayan bir

⁵⁰ Age, s. 55.

dedikoducu, rahmetlinin resmen tanımadığı iki çocuğu olduğunu söyledi. Herkes bunu duydu, fakat kalabalığın gözünde bu adamın namusluluğu zaten o çocukları tanımamasında yatıyordu. Bu düşük çeneliye yüz vermediler ve ona ters ters baktılar.⁵¹

2.1.4 Dönüş

Krikor Zohrab'ın *Masis* dergisinde tefrika edilip daha sonra “Hayat Olduğu Gibi” adlı hikâye kitabına aldığı “Dönüş” isimli öyküsü, dönemin Ermeni toplumunda aşk, cinsellik, kadın-erkek ilişkileri ve evlilik üzerinden yaşanan değişime önemli tanıklıklar içermektedir. Çılgınca yaşanan bir aşk hikâyesi, erkeğin- güçlü ihtimalle bu kişi Krikor Zohrab'ın kendisidir-kadından soğuması üzerine biter:

Söylemeye utanıyorum, ama bir sarmaşığınki gibi hafif sarılışları değişken, genç ruhumda bir zincirin ağırlığına dönüşüyordu. Sevgisi beni yoruyordu. Ah ne yazık! Yorgunluk, gittikçe daha çok çöküyordu üstüme.⁵²

Zohrab bu öyküde, aşkı, evliliği, ilişkilerin nevini analiz eder. Dönemine göre son derece açık ve modern bir ilişki yaşamışlardır. Yazarın ima ettiğine göre, ileri bir cinsel yaklaşma da olmuştur aralarında. İlişkileri, geleneksel toplumun değer yargıları ve evlilik kurumundan beklentisiyle çelişir şekilde, evlenmeye yönelik değil, aşkı tatmaya ve haz almaya dönüktür. Krikor Zohrab'ın çok genç yaşlarında Makrik'le yaşadığı bu açık aşk ilişkisi, -onun

⁵¹ Age, s. 55.

⁵² Age, s. 59.

henüz entelektüel çevrede olmadığı göz önüne alınırsa-, dönemi için oldukça cüretkâr bir yaşam biçimiydi.

Yaşanan gerçekten tutkulu bir aşk ilişkisidir. Krikor'un aşk enerjisi erken tükenmiş, Makrik'inki ise sürmektedir. Makrik, Krikor için varlığının yük olmaya, onun da yaklaşmaya başladığını fark eder:

İki gün sonra, okşamalarına teslim olduğum sırada, gözümün içine dikkatle bakarak, ruhumun derinliğini okuma çabasıyla sorardı:

__Canım gelecek hafta kalkıp biriyle evleniresem ne yaparsın?"

__Sen böyle bir şey yapmazsın!⁵³

Ama bu sözlerin üzerinden sadece üç gün geçmiştir ki, Makrik bir başkasıyla aniden evlenir. İlişkileri beklenmedik şekilde biter... Bu ayrılıktan tam on iki yıl sonra, Alemdağ'da bulunan kilisede bir törende karşılaşır Krikor ile Makrik. Yıllar sonra yaşanan bu karşılaşma, onların birbirlerine olan o gençlik aşkının ne kadar güçlü olduğunu kanıtlar. Makrik, kendisinden yaşça büyük, çok zengin bu adamla Krikor'dan uzaklaşmak için evlenmiştir. Adam İngiltere'de komisyonculuk yapmaktadır. Krikor, sonradan yaptığı küçük bir araştırma ile bu ani izdivaçla ilgili tüm gerçekleri öğrenmiştir:

Kocası varlıklı ve yaşlı bir adamdı. Bu, düşlenen bir beraberlik değildi. Adi ilişkilerden biriydi, evlenmeden çok bir çiftleşme. Nikâhla kutsanması ne onu soylulaştırabilir, ne de haklı gösterebilirdi. Aralarında ne ruhsal, ne de fikirsel bir uyum vardı. Ne öğrenim bakımından, ne de duygusal olarak ahenk vardı. Yaş olarak denk değillerdi. Bu iki kişinin birbirine yaklaşımı, iki öküzün çifte sürülmesinden daha kabaydı, çünkü orada hiç değilse renk, yaş ve güç uyumu aranırdı.⁵⁴

⁵³ Age, s. 62.

⁵⁴ Age, s. 64.

İlk aşk hikâyesinin Zohrab'ın çok genç zamanlarında yaşadığını bildiğimize göre, bu dönem yüzyılın son çeyreğine denk gelmektedir. Hikâye tam bir yeni jenerasyon hikâyesidir. Cemaatin kadın-erkek ilişkisi, flört ve evlilik üzerine geleneksel tavrında kavram olarak dahi yeri olmayan “zevk için cinsellik”, “aşk”, “ruhsal ve fikirsel uyum” gibi unsurlar yeni neslin yeni değerleridir. Kaldı ki, erkek kadın ilişkisi arasında aranan bu yeni mevhumlar, kadın-erkek eşitliğini de güçlü bir biçimde vurgulamaktadır. “Uyum” konusu, ataerkinin karşı cinse kurmaya çalıştığı tahakkümün altını oyan bir yeniliktir. Ruhsal, fikirsel uyum ve aşka dayalı ilişki, evliliğin sosyo-ekonomik karakterini de kadının lehine değiştirmektedir. Bunda, şüphesiz biraz ileride değineceğimiz Ermeni kadınlarda neredeyse Avrupa'yla eş zamanlı ve şaşırtıcı bir dinamikle İstanbul ve Anadolu'ya geçen feminist hareketin de etkisi mevcuttur.

Nitekim geleneksel toplum ve yeni nesil arasındaki kopuş ve görüş ayrılıkları, Zohrab'ın geleneksel cemaatin evliliğe bakışını tasvirine de yansır. Makrik'in kocası zengin Ermeni tüccarın –ki kendisi diaspora üyesi olmakla beraber tutuculuğunu muhafaza etmektedir- evlenmek üzere İstanbul'a gelişini ve Makrik'i nasıl bulduğunu anlatırken, oldukça serttir de:

Burada, kılavuzluğu seven Ermeni tüccarların karıları onun üstüne titriyor, para sahibi olduğunu bilerek aralarında paylaşmıyorlardı. Kiminin ona beğendirecek bir kız kardeşi, kiminin bir yeğeni vardı. Bu boş çabalar, küçük entrikalar, bazen kötülük ve kıskançlık üzerine kurulu yarışlarla tükeniyordu. Biri yemeğe, diğeri akşam kabulüne çağırıyor, adam bu rakip davetler arasında şaşırp kalıyordu. Gerçi o da birçokları gibi, İstanbul'a, özel olarak evlenmeye gelmişti. Böyleleri, evlenmek için bir globe-rotter [gezgin] misali, kız almak için buralara gelirler.⁵⁵

⁵⁵ Age, s. 65.

Ermenilerde bugün halen görülen bir uygulama ile, bir diaspora Ermenisinin, öz vatanına gelerek evlenmek üzere kendi ırkından bir eş araması ilginç bir karşıtlığın aynı eylemde bulunduğu bir durumdur. Diaspora'daki Ermeni, bulunduğu yabancı ülkede kimliğini korumak ve geleneklerini yaşamak üzere “geriye” doğru ilerlerken, bu evliliği kabul eden İstanbullu kişi, batıya doğru ilerlemektedir. Çoğunlukla, bu tip izdivaçlarda, geleneklerini ve kültürünü korumak için “bozulmamış” otantik bir Ermeni eş arayan diasporalı Ermeninin teklifi, İstanbullu Ermeni için bir batı ülkesine göç etme arzusu nedeniyle caziptir.

2.1.5 Kilisenin Avlusu

“Kilisenin Avlusu”⁵⁶ isimli hikâye, yaşı haylice geçkin olan kıdemli papaz Der⁵⁷ Apraham'ın hatıralarından yola çıkar ve cemaat yaşantısındaki değişime ayna tutar. Özellikle de, Osmanlı'da batılılaşma hamleleri ve Tanzimatla birlikte cemaatte gittikçe daha başat bir rol oynayan amira sınıfı hakkında da bize fikir verir. Krikor Zohrab'ın didaktik tavrı, bu hikâyenin dilinde de kendini gösterir. Amira sınıfının yozluğunu ortaya sererken, o yozluğun karşısında Der Apraham'ın şahsında dikilen karşı modelin de artık işlevselliğini, gerçekçiliğini yitirdiğini gösterir. Seküler topluma geçişte, tüm imkânların ve kazanımların yanında, ödenecek bedelin de ne olduğunu gösterir biraz da. Aslında bu, Batı-Doğu karşılaşmasında, Batılı değerleri ve değişimi tutkuyla arzu ederken, kategorik olarak “biz”e ait olan her şeyi dışlamamama, iyi olanı muhafaza etme endişesinin tipik bir dışavurumudur. Nitekim, tamamen pre-modern, tarih dışı bir karakter olan kıdemli papaz Der Apraham'ın karşısına, bir de ‘zeitgeist’a sahip bir episkopos modeli yerleştirilmiş, bu modelin soruna yaklaşım biçimindeki düşüncenin dışavurumuyla, kilisenin modern zamanlara uyum göstermesi ve değişimi algılaması gerektiği mesajı verilmiştir.

⁵⁶ Luys dergisi, (5 Temmuz 1908), “Hayat Olduğu Gibi” (1911).

⁵⁷ Ermenice sahip/efendi. Genellikle papaz isimlerinden önce kullanılan hitap şekli.

Sahip oldukları milli ve bağımsız kilise için tarihte çok büyük bedeller ödeyen Ermeniler, Büyük Dikran zamanında kurulan imparatorluk ve Kilikya'daki Ermeni devletinin yıkılmasından başka uzun süreli devletleri olmamakla, kültür ve geleneklerini kilisenin sağlam geleneklere bağlı kadim organizasyonu altında sürdürebilmişlerdi. Bu nedenle, Batı'da yaşanan türden Kilise'yi hedef alan bir sekülerleşme savaşı olmadığı gibi, modernleşme, sekülerleşme, bağımsızlaşma ve iktidar kavgası kilisenin bu hayati rolü nedeniyle batıdaki gibi sert yaşanmamıştır. Ermenilerde yaşanan bu nevi şahsına münhasır durumu diğerlerinden ayırmak için Boğos Levon Zekiyan "Bütünsel Sekülerleşme" terimini kullanır. Zekiyan bu durumu şöyle açıklamaktadır.

Kanımca Zartonk (1840-1915 yılları arasında yaşanan, özellikle de edebiyatta kendini gösteren uyanış dönemine verilen isim) en doğru biçimde ve tüm yönleriyle tanımlayan kavram "Bütünsel Sekülerleşme"dir. (...) Bütünsel sekülerleşme, Ermeni toplumu ve yaşamında egemen olmuş bir ideoloji olarak, Fransız devrimi ve sonrasında Avrupa'da yaşanan sekülerleşmenin herhangi bir evresine tekabül etmez. Yalnızca, Kilise'nin ve din adamlarının kültürel hâkimiyetinin sona ermesi, bunun bir sonucu olarak da halk kitlelerinin entelektüel özgürleşmesi anlamına gelir.

Bu özgürleşme, yine Batı'daki benzerinden biraz farklı biçimde ele alınmalıdır. Batı'da söz konusu özgürleşmeyi büyük ölçüde ruhbanlık ve din karşıtı akımlar belirlemişlerdir ve bu akımlar en azından kısmi olarak, yüzyıllar boyu hüküm süren ruhbancılığa karşı gelişen tepkiler olarak açıklanmalıdır. Ermeni dünyasında ise Kilise, yetki alanını genişletmek gibi bir amaç peşinde koşmamış, kendi hizmet alanı içinde kalarak, teokratik bir bağlamda da olsa, özellikle Ermenilerin hayatta kalma davası için çalışmıştır. Kilise, Ermeniler'in ulusal bilinci ve kolektif imgeleminde, her zaman, ulusal kimliğe ilişkin referans noktası

olarak yer almıştır. Bu nedenle, Ermeni sekülerleşme sürecinde Batı'daki gibi travmatik kopuşlar ve Kilise'ye karşı düşmanca tavırlar söz konusu olmamıştır.⁵⁸

Zekiyan'ın bu tesbitine güçlü bir örnek olan Zohrab'ın "Kilisenin Avlusu" hikâyesindeki din adamı Der Apraham İstanbul'da, Ermenilerin yoğun bulunduğu Boğaz köylerinden birinde bulunan bir kilisenin başpapazıdır. Zohrab hikâyenin hemen girişinde, onun nasıl biri olduğunu anlamamıza yardım eder:

Der Apraham, yaşantısında maddi ilişkilerden sıyrılıp üst bir dünya düzenine adım atmış ender yaşlılardandı. Tutku ve beklentilerin tümüyle dışlandığı bir yaşam, bir tür yücelmeydi onunki. (...) Der Apraham'ın büyük bir düşünsel yeteneği yoktu, ama belleği diğer duyularının zayıflaması oramında kuvvetlenmiş, sönmeye yakın bir kandilin son parıltısı gibi yeniden canlanmıştı.⁵⁹

Zohrab'ın kurguladığı Der Apraham tiplemesi, maddi ilişkileri, tutku ve beklentiyi tamamen dışlayan bir "yücelme"yi ima ediyor. Zohrab, Boğos Levon Zekiyan'ın "Kilise'nin Batı'daki süreçten ayrılan biçimde yaşama müdahale ve iktidar alanını genişletme çabasında bulunmadığına" dair tesbitine münasip şekilde, Der Apraham'ın şahsında "üst dünya düzeni"ne adım atmış bir kilise görevlisi tipini, zaman dışı kalmışlığın, tedavülden çıkmışlığının olduğu kadar, Ermeni milletinin tüm yüce değerlerinin bir kumbarası olduğunu düşündüğü "gelenek"le de özdeşleştirerek bize sunuyor. Düşünsel yeteneği olmaması, yaşının ilerlemesine rağmen belleğinin şaşkıncı biçimde keskinleşmesi, Zohrab'ın terminolojisinde, şimdiki zamanın, geçmişten ve gelecekte ayrı düşünülemeyeceğine yönelik yaptığı bir göndermedir. Apraham gibilerinin "şimdi"ki zamanda yerlerinin

⁵⁸ Boğos Levon Zekiyan, "Ermeniler Ve Modernite", Aras Yayıncılık, 2001. s. 89.

⁵⁹ Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus. Aralık 2001, Aras Yayıncılık. Masis 19 Eylül 1892, Sessiz Acılar 1911, s. 75.

olamayışı, nostaljik bir hüznü aktarmaktan çok, Ermeni milletinin, Der Apraham gibilerinin sayesinde taşınan kültürel değerlerine her zaman sahip çıkması gerekliliğini vurgular. Der Apraham artık “mazi”ye aittir ve bu durum, Zohrab’ın hikâyesinde dramatik bir biçimde anlatılmış, Der Apraham’ın işlevsizliği ve fikirlerinin geçersizliğine bir ağıt haline dönüşmüştür. Ermeni toplumu modernleşmekte ve zaman ayak uydurmaktadır. Bu iyi ve gerekli birşeydir. Ama bunun yöntemi ve bedeli ne olacaktır? Der Aprahamlarını tamamen gözden çıkararak bir milletin, geçmişsiz, değersiz ve köksüz kalacağı aşikârdır.

Zohrab, hikâyesinde, Der Apraham’ın savunduğu “değerler ile zaman dışı kalmışlığının” ne derece göreceli olduğunu okuyucuya anlatmak ve onu şimdiki zaman için anlamlı hale getirmek ister. Bunun için dinadamının gençliğinden bir ara hikâyeciğin yardımına başvurur. Der Apraham, dinadamı olmadığı delikanlılık döneminde bir köy okulunda öğretmenlik yaptığı ve ailesini zar-zor geçindirdiği sırada başına gelen o nahoş olaydır bu. Başlı okulun müteveli heyeti başkanı ve bir Amira olan Seğposyan Mıgırdiç Ağa ile belaya girmiş, kendi halinde, munis bu genç öğretmenin hiçbir suçu ve ortada da bir sebep de olmadığı halde bir sürü hakarete uğrayıp, Amira tarafından işinden kovulmuştur.

O zamanki ağaları çok iyi anımsardı. Hepsi *Amiraydı*, birçoğu da sarraf. Tabii ki öğrenim görmemişlerdi, hatta eğitilmiş bile değildiler. Onların karşısında her dakika eteğini toplar görünmek zorundaydı. Ama bunun yanında, bu ağaların, kesinlikle saygı uyandıran öyle meziyetleri vardı ki, o zaman terazinin kefesi sempatiden yana ağır basardı.⁶⁰

Burada *Amira* sınıfına oldukça objektif bir analiz yapıldığı gözlemleniyor. O dönemde Amira sınıfı ile yeni aydınlar arasında yaşanan gerginlik, nihayetinde ideolojik bir çatışmaya dönüşmüştür. Geleneksel

⁶⁰ Age, s. 76.

Ermeni tarihçiliği ve özellikle Sovyet Ermenistan tarihçiliği Amira sınıfını muhafazakâr olmak ve bağınazlıkla yıkamış olsa da, yeni aydınlardan biri olmakla Zohrab'ın yukarıdaki alıntıda olduğu üzere, Amira sınıfını daha soğukkanlı süzebildiği görülüyor. Evet, bu kişiler eğitimsiz, öğrenim görmemiş, patavatsız, kültürsüz, lakin ticari ve devletle yürütülen ilişkiler noktasında üstün bir dehaya sahip kişilerdi. Ancak bu durum, saray ile girdikleri yakın münasebetlerde edindikleri bilgi ve tecrübeyle, devlet işini, aydınlardan daha iyi anlamış oldukları olasılığını yüksek tutmaktadır. Zohrab'ın ima ettiği, lakin saygıya değer “meziyetler” arasında, belli ki bu zeka yatmaktaydı. Zohrab, diğer genç aydınlar gibi Amira mevzuuna kategorik olarak bakmadığını bu hikâyede göstermektedir.

Mıgırdiç Ağa, genç öğretmen Bedros'u (Bu isim, Der Apraham'ın dinadamı olmadan sahip olduğu asıl ismidir) bir can sıkıntısı anında okuldan kovmuştu. Korku ve endişe içinde evine giden Bedros, nasıl olup ta Ağa'nın hiddetini dindirip okuldaki vazifesine geri dönebileceğini düşünüyor, bu arada aç kalma tehlikesi de onu iyiden iyiye zorluyordu. Tam da Paskalya öncesi dönemdedirler ve bu içlerinde buldukları durumun vahametini daha bir belirgin hale getirmektedir. Evine uğrayan birkaç dost kendisini ziyarete gelmiş ve ona Ağa'ya işlediği kusur için özür dilediği bir mektup yazmasını tavsiye etmişti. Bedros sabaha kadar bu mektup üzerinde çalışmışsa da, kendini yeteri kadar acındıramadığını düşünerek, mektubu beğenmemişti. Ertesi gün mektubun yazılışını başka bir zaman ertelemişti ki, büyük bir sürpriz gerçekleşir:

Birden evde bir kargaşa oldu. Karısı, çocukları kapıya koşmuşlardı. O ağır ve sallantılı yürüyüşüyle ağanın ta kendisiydi merdivenlerden çıkan. Hoca koştu, karşıladı onu. Gördüğüne inansa mı, inanmasa mıydı? Ne amaçla gelmişti? Ağa sormasına fırsat bırakmadı, zavallı hocanın titreyen sıksa elini çekti, öpüp alnına götürdü.

—Hoca işlediğim kabahat için beni bağışla” dedi yumuşak bir tonla. Kalbimde böyle bir yükü taşımak istemedim bu günlerde.

Yalvarırım beni bağışla. Ben senin ayağına gelmeye karar verdim.

__Ben her daim sizin sadık kulunuzum, hata bendeydi.

__Şu andan itibaren okul yine senindir. Kâtibim sana Paskalya masraflarını karşılamak için bin kuruş getirecek. Ama bana karşı kin gütmemen için sana yalvarıyorum. Beni affet ki kilisede kutsal ekmek alabileyim.

Kin tutmak mı? Affetmek mi? Gerçekte kendisi ağanın elini ayağını öpmek için dayanılmaz bir arzu içindeydi. Seğposyan Mıgırdiç Ağa öldüğünde, kendisi kiliseye papaz olarak atanmıştı zaten.⁶¹

Amira sınıfının Patrikhane ile yakın ilişki içerisinde olduğu, bu ilişkide geleneklere itaatin de önemine vurgu yapmak gerekir. Nitekim tüm semtçe duyulan ve yakında dinadamı olacak bir öğretmene yapılan hakaret, Amira'nın tüm gücüne karşın üzerinde taşıyabileceği bir yük değildir. Kutsal Kominyon alabilmesinden ziyade, o dönemde itibarın en önemli hususiyetlerinden biri olan öldükten sonra bir kilisenin bahçesine defnedilme hakkını tehlikeye atabilecek bir hareket kabul edilemez. Ancak, Amira'nın ölümünden sonra, akrabaların Kilise Yönetim Kurulu ile yaptıkları pazarlık, dönemin yeni burjuvazisi ve 1863 tarihinde ilan edilen Ermeni Nizamnamesi'nin Ermeniler üzerindeki etkisini de gösterir. Zekiyan'a göre, bu Nizamname, pek çok maddesiyle, halkın cemaat işlerine ve kilise yönetimine önemli ölçüde katılımını sağlayan Mahalle Komitelerinin (Tağagan Ğhorhurt) kurulması örneğinde olduğu gibi, Avrupa'nın bazı yerlerindeki uygulamalarla karşılaştırıldığında bile zamanın ötesine geçer.⁶²

Nitekim Zohrab'ın "Kilisenin Avlusu" hikâyesinde, Amira sınıfından önemli bir şahsın, vefatından sonra gömülmeyi vasiyet ettiği kilise avlusundaki mezarlık için yeni bir uygulama olan Kilise Yönetim

⁶¹ Age, s. 77-78.

⁶² Ermeniler Ve Modernite. Aras Yayıncılık, 2001. s. 102.

Kurulu'nun devreye girdiği ve hiç de az olmayan bir parayı burada gömülme ayrıcalığı karşılığında Amira ailesinden aldığını görüyoruz. Aşağıdaki alıntıda, daha çok küçük esnaftan oluşan yönetim kurullarının amiralarla girdikleri mücadelede aldıkları bu imtiyaz ile, onlarla pazarlık edecek, hatta reddedecek pozisyona ulaştıkları görülüyor. Bu durumu Mahalli Komite'nin başkanı olan zat bizzat ifade etmektedir.

Kilisenin yönetim kurulunda o Pazar önemli bir oturum vardı. Alçak sesle yapılan fikir alışverişlerinden sonra başkan hiç duraksamadan önerinin kabul edilmesine taraftar oldu. 'Ben içtenlikle fikrimi bildireyim... Kilisede gömülmesine taraftarım. Böyle bir zamanda yüz elli lira önemli bir paradır. Çan kulesi yıkılmak üzere ve daha pek çok onarım işleri var. Evet, bu iyi paradır, içtenlikle söylüyorum.'⁶³

Ermenilerin sekülerleşmesinde Ermeni Nizamnamesi'nin önemli bir kırılma noktası olduğu, esnaf ve Anadolu'nun ruhani ve cismani işlerin ayrılmasıyla kilisede ve dinadamlarından bağımsız hareket edebildikleri de aynı hikâyenin devamında kendini gösterir. Evet, siviller daha geniş bir katılımı toplumla ilgili kararlarda etkin olmaya başlamışlardır. Lakin bu yeni katılım, Amira sınıfının Patrikhane ile paylaştığı yönetim zihniyetinde çok da fazla bir değişim yaratmamıştır. Merkezde, ileride daha genişçe göreceğimiz üzere, Ermeni toplumunun sahip olduğu organizasyonun ihtiyaç duyduğu dev bütçenin sağlanması sorunu, bu küçük mezarlık pazarlığında kendini gösterdiği üzere, ciddi bir sorundur ve ciddi bir işbirliğini gerektirmektedir. Bugün bile hâlâ değişmeyen kural, toplumun kimler tarafından ve ne derece demokratik yönetileceğinin bu bütçeyi kimin sağladığı ile ilgilidir. Osmanlı, uygulayageldiği tabaa rejimi ile gayrimüslimlerin güvenliğini sağlamakta, onlara göreceli bir özgürlük vermekte, bunun karşılığında ağır vergiler almaktadır. Lakin Ermeni toplumunun ihtiyacı olan hizmetlerin bütçesi de yine cemaat tarafından

⁶³ Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus. Aralık 2001, Aras Yayıncılık. Masis 19 Eylül 1892, Sessiz Acılar 1911, s. 78.

karşılanmaktadır. Bu kural Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da değişmemiş, vatandaşlık haklarından yararlanamayan Ermeniler, vatandaşlık ödevlerini yerine getirirken, bir vatandaş olarak devletten alacakları hizmeti tahsil edememektedir. Bu durum, Patrikhane'nin çevresinde zenginlerden oluşan bir hale yaratmış ve Ermeni toplumunda her zaman bir merkez-çevre gerilimi olmuştur. Günümüzde, 19. yüzyılın Patrikhane-Amira-zengin esnaf ilişkisinin biçimi bu değişmeyen durum neticesinde, aynı karakterini korumaktadır. Bu olumsuzluk, toplumun entelektüel birikiminin cemaat için kullanılmasının önünde bir engeldir ve toplumu yöneten kuralların arkaik kalmasına, bir türlü sekülerleşememesine yol açmaktadır. Bu dengesiz durumun Türkiye Cumhuriyeti döneminde korunması hatta Lozan'daki hakların dahi kısıtlanması ile daha da kötüye gitmesi devletin bilinçli bir seçimi olduğunu akla getirmektedir. Öte yandan, vatandaş haklarının kısıtlandığının ve devletin kendilerini korumak zorunda oldukları yakıcı bir güç olduğu mesajını alan Ermeni toplumu da, her iki dönemde de, kendi aralarında uzlaşmaya, merkezi, yani Patrikhane'yi zayıflatmamaya özen göstermiştir. Devlete karşı kendisini sürekli koruma eğiliminde olmanın getirdiği bu uzlaşma durumu, şüphesiz toplum içinde filizlenecek muhalefetin de sesini sürekli kısyan bir etkendir. Muhalefet bu kadar silik oldukça, değişim gelmeyecek, varolan durumun muhafaza edilmesi asgari müşterek olacaktır.

Nitekim Zohrab'ın hikâyesinde de, kilisenin yönetiminden sorumlu Mahalli Komite'nin başkanı, siyaseten eski gücüne asla sahip olmayan Amira ailesine madden muhtaç olduklarını bilmektedir ve buna göre davranacaktır. Bu arada kilisenin bahsi geçen dev bütçenin sağlanabilmesi için yaşadığı savrulmaya ince bir eleştiri de eksik olmaz.

Gerçekten de yüz elli liranın bu fakir kiliseye epey bir yararı olacaktır. Öte taraftan, belirsiz ve sağır bir duygu kendisinin de ileride ufak bir para karşılığında bir kilise avlusuna gömülebileceğini söylüyordu. Neden olmasın? Büyük sanayi bu

yüzyılda her şeyi ucuzlatmıştı, kilise de saygınlık ve ölümsüzlük ücretlerini düşürmeliydi.⁶⁴

Amiranın ailesi ile 200 lirada anlaşılır. Kararı duyan Der Apraham'ın başına on katlı apartman yıkılmış gibi olur. Zamanında kendisini okuldan kovan bu Amiranın ne kadar ahlaksız bir adam olduğunu yönetim kuruluna hatırlatır. Zaten tam da bu yüzden fiyat 150'den 200 liraya çıkarılabilmıştır ya! Naz eden aileye, Amiranın yediği haltlar, gayrimeşru çocuklar, vs. açıkça hatırlatılmıştır. “Haklısın” derler Der Apraham'a, ama kilise sadece duayla da ayakta duramaz ya. Binanın onarılması gerekmekte ve çan kulesi de yıkılmak üzeredir.

Der Apraham kıdemli papazı olduğu kilisesindeki bir tasarrufa engel olamamaktadır. Hemen bağlı olduğu bölge episkoposunda⁶⁵ soluğu alır. Episkopos, yaşadığı çağı daha iyi anlamış, bunu da inancıyla uzlaştırmış bir kişidir. Zohrab onu “Dünyanın sadece kutsal kitaptaki gerçeklerle dönmediğine inanmış, okumuş, deneyimli bir dinadamıydı”⁶⁶ diye tanımlıyor öyküde. Der Apraham'ı dinleyen episkopos, onu bu işe muhalefet etmemesi için ikna etmeye çalışır. Onu, durumu anlamaya, aslında çağını anlamaya davet eder. Kilise eğer çağa ayak uyduramazsa, temelden yok olacaktır. Yok olmamanın tek koşulu uyum gösterme becerisinde sahip olmaktır. Der Apraham gibilerinin artık miadı dolmuştur. Kıdemli papazın ödün vermediğini görünce daha açık konuşmak zorunda kalır.

O dediğin ilahiyattır, ama gerçek farklıdır. Bu yüzyılda dinsel inançlar bir krizle karşı karşıya. Onları ileri noktalara götürmek yeni kırgınlıklara yol açabilir. Bundan sakıncalı Der Apraham, sakıncalı! Tarih gösteriyor ki her toplumda sınıf farklılıkları

⁶⁴ Age, s. 78.

⁶⁵ Bir coğrafi bölgeden mesul yüksek dereceli dinadamı. Burada muhtemelen Boğaz'ın Avrupa yakası ruhani önderi.

⁶⁶ Age, s. 81.

hep olmuştur ve bundan sonra da olacaktır. Bizim toplumumuzda varlıklılar ayrı bir sınıf oluşturmuştur ve oluşturacaktır. O da cemaatimizin bir bölümüdür ve en önemli bölümü; onu da sevgiyle kazanalım, ne dersin?⁶⁷

Episkoposu yozlaşmış olmakla itham etmek, takkiye yaptığı söylemek, inancından menfaat adına taviz verdiğini iddia etmek kolaycılık olacaktır. Yukarıda izah etmeye çalıştığım cemaatin sosyo-ekonomik ve politik yapısı ve Patrikhane'nin köşeye sıkışmışlığı bu uzlaşmayı zorunlu kılmaktadır. Piskoposun Amira ya da zengin sınıfını "Cemaatin en önemli bölümü" olarak tasvir etmesi, bu dengesizliğin bir ürünüdür ve aydınlar ve halk tarafından sürekli eleştirilmiştir. Diğer yandan, episkopos muhtemelen Der Apraham'ın öğretmenlik yaptığı yıllarda aynı Amira ile yaşadığı münakaşayı bilmektedir. Der Apraham'ın şimdi epikopostan istediği, gençken kendisinin yapamamış olduğudur. Tamamen haklı olduğu halde, Amira'ya son derece acınaklı bir af mektubu yazan kendisi, lakin hatasından dönüp ondan özür dileyen kişi ise, Amiradır. Der Apraham'ın baktığı yerden, kilisenin bahçesine gömülmeye, sadece Amira değil, kendisi de layık değildir.

Der Apraham'ın yapabileceği hiçbir şey yoktur. Yapamaz da. Amira kilisenin avlusuna gömülür. Der Apraham ise, zamanın ruhu ile girdiği çatışmada kısa süre sonra yorgun düşer. "Bir süre sonra isimsiz bir hastalık, bedensel bir rahatsızlıktan çok ruhsal tükenme, onu yatağa attı. Kıdemli papaz, son saatine kadar kiliseye bir daha ayak basmadı. Bu onun acısı, aynı zamanda tesellisi oldu" diye bitiriyor Zohrab öyküyü.

Krikor Zohrab'ın "Kilisenin Avlusu" hikâyesi, millenyumda büyük bir değişim anaforu içinden geçen Ermeni toplumunda değişen ve değişir görünerek varlığını aynen sürdüren toplumsal aktör ve ilişkileri tüm doğallığıyla anlatan önemli bir eser.

⁶⁷ Age, s. 82.

2.1.6 Poturlu

“Poturlu” adlı hikâye, ilk kez *Masis*'te 20 Mayıs 1900'da tefrika edilmiş, sonrasında *Gıyankı İnçbes Vor E (Hayat Olduğu Gibi)* adlı kitapla 1911 yılında okuyucuya ulaşmıştır. Hikâye, annesinin tüm fakirliğine rağmen okuttuğu on altı yaşındaki köylü kızı Zaruk'un liseden birincilikle ve pek çok ödüller alarak mezun olduğu gün evine gelişinin tasviriyle açılır.

Zaruhi, kolunun altında yaldızlı kitaplar, ödül dağıtım töreni –bu barbarca ifadeyi kim bulmuş bilmiyorum- dönüşü mutlu, ama törende yaşadığı heyecanlı anların etkisiyle biraz yorgun, köyün dolambaçlı, inişli çıkışlı yollarında yürüyor, evlerinin önünde oturmuş çorap ören kadınların, toz toprak içinde yalınayak koşuşup debelenen çocukların arasından, kendisini izleyen köylüleri mağrur, biraz küçümser bir bakışla süzerek geçiyordu. Muzaffer bir edayla yuvasına yakınlarının yanına dönüş... Evleri yukarıda, köyün öteki ucunda öyle köhne, öyle eskiydi ki, yanındaki evlere yaslandığı için ayakta kalabilmişti sanki.⁶⁸

Zaruk'un annesi, uzun yıllar İstanbul'da zengin Ermenilerin evinde hizmetçilik ve süt anneliği yapmıştır. Büyüttüğü elalemin kız çocuklarının okumuş hanım kızlar olduğunu görüp, kendi kızını da okutmaya karar vermiştir. Kızının eğitimi için köyün en zengininin yapabileceği masraf ve özveriden geri kalmamıştır.

Evladının yanına dönünce, hatta dönmeden, kızının eğitimi için köyün en zengininin yapabileceği masraf ve özveriden geri kalmamıştı. İstanbul'daki Ermeni hanımların yaşantısıyla ilgili hayran olunacak şeyler anlatmıştı kızına. İhtişam, zevk ve sefa dolu efsanevi yaşamlar ve törelerle doldurmuştu onun ruhunu. Zaruk, daha küçük yaşta, sınıf arkadaşlarının arasında hep

⁶⁸ Masis, 20 Mayıs 1900. *Hayat Olduğu Gibi*, 1911. Osmanlı Meclisinde Bir Osmanlı Mebus. Aras Yayınevi, 2001, İstanbul, s. 109.

birşeyler bilen, hüküm verebilen biriydi. Bunun ardında, İstanbul'da yaşamış annesinin etkisi vardı.⁶⁹

Bu arada, hikâyeden de anlıyoruz ki, köyde lise düzeyinde karma bir okul vardır ve bu okulun büyük bir ihtimalle 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni kadın yazar ve öğretmenlerin Anadolu'da giriştikleri kampanyada açılmış okullardan biri olma ihtimali de yüksektir. Okumanın, statü ve sınıf değiştirmek, fakirlik ve köylülükten kurtulmanın bir yolu olarak ortaya çıktığı modern toplumlara dair sınıfsal statü değiştirme özelliğinin burada Ermeni köy hayatında dahi girdiğini görüyoruz.

Ana kız ortak bir sessizlik içinde ve sanki birbirilerinden gizli, köylü yaşantısından daha ileri bir seviyeye ulaşma isteği besliyorlardı yüreklerinde.⁷⁰

Boğos Levon Zekiyan, Zartonk (Uyanış) döneminde kaydedilen temel başarılar arasında eğitim konusunda yapılan devrimsel ilerlemeyi ve kadınların özgürleşmesini hedefleyen hareketleri sayar.

En temel organik ya da kurumsal etmenlerden biri, halka dönük, toplumun güçsüz sınıflarının ulaşması için özel bir çaba gösterilen modern ve verimli bir okullar zincirinin hızla gelişmiş olmasıdır. Halk eğitimi için yaygın araçlar yaratmayı hedefleyen ve bir önceki dönemde yol almaya başlayan bu hareket, daha önce de belirtildiği gibi, Ermeni toplumunda yaşanan dikkat çekici genel değişimin, özellikle de yeni kitlelerin ortalama kültür açısından olağanüstü bir düzeye ulaşmasında rol oynayan başlıca etmenlerden biridir.⁷¹

⁶⁹ Age, s. 110-111.

⁷⁰ Age, s. 111.

⁷¹ Boğos Levon Zekiyan, "Ermeniler Ve Modernite", Aras Yayıncılık, 2001. s. 92.

Zekiyan'ın "bir önceki dönemde yol almaya başladığı" belirtilen eğitim ve kadınların özgürleşmesi hareketini Pamela Young ise şöyle anlatır.

Osmanlı Ermenilerinde kız çocuklarının eğitimine özel bir önem veriliyordu. Bu şüphesiz kadının kamusal alana girmesi ve kadın yazarların yetişmesinde önemli bir etkendi. 1853'te, bir grup genç Ermeni, Patrikhane'nin de desteğini alarak eğitimin daha çok insana ulaşması için bir komite kurdular. Odaklandıkları konular ise, Ermeni dilinin öğretilmesi, okul tesisi ve kız çocuklarının eğitilmesi idi. Çünkü onlar, eğitimin Ermeni ulusunun yararına olacağına inanıyorlardı.⁷²

Kızların eğitimine önem verilmesi ve kadınları kamusal alana daha rahat girişi, modernleşen bir toplumun en önemli özelliklerinden biriydi. Hatta Ermenilerin bu konuda Avrupalılardan önde olduğunu söylemek çok da mübalağa olmaz. Nitekim mesela Britanya ve Rusya'dakinin kadın yazarlar eserlerini bastırmakta güçlük çektikleri, okunmaya tenezzül edilmedikleri için erkek mahlasları kullanmalarına rağmen, Ermeni kadın yazarlar kendi gerçek isimlerini rahatlıkla kullanıyor, eserleri dergilerde tefrika ediliyor ve ciddi tartışmaların da öznesi oluyorlardı. Çünkü Ermeni entelektüeller kadınların yazmalarını bir gelişmişlik ve ilerleme unsuru olarak görüyor ve bunu destekliyorlardı.⁷³

Bunun en önemli nedeni önderliğini ünlü Ermeni yazarlar Raffi, Mariam Khatissian ve Zabel Esayan'ın yaptığı kadının ailenin annesi, değil, ulusun annesi gören zihniyetten ileri geliyordu. Bu görüş kadına evdeki ve çocuk büyütmeteki rolüne siyasi bir misyon yükliyordu. O [Ermeni kadını] artık büyüttüğü çocuğuna Ermeni olmayı ve Ermeniceyi öğreten, onu bir halksever yapan önemli bir misyona sahipti. Bu da kadının eğitim görmesinin meşruiyetini sağlayan bir durumdu. Kadına yüklenen "Ulusun

⁷² Pamela Young, "Konowledge, Nation and the Curriculum: Ottoman Armenian Education (1853-1915)." PhD diss., University of Michigan, 2001. s.78.

⁷³ Victoria Rowe, A History of Armenian Women's Writings-1880-1922. s. 18.

Anası” misyonu onun sadece eğitim alabilmesi değil, Ermeni toplumunu etkileyen, yönlendiren söylem ve hareketlere bir fiili katılma hakkı ve sorumluluğunu da yüklemiştir. Ermeni entelektüeller Ulusun Anası konseptinin yeni bir düşünce olduğu konusunda hemfikirdirler. Onlara göre, tarihten beri, kendilerini ailelerine ve çocuklarına adayan vefakâr Ermeni kadınlarının bu mesasisi sadece kendi aileleri için olmuştur. 19. yüzyılda gelişen bu fikre göre, Ermeni kadının bu görevi, aileden, ulusa doğru bir genişleme göstermiştir.⁷⁴

Nitekim 1863’te Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin kabulünden ve Ermenilerin kendi iç işlerinde özerklik kazanmasından sonra, genç Ermenilerin kurduğu eğitim komisyonu, “Ulusal Eğitim Konseyi” olarak tescil edilir. Konseyin amacı, kız, erkek ve karma okulların hızla çoğaltılması, çağdaş ders kitaplarının üretilmesi, kalifiye öğretmenlerin eğitimi ve okullarda istihdamı ve buna uygun sınav sistemlerinin kurulmasıdır.⁷⁵

Aşağı yukarı yarım asır süren bu çabada gelinen noktayı ise Zekiyan şöyle özetliyor.

Ermeni halkının 19. yüzyıl sonlarındaki ortalama eğitim düzeyi hakkında genel bir fikir verebilmek için, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni okullarının iki yüz binden fazla öğrencisi olduğunu belirtmek yeterli olacaktır. Ermeni nüfusun yaklaşık yüzde onunu oluşturan bu sayının üçte birine yakın bir kısmını kız öğrenciler oluşturuyordu; hatta kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim gördüğü karma okullar da vardı. Belirttiğimiz yüzde onluk oranın, günümüzde birçok gelişmiş ülkede toplam nüfus içerisindeki öğrenci yüzdesine denk düştüğünü ve yakın zamana dek Anadolu’nun bazı bölgelerinde

⁷⁴ Victoria Rowe, A History of Armenian Women’s Writings-1880-1922, s. 13.

⁷⁵ Pamela Young, “Konowledge, Nation and the Curriculum: Ottoman Armenian Education (1853-1915).” PhD diss., University of Michigan, 2001. s. 79.

okuryazarlık oranının yüzde kırk olduğunu düşünürsek bu sayıların önemini anlamamız kolaylaşır. Söz konusu okullar, müfredat açısından da son derece ileri bir noktadaydılar. Öğrenciler, daha ilkokuldayken Ermenice ve Osmanlı Türkçesi üzerinde hâkimiyet kazanıyorlar, ilkokul üçüncü sınıfta ise yabancı bir dille, çoğunlukla da Fransızca'yla tanışıyorlardı. Şunu belirtelim ki, yabancı dil öğretimine okul eğitiminin erken bir döneminde başlanması, Avrupa'da yalnızca son yirmi-otuz yıl içinde popülerlik kazanmış bir fikirdir.⁷⁶

Ancak “Poturlu” adlı hikâyede, Zohrab bu değişimin sancılarında da bahseder. Zaruks okumuş bir köylü kızı olarak “arada” bir durumdadır. Ne tam köylüdür artık, ne de tam şehirli. Doğduğu köye, yaşam biçimine yabancılaşmış ve hatta onları hakir görmektedir. Bu tema bu çalışmada incelenen çoğu eserde vardır. Yazarların çoğu, böyle bir değişimi, kendinde olan her şeyi kategorik olarak reddeden bir batılılaşmayı zararlı görmektedirler. Bu zararın dramatikliğini arttırmak üzere, böylesi “arada” kahramanlar, tıpkı Zaruhi'nin başına geleceği gibi felaketlerle karşılaşır.

Bu başat eğilim, kanımca, özellikle Berlin Anlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın verdiği sözleri tutmamasına, Anadolu Ermenilerinin uğradığı katliamlar, ağır vergiler ve eşitsizliğin giderilmemesi, bilakis, bu umutlu bekleyişin 1895-1896 katliamlarıyla kesilmesine ve tüm bunlara Batı'nın seyirci kalmasına duyulan bir tepkidir de.

Zaruhi'nin annesi, kızının okumasını onun özgür bir birey olması için mi, yoksa zenginliğe, zevk ve sefaya ulaşması için mi istemektedir? Bu sorunun cevabı Ermeni milletinin modernleşme çabasının nihayetinin bir felakete mi, yoksa bir aydınlanmaya mı varacağını gösterecektir. Realist Ermeni yazarlar neredeyse takıntılı bir biçimde bu konuyu merkezlerinde tutmuşlardır. Zohrab, “İhtişam, zevk ve sefa dolu efsanevi yaşamlar ve törelerle doldurmuştu onun ruhunu” diyor Zaruhi'nin annesi için. Zaruhi'nin

⁷⁶ Boğos Levon Zekiyan, “Ermeniler Ve Modernite”, Aras Yayıncılık, 2001. s. 92-3.

rol model olarak seçtiği İstanbullu kadın öğretmen de, Zaruhi'nin annesi gibi bu türden olumsuz bir batı algısına örnek teşkil eder.

Geriye kalanı Zaruk'un gözünde mükemmel bir kadın model olan İstanbullu öğretmen tamamladı. Büyük şehirden uzaklaştığı için düşkün bir melek tavrı takınmış bu kadın, köylü kızlarla yaşayıp onlara bir şeyler öğretme görevini ceza çeker gibi yerine getiriyordu. İstanbul'u, kendi İstanbulunu anımsatmak için fırsat kaçırmazdı. Bu, en büyük karşılaştırma konusuydu. Böylelikle köyü, köylüyü ve köyün okulunu ezer, yok ederdi.⁷⁷

Zohrab, diğer gerçekçi yazarlar gibi, kendi özgünlüğünü bir kompleks gibi algılayan bu kişilere oldukça haşın bir eleştiri getiriyor gerçekten de. İstanbul'un taşraya tepeden bakışı, aslında kendi öz değerlerinin kıymetini bilmemektir ona göre. Bu bir virüs gibi, taşranın İstanbul'la ilişki kurmuş genç neslinde de tahribat yaratacaktır. Eğitim hamlesiyle taşrada açılan okullar, oraya gönüllü giden Avrupa görmüş İstanbullu okumuş şehirli öğretmen ordusunun böyle menfi bir tesiri de olacaktır.

Nitekim Zaruhi, köyün tüm kızlarının aşık olduğu boylu, poslu, ahlaklı Ohancan'ın evlilik teklifini reddeder. Tüm köy onu ikna etmek için seferber olmuştur. Hepsini de reddetmiştir. En son ise yaşlı bir hâlâ şansını denemek ister.:

__Kızım Ohancan'ı niçin istemiyorsun?

__Ben *poturlu* adamla evlenmem diye yanıtladı Zaruk.⁷⁸

Gerçekten de bir yıl sonra Zaruk'un evlendiği çocuğun poturu yoktur. Adam şöyle tarif edilir:

⁷⁷ Masis, 20 Mayıs 1900. Hayat Olduğu Gibi, 1911. Osmanlı Meclisinde Bir Osmanlı Mebus. Aras Yayınevi, 2001, İstanbul, s. 111.

⁷⁸ Age, s. 113.

Artık nasıl olmuşsa İstanbul'dan gelmiş, bu köye düşmüştü. Ermeni okulundaa, kısa bir süreden beri müdür-öğretmenlik görevi üstlenmişti. Zaruk'un gözünde bilimin, asaletin ve zevkin timsali olan bu narin yapılı zayıf genç, köylüler arasında kurumlu bir horoz edasıyla, karşısındakine taviz veriyormuş gibi tavırlar takınırdı.

Aylık maaşı 500 kuruştı. Bu miktar köylük yerde epey birşeydi. Bu para onun değeriyle karşılaştırıldığında, çoktu bile herhalde.

Yarım yamalak, her yönüyle eksik kalmış öğrenimi onu tam bir ukala, cahil kalmış öğretmen kesimimizin gerçek bir temsilcisi yapmıştı.

Bütün bunlara, bir de burnundan kıl aldırmayan, sürekli talep eden, kendini beğenmiş bir insan tabiatını da ekleyiverin ve işte size Zaruk'un seçtiği koca tipi. Adam başkentten gelen biriydi ve bir gün kendisini oraya götüreceğine dair her türlü güvenceyi veriyordu.⁷⁹

Oldukça sert eleştirilerdir bunlar. Yarı batılılaşmış, işlevsiz bir melezliğe tepki duyar yazar. Dönemin çoğu Ermeni yazarının aynı tepkiyi duyduğunu ve bunu toplumu uyarmak adına eserlerine nasıl aktardıklarını söylemiştik. İleride görüleceği üzere, modernleşme, batılılaşma, çağdaşlaşma hamlelerinin savaş alanı hep kadın bedenidir. Her şey öncelikle kadınların eğitilmiş olmaları, batılılaşmaları, milletin anaları olarak önce kurtarılmaları, sonra da modernleşmenin zafer bayraklarının dikildiği toprak olmaları gerekmektedir. Bu tabii ki tamamen ataerkil bir rasavvurdur ve hiyerarşiktir, cinsiyetçidir. O nedenle, bu projelerin ana nesnesi olanlar kadınlar, özneler ise erkeklerdir. Dolayısıyla, projenin çöktüğü her alanda, kurbanlar da kadın olacaktır. Bedelin en ağırını kadınlar, sonra da iktidar karşısında kadınlaştırılmış olan diğer zayıf, madun toplumsal kesimler, yani fakirler, sakatlar, çocuklar, işçiler ödeyecektir.

⁷⁹ Age, s. 113-114.

Zaruk'un İstanbullu genç kocası okul müdürünün değişmesi ile muhalif olur ve işen atılır. Yeni müdür Vanlı'dır. Bu vurgu, Osmanlı Ermenilerini kurtarma misyonu edinmiş doğu Ermenilerini ima ediyor. Ona göre İstanbullu hoca çocuklara hiçbir şey öğretmemiştir. Aslında kendisi de bir dalaveracıdır. Okulun yardım heyetinin yüzüne onların bilmediği yabancı eğitimcilerin isimlerini savurur, hayranlıklarını kazanır. İşten atılan Zaruhi'nin kocası her şeyini kaybeder. Kurumlu havaları yüzünden köylülerle ilişki kuramadığı için kimse ondan yana çıkmamıştır. Fakirlik içinde yaşarken verem olur. Kaderin cilvesine bakınız ki, iki çocukları da şalvarlı ve poturludur. Derken koca ölür.

Zohrab, köye bir dava için gelmiştir bu hadiseler yaşanırken. Zaruk'u ilk isteyen poturlu Ohancan ise işlerini epey ilertletmiş ve muvaffak olmuştur. Köyün en güzel evi onundur. Zohrab'a kendini haklı olarak över. Zohrab da onu yüceltir:

Başarısını övdüm. Ohancan'ın mütevazı ve aşağı seviyeden gittikçe yükselerek elde ettiği bu başarıyı bir o kadar memnuniyetle karşıladım.

Akşam eve yemeğe davet etti, reddettim. Çok üsteledi, yakamı bırakmadı. Sade, asil bir ruha sahip olduğunu hissettiğim bu insanın konukseverliğine karşı koyamadım.⁸⁰

Zohrab, Ohancan üzerinden Ermeniler için kafasında öngördüğü batılılaşma modelini açıklamaktadır aslında. Tedrici, evrimsel, özgüllüğünü ve kendi değerlerini kaybetmeden batı ile yaşanan dengeli bir karşılaşmadır onun modeli. Tersisi, genç hocanın başına gelen gibi, öldürücüdür.

Nitekim hikâye de, -ki gerçek bir olayı anlatmaktadır- bu türden bir mükemmel uzlaşmayla sona erer. Zohrab'ın köyü züyaletinin üzerinden iki yıl geçmiştir. İşe yeni giren hizmetçi kadın o köydendir ve son iki yılda olan biteni kendisinden ayrıntılarıyla öğrenir:

⁸⁰ Age, s. 117-118.

__Ohancan Ağa şimdi evlidir, bir ay evvel dul bir kadın aldı.

__Ne, dul bir kadın mı?

__Öğretmenin karısını, Zaruk'u, kendi istediğini aldı. Gördün mü efendim? *Kismet* ne ise o olur.

İki kelimeyle bana her şeyi anlatıverdi. Köyde herkesin bildiği birşeydi:

__Eskiden *poturlu* oluşundan Ohancan Ağa'yı istemedi. Bir eşi daha yok bir *delikanlı*ydı, emme doğrusu şinci gibi zengin de değildi. Kız okuma bilendi, okul yüzü görmüş, bilgi sahabı olmuştu. Onu beğenmedi. İlk kocası öğretmendi, karısına iyi bir gün göstertmedi. Şinci yine Ohancan Ağa'yı aldı. Eskiden de güzeldi Zaruk, yoksulluktan göstertmezdi. Şinci bir görsen, *boy bos*, dalga dalga saçlar, ay parçası gibi bir yüz, melek!

Ve kendince bütün bu öyküden alınacak dersi çıkarıyordu, o köylüye özgü yalın ama bilgece sonucu:

__Bak *efendim*, bizim köy İstanbul değildir. Biz orada *şalvar* giyeriz, bizim erkeklerimiz de *potur* giyer.⁸¹

⁸¹ Age, s. 118-119.

2.2 YERVANT SIRMAKEŞHANLIYAN - [YERUHAN]:

Yervant Sırmakeşhanlıyan (1870-1915) İstanbul Hasköy'de doğdu ve ilköğretimini semtin Nersesyan Okulu'nda aldı. Okulun müdürü dönemin ünlü aydınlarından Minas Çeraz'dı. Yine bu okulda geleceğin ünlü satir yazarı ve aydınlarından olacak Arşak Çobanyan ile sınıf arkadaşı oldu. Hastalığı nedeniyle bitirme sınavlarına katılamayınca okuldan ayrılmak zorunda kaldı. Okuyamamanın eksikliğini kendini eğiterek giderdi. Fransızca öğrenerek Fransız gerçekçilerinin eserlerini okudu, tarih araştırmalarında bulundu. Yeruhan mahlası ile tanınan Sırmakeşhanlıyan'ın ilk yazı denemeleri Dzağig (Çiçek) adlı bir dergide yayımlandı. Arpiar Arpiaryan'ın kurucusu olduğu Arevelk gazetesinin yayın kurulunda yer aldı ve bu dergide yazdığı Babugı (Dede) isimli hikâyesiyle özellikle, Arpiaryan, Asadur ve Zohrab'ın dikkatini çekti. Daha sonra Krikor Zohrab'ın Hrant Asadur ile çıkardığı Masis isimli dergide hikâyeleri yayımlandı. 1890'ların ortalarında başlayan Ermeni kıyımlarından ötürü Bulgaristan'a, Varna'ya kaçtı. 1904'te Mısır'a geçti. Burada öğretmenlik ve yazarlık yaptı. İskenderiye'de evlendi. S. Pürad ile birlikte aylık "Sisuan" dergisini çıkardı. Arpiaryan'ın öldürülmesinden sonra, "Lusaper"ın başmuhabiri oldu. 1908'de ise Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a döndü, burada hikâye ve kısa romanlarını değişik periyodik yayınlarda tefrika etmeye başladı. Daha sonra Arevelk'in editörlüğünü üstlendi. 1913'te Harput'a yerleşti ve burada öğretmenlik yapmaya başladı. 1915'te diğer pek çok meslektaşı gibi ailesi ile birlikte tutuklandı ve öldürüldü.⁸²

Ermeni Gerçekçilik akımının en güçlü kalemlerinden birisi olarak Yeruhan'ın gerçekçiliği, o günün Batı edebiyatına öykünen bir temele değil, kendine has, yerel, İstanbullu öğelere dayanır. İstanbul Ermenilerinin toplumsal yapısı içerisinde en altta kalan kesimin; balıkçıların, sucuların, aktarların yaşadıklarını, onların ilişki ve çelişkilerini, toplumsal gerçekçi bir

⁸² Bardakjian, Kevork, A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500-1920, Wayne State University Press, Detroit, s. 347-348.

bakış açısıyla yansıtan Yeruhan'ın sıradan insanı, doğrudan anlatan bir tarzı ve canlı bir dili vardır.⁸³

Amirayin Ahçığı (Amira'nın Kızı)

Amirayin Ahçığı, Yeruhan'ın 1904 yılında yayımlanan, muhtemelen Bulgaristan'da yazdığı, hem babası, hem de bir sene evvel ölen kocası Amira olan Yermone Margosyan ve romanın açılışında 12-13 yaşlarındaki oğlu Arşak'ın etrafında dönen hikâyeleri konu alır. Yermone Margosyan Margos Amira'nın kızı olarak zenginlik içinde büyümüş, lakin tam da genç kızlığında babasının işleri bozulmuştur. Muhtemelen Tanzimat kararlarının en önemlilerinden olan iltizamın, yani devletin vergilerini ihale usulü belirli kişilere verilmesi sisteminin kaldırılması buna sebep olmuştur. Amiraların "Sarrafi" sınıfının bu kişilere faizle para verdiği ve gelirlerinin önemli bölümünün buradan geldiği bilinmektedir. Ancak Margos Amira'nın bunun dışında Saray'la da başı derde girer ve yolsuzluk suçlamasıyla hapse düşer. Amiranın kızı, bu dönemde tüm prestijli tanıdıklarını devreye sokar, Saray'a başvurur ve nihayetinde babasını hapisten kurtarmaya muvaffak olur. Daha sonrasında da yine bir amira olan, ama "Efendi" titrinden dolayı daha çok Saray'la iş yapan bir teknokrat olduğu anlaşılan Kapriel Amira Margosyan'ın eşi olarak zengin yaşamına devam etmiştir.

Roman, hikâyenin renkli simalarında ve Margos Amira'nın sağlığında Amira konağının kahyalığını yapan, Tatyos Mergeryan Efendi'nin amiranın kızı tarafından konağın kapısından geri çevrilmesiyle başlar. Kapriel Amira öleli bir sene olmuştur ve amiranın kızı evde hâlâ yas tutmakta, kimseyle görüşmemektedir. Romanın geçtiği dönemin, Kilise Mahalli Komisyonlarının (Tağayin Horhurt) varlığından ötürü [Çünkü bu idari yapı 1863 Ermeni Nizamnamesi ürünüdür] 19. yüzyılın son çeyreği olduğu uzak bir ihtimal değildir. Nitekim Tatyos Efendi de Hasköy'deki bir kilisenin [Yeruhan'ın Hasköy doğumlu olması, hikâyenin esinlendiği

⁸³ Yervant Sırmakeşanlıyan, Balıkçı Sevdası, "Ermeni Gerçekçiliğine Dair Birkaç Söz", Aras Yayınevi, Kasım 2000, İstanbul.

konuların benzerlerine kendi yaşamında tanık olduğunu düşündürür] Mahalli Komisyon'unun veznedarlığını yapmakta, dün Amira'nın kasasından çaldığı paraları, bu kez kilisenin kasasından temin etmektedir. Tatyos Efendi, aynı zamanda Amira'ların yerini alan esnaf ve orta sınıfın çürümüş kesimini de temsil eder.

Amira'nın Kızı, eski ve yeninin karşılaşması, Batı'ya olan hayranlık ve oradan gelen her şeyin "iyi" ve "faydalı" olduğuna dair körü körüne inancı mizah konusu yaptığı kadar, *Amira* sınıfının artık tarih sahnesinden silinmesini de ana izleği içinde sürekli gündemde tutar. Sayılan bu iki konu üzerinden Ermeni toplumunun modernleşmesi, ulusal bilincin yerleşmesi ve toplumun demokratikleşmesinin de işaretlerini içinde taşır.

Yeruhan, eserinde İtalya ve Fransa'da öğrenim göyerek yurda büyük bir değişim arzusuyla dönen, özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanı ile oluşan münasip ortam sayesinde Kanun-i Esasi'ye de ilham verecek Osmanlı'nın ilk yetkin Anayasası'nı oluşturan Ermenilerin Batılılaşma heveslerini de hicveder. Nitekim romanın ilk bölümü, Hasköy'e gelen bir dışarıklı, Kafkasyalı bir Rus Ermenisinin, Mösyö Gosdanyan'ın mahalleliyi büyülemesiyle başlar. Mösyö Gosdanyan, Batılı âlimlerden devraldığı ve kendisinin geliştirdiği sözde yeni ve mucizevi bir eğitim sistemi ile Ermeni milletini düşkünlüğünden kurtarmayı vaat edecektir. Mösyö Gosdanyan, tepeden tırnağa siyahlar giyinmiş, saçları uzun, üstelik o dönemin çağdaşlık sembolü olan şapka kullanan egzantrik bir zattır. Böylelikle, İstanbul'da Ermeniler arasında şapka kullanımının en azından merkezi semtlerde 1870'lerde başladığını da öğrenmiş oluruz.

İki ay önce, öğlen sıralarında H.. Köy'ünün sokaklarından, uzun boylu, geniş bir pelerin giymiş, sıkı saçları keçeden şapkasının altından aşağı süzülen dikkat çekici ve sıradışı bir adam geçmekteydi. Sokakta oynayan çocuklar bu görüntü karşısında oyunlarına bir süreliğine ara vererek "Şapkalı adam, şapkalı

adam” diye onu işaret ettiler. Gerçekten de çeyrek yüzyıl önce İstanbul’un uzak semtlerinde şapka giymiş bir adam görmek çok nadir rastlanan bir vakaydı. Pencerelelere çıkan kadın ve kızlar, şaşırılmış bir halde bu sürpriz ziyaretçiye bakakalmışlardı. “baksanıza kuzum, Frenk geçiyor...”⁸⁴

Aslen Karabağlı olan Mösyö Gosdanyan, bir süre Kafkaslarda ‘sürttükten’ sonra, Paris ve Berlin’de yaşamış, oradan da İstanbul’a düşmüştür yolu. Önce mahallenin kilisesine gider. Etrafında toplanan meraklı ve heyecanlı topluluğa her fırsatta konuşur. Heyecanlı bir biçimde Dr. Kalinn’den öğrendiği ve ilerlettiği mucizevi “Sistem”ini anlatır. Rus Ermenisi şanslıdır, çünkü semtin ağalarıyla semt okulları ve Kilise Mahalli Konseyi yöneticileri arasında ciddi bir çekişme vardır. Muhafif bir Kayserili zengin ağa, Mösyö Gosdanyan’ın vaat ettiği sistemi, Kilise Konseyi ve Mahalli Okul’un yöneticilerinin başını ezmek için büyük bir fırsat olarak görür. Mösyö Gosdanyan’a yeni ve modern bir okul kurmak için gerekli olan mali desteği sağlamaya söz verir. Burada 1863 Ermeni Anayasası ile ilk defa mahalli yönetimlerini kuran ve milletin yönetiminde söz hakkına sahip olan Ermeni burjuvazisinin iktidar mücadelesi de ortaya konmuş olur. Çok kısa bir süre evvel, orta sınıfın bırakın okul açmaya karar verme, herhangi bir kitabın basımı için dahi Patrik’ten izin alması gerektiği, buna uymayanların ciddi bir biçimde cezalandırıldığı ve bu yetkinin Saray tarafından sadece Patrikhane’ye sağlandığı düşünülürse, bir dolandırıcının oyunu dahi olsa, alınan demokratik mesafe ve cemaat içindeki rekabet oldukça ilgi çekicidir:

Birkaç gün içerisinde, Kayserilinin taraftarları, ki hepsi de zengin kişilerdi, ilk elde yüz liralık bir tutar toparlayarak eğitimcinin eline saydılar. [Mösyö Gosdanyan’ın] Kırmızı

⁸⁴ Amirayın Ahçığı, (Bolsagan Geyanki Truvakner), Amiranın Kızı, (İstanbul Hayatından Kesitler) Becidyen Matbaası, Hasköy, 1929, s. 39.

liraların boş ceplerine bu kadar çabuk ulaştığını görünce, gözleri canavarca bir tamahkârlıkla parıldadı.⁸⁵

Zohrab'ın "Poturlu" hikâyesini incelerken de değindiğimiz üzere, eğitim konusu 1840'larda Avrupa'ya gitmeye başlayan ve tek dertleri İstanbul ve Anadolu'daki Ermenilerin perişanlığına çare bulmak olan Genç Ermenilerin de ortak sorunudur. Bu aydınların bir kazanımı olan en önemli husus da Ermeni Anayasası'nda yerini bulan Eğitim Komisyonlarının yeni okullar açmasıdır. Bu durum cemaatte de karşılığını bulmuş, Amiraların gözden düşmesiyle yeni okulların finansmanını zenginleşen esnaf üstlenmiştir. Bunun kokusunu alan Gosdanyan gibi dolandırıcıların da bu fırsatı değerlendirdiği görülüyor. Ancak burada, bir parodi şeklinde verilmiş olsa da, geleneksel usullerle eğitim veren eski tip okullar yerine, seküler ve çağdaş eğitimi hedefleyen okulların toplumda yarattığı heyecan ve değişim dikkati çekmektedir. Bunun yanında eğitim artık kilisenin egemenliğinden çıkmış, ümmet ve cemaat anlayışından, milli kimliğin altını çizen ve Ermenilerin farklı bir ırk olarak yükselişlerinin yolunda eğitimi Batılı ve seküler anlamda bir araç olarak görmenin farkı kendini hissettirmektedir. Bu rüzgârı iyi koklayan Mösyö Gosdanyan, "Sistemi"inin propagandasını yaparken sürekli olarak "Ermeni ulusu"nun kurtuluşuna sıkça gönderme yapar:

Ermeni ulusu kayboluyor... Ermeni ulusu siliniyor... Uzak, uzak köşelerinde dünyanın.⁸⁶

Nihayet okul binası tedarik edilir ve yeni "Sistem"e göre en modern şekilde Gosdanyan'ın talimatları ve ince hesaplarıyla döşenir. Okul artık kayıt yapmaya hazırdır. Gosdanyan'ın önde gelen destekçisi Kayserili K'yan Ağa'nın evinde mucizevî eğitimcinin onuruna bir şölen düzenlenir. Bu arada belirtmek gerekir ki, Gosdanyan'ın asıl destekçileri, Kayserili K'yan Ağa'nın oğlunun önderliğindeki mahallenin zengin esnaflarının

⁸⁵ Age, s. 51

⁸⁶ Age, s. 53.

çocuklarıdır. Burada Yeruhan'ın reformcu Genç Ermenileri ve onları Amiralara karşı destekleyen zengin esnaf kesimini bu stereotipler üzerinden eleştirdiğini düşünmek için kuvvetli nedenler mevcut. Gençlerin acelecilikleri, çoğunlukla yüzeysel olan yaklaşımları, Ermeni burjuvazisini oluşturan zengin ve geniş esnaf kesiminin bilinçsizliği ciddi bir risk oluşturmaktadır. Yeruhan'ın 1895-97 yılları arasındaki katliamlar nedeniyle yurt dışına kaçtığını ve bu katliamların Ermeni Anayasası'nın verdiği heyecan ve uyandırdığı milli bilinç ile özellikle taşradaki Ermeni bölgelerine yükselen reform taleplerine ve buna bağlı olarak gelişen Zeytun isyanlarına devletin verdiği büyük ceza olduğunu hatırlarsak, Yeruhan'ın hassasiyetinin nedeni de ortaya çıkar. Yeruhan'ın Fransızcaya iyi derecede vakıf, lakin okullu olmayan bir aydın olarak kendini yüksek tahsilli bu aydınlardan farklı bir noktaya koyduğunu kestirebiliriz. Ona göre, Batı tamamıyla kopya edilecek bir mükemmellik abidesi değildi, tuzakları vardı ve "Devlet"le münasebetler daha ciddiye alınması gereken bir işti. Ermenilerin Batı'ya olan Mesihvari güvenleri, saflıkları ve gerçeklikle aralarındaki dramatik farkı Yeruhan bir realist yazar olarak görüyor, belki de 1915'in belirtilerini Ermenilerin bu saflıklarında çok önceden hissediyordu. Mösyö Gosdanyan'ın da gerçekten sadece giyimi ve boş vaatleri ile tüm gençlerin ve zengin esnafın aklını başından alması başka nasıl izah edilebilirdi ki!

K'yanların evlerinde eğitimcinin onuruna zengin bir sofraya düzenlendi. Kadehler kaldırılarak Gosdanyan Koleji'nin parlak geleceği üzerine söylevler verildi. Kafası içtiği şarapla sersemlemiş gençlerden birisi, Ermeni ulusunun mahkûm olduğu trajik durumunun iyileşmesinin tek yolunun Gosdanyan ve onun gibi nadir bulunan zatların varlığı ve çalışmalarına bağlı olduğu üzerine hazırlıksız ve acemice bir söylev verdi. Söylev bittiğinde kadınlı erkekli davetliler azgınca çatallarını tabaklara

vurmaya ve “Çok yaşa Mösyö Gosdanyan” diye bağırma-ya başladılar.⁸⁷

Gosdanyan Koleji’ne kayıtlar başlamıştı. Mahallelinin Gosdanyan’a olan hayranlıkları aslında sürekli övüp durduğu mucizevi Sistem’in ne olduğunu aslında hiç anlamıyor olmalarından ileri geliyordu. Ortada olan sadece Batı’lı semboller, kavramlar ve çocuklarının çok mühim insanlar olarak yetişeceğine olan inançtı. O semboller, Batı’yı ve onun bilimi ve pozitivizmini simgeleyen “Pergel” ve “Metreölçer”di. Gosdanyan bu aletlerle çocukların kafatasını, ense çukurlarını ve yüzlerinin muhtelif yerlerini ölçüyor, kendince hesaplamalar yapıyor, daha sonra da çocuk ve ebeveynlerine birtakım sorular sorarak çocuğun doktor, mühendis, bilim insanı ya da diplomat olacağını müjdeliyordu.

Çocuklarının bu müjdeli haberini alan aileler mutluluktan okula verdikleri astronomik ücreti helal ediyor, artık çocuklarını o andan itibaren bir doktor veya mühendis olarak görüyorlardı. Her nedense bu müjdeli haberi almak için koleje kayıt parasını ödeyebilme gücüne sahip olmak yeterliydi. Mahallede bu şansa henüz erişememiş diğer çocuklar ise ailelerine baskı yapıyorlardı. Bu okul “Ermeni aydınlanması’nın yeni ve sükseli mabedi olmuştu:

Diğer çocuklar ki onların kaderi henüz daha çizilmemişti, bu on iki on üç yaşındaki doktor ve resamlara bir çeşit kıskançlık ve imrenmeyle bakıyorlar, sonra da ağlayarak, bağırarak ebeveynlerine koşuyor ve o okula gitmek istediklerini söylüyorlardı. Ve ertesi gün, yeni yeni gruplar aydınlanmanın bu yeni mabedine doğru yola çıkıyordu.⁸⁸

Mergeryan Ağa, ki Yermone Hanım’ın babası Margos Amira’nın uzun süre kâhyalığını yapmıştır, Mösyö Gosdanyan’ın bir sahtekâr olduğunu, -kendisi de birinci sınıf bir sahtekâr olduğundan- hemen anlamış, semtte bu Batı’dan

⁸⁷ Age, s. 60.

⁸⁸ Age, s. 62.

esen yeni rüzgâra karşı durabilen nadir şahıslardan olmuştur. Yeruhan, çoğu eserinde Batı'nın kategorik olarak iyi, Doğu'nun da değersiz olmadığını eser kahramanları üzerinden vurgulamaya çalışır. Ermeni milletinin modernleşmeyi sık sık “moda” ile karıştırdığını, Batı'yı temsil eden her şeyi de sorgusuz sualsiz bünyesine aldığını düşünür ve bunu eserlerine yansıtır. Onu sıradan bir muhafazakârdan farklı kılan ise, Mösyö Mergeryan gibi eskiyi ve Doğu'yu temsil eden sahtekârları da aynı netlikte tasvir etmesidir.

Mergeryan Ağa, yeni kurulan kolej ve Mösyö Gosdanyan'dan nefret etmektedir. Onun ve “sistem”inin bir düzenbazlık olduğunu fark etmiş ve oğlu Arşak'ı da bu okula göndermeye çalışan Yermone Hanım'ı bu hayati hatadan dönmeye ikna etmek için çok dil dökmüştür ama, bunu yapmaktaki niyeti, kendi haksız kazancının önünün kesilmesine mani olmaktır. Çünkü mahalledeki okulun müteveli heyetindedir, kilisenin veznedarı ve Amira'nın kızının danışmanıdır. Bu üç vazifesini de kötüye kullanmakta, para aşırılmaktadır. Yeruhan, Mösyö Gosdanyan ve Tatyos Mergeryan karakterleriyle eskinin de, yeninin de sahtekârlıklarına ve de yüzeysel Batı taklitçiliğine eleştiri getirir. Kendisini Mösyö Gosdanyan için uyarmaya gelen Mergeryan Efendi'ye Amira'nın Kızı'nın verdiği cevap Batı'ya duyulan kategorik hayranlığın karakterini göstermesi açısından dikkat çekicidir:

(...) Sonunda sözü Gosdanyan ve onun açtığı okula getirdi. Hiç çekinmeden o adamın ve yaptıklarının nasıl sahtekârlıklar içerdiğini anlattı ve sonunda da, hanımının da oğlunu o okula göndermekle aynı sahtekârlığa kurban gitmesinden ötürü ne kadar keder duyduğunu anlattı. Tam burada hanım veznedarın sözünü kesti.

‘Ama Tatyos Ağa, siz eğitim işlerinden anlamazsınız. Mösyö Gosdanyan yıllarca Avrupa'da eğitim görmüş bir zat.’

‘Yalandır hanım.’

‘Şahitleri var.’

‘Yalancıdırlar, hanım.’

‘Büyük bilim adamlarını tanıyor.’

‘Vazgeç, hanım.’

‘Tatyos Ağa, haksızsınız. Neden tanımadığınız bir adama vurmaya çalışıyorsunuz?’

‘Çok iyi tanıyorum hanım’ diye cevapladı adam esrarengiz bir tebessümle. ‘Bu sakalları boş yere beyazlatmadık, hanım. O adam hilebazın tekidir, söyleyen benim, bitti!’

Bu kaba hakaretin üzerine, ki cüretkâr bir biçimde oğlunu büyük bir bilim adamı, Ermeni milletinin medar-ı iftihar yapacak kişiyi hedef alıyordu, bayan Margosyan hışımına ayağa kalktı.

‘Tatyos Ağa, eğer benimle bu konuyu görüşeceğinizi bilseydim, sizi asla kabul etmezdim.’

“Amira’nın Kızı”nda kurduğu okulda çocukların kafalarını ölçerek onların ileride hangi mesleği yapabileceklerini öngören Avrupa görmüş, hem Frenk hem de Ermeni Mösyö Gosdanyan’a karşı cephe alan Tatyos Efendi nihayet mahalle kilisesi ve ona bağlı mahalle okulunun konsey üyelerini olağanüstü toplantıya çağırır ve özünde hamaset ve milliyetçilik kokan bir konuşmayla tansiyonu yükseltmeye çalışır. Burada “birleştirici” unsur olarak millet vurgusunun yapılması dışında, daha on-on beş sene evvel, yani Ermeni Milleti Anayasası’nın kabul edilmesinden önce kesin bir iktidarı olan patriklerin otoritesinin ne kadar sarsıldığı da dikkat çekicidir. Hatırdan çıkarılmaması gereken, bu konuşmalar tüm konsey üyelerinin katıldığı resmi bir toplantıda olduğudur. Bununla beraber sağduyunun sonunda galip gelmesi ve Gosdanyan Efendi’nin bir şarlatan olduğuna ikna olunmasına rağmen Tatyos Ağa’nın Gosdanyan’ın “afroz” edilmesi gibi tehlikeli önerileri kabul görmez. Yazar, bunu çürümüş yeniçeri sınıfının güya din, gelenek, millet elden gidiyor diyerek Saray’a dayanıp kelle istemelerini hatırlatır biçimde gericiliğin bir tezahürü olarak kullanmıştır. Bu bölüm - Anayasa’nın yapıldığı on yıllık süreçte olduğu gibi- tüm sınıfsal çatışmalara rağmen daha evvel bahsettiğimiz üzere, devletten korunmak üzere birlik ve

beraberlik içinde olunması gerektiğine dair inançla orta yolu bir şekilde bulan İstanbul Ermenilerinin siyasi hayatının da bir sembolü gibidir. Söz Tatyos Ağa'dadır:

__Efendiler, bir adam bugün milleti yıkmaya gelmiş, seyredecek miyiz?

Süren sessizlikte, başkanın çatlak sesi çınladı.

__Ulan o çapkın da kimdir? Bana neden haber vermediniz? Ulan vay...

Ve küfürlerden bir yağmurdur ki Gosdanyan'ın başına yağmaktaydı. Bu küfür yağmuru dindiğinde bir diğeri 'Ne yapmak lazım ona bakmalı' dedi. "Aforoz etmeli, efendim, aforoz etmeli" diye bağırıp elini masaya vuran Mergeryan'dı. "Aforoz edersin, biter gider. Kısa yol budur."

Teklifin yakışsızlığından şaşırın tüm mahalli konsey üyeleri birbirlerine baktılar. "Çok iyi ama" diye tecrübeli yaşlı bir üye itiraz etti. "Bakalım Patrik buna izin verir mi? Ruhani Kurul buna ne der? Hem biz kimiz ki birisini aforoz ettirelim?"

"Biz kim miyiz" diye bağırıp kıpkırmızı kesilen Mergeryan. Ayağa kalkarak, "Ben aforoz ettireceğim" diye bağırıldı. Mergeryan, bu çıkışı karşısında yüzü ekşiyen Konsey başkanına dönerek "Ne diyorsunuz efendi" diye yineledi. "Canım onun kısa yolu var" diye cevapladı başkan. "Bizim çocuklara bir gece bir güzel dayak attırırız, apar topar kaçar. Aforoz da neymiş."⁸⁹

Muhafazakâr bozguncu ve dolandırıcıları temsil eden Tatyos Efendi'nin kendi düşüncelerinde gayriihtiyari düştüğü lapsuslar ile yazar asıl sorunun değişim değil, toplumsal sınıflarda ve özellikle de burjuva sınıfında çöreklenmiş Tatyos ve Gosdanyan gibi kişilerin topluma verdiği tahribatlar

⁸⁹ Age, s. 95, 96.

olduğunu ortaya sermeye çalışır. Romanın yazıldığı 1904 tarihi ileri bir tarihtir. Yazar tarafından Ermeni toplumunun hem cemaat içi, hem de devletle olan sorunlarının çözmemiş olması ve hatta bir felakete doğru yol alınıyor olduğu kanaati ile geçmişin, özellikle de oldukça heyecanlı ve verimli geçen 1850 sonrasında bir özeleştirisi yapmaktadır. Gosdanyan bir “dışarılıklılıdır”. Yani o bir Rus Ermenisidir. O nedenle yazar kurgusunda Gosdanyan’ın iç sesiyle çok ilgilenmez. Hatta son sözünü muğlak bırakan ironik anlatımı ile, nihayetinde tüm mahalleliyi dolandırıp Paris’e kaçmış olmasa, Gosdanyan’ın yaptığı işe inanan bir meczup olduğuna bile inanabiliriz. Ancak “içeriden” olan Tatyos Efendi Mergeryan’a, ki Amira sultanından kurtulmuş Ermeni cemaatinin orta sınıfının önemli bir yöneticisidir, yaptığı gayriihtiyari itiraflar, toplumu böyle bir günah çıkarmaya, böylelerine karşı uyanık olmaya davet etmek ister gibidir.

Ha şöyle, şimdi işler yoluna girdi. Bir yandan da hayırlı oldu şu adamın gelişi. Gosdanyan denen adam olmasaydı bizim de [Amira’nın evini kastetmektedir] o kapıdan içeri gireceğimiz yoktu. Neyse, şimdi işimiz şu oğlan [Amira’nın torunu Arşak] olacak. Büyük adam yapacağız onu. Ha ha ha, bana sorarsan hiçbir şey olacağı yok o çocuğun. Ben onun bakışlarını hiç beğenmiyorum. Bırak ki, ne olacağı varsa olsun. Biz işimize bakalım. (...) “Ha ya” diye ekledi hırsız gibi etrafını kolaşan ederek, “Millet mama verecek ki ben de yiyeyim, üstüne de Margos Amira’nın kıymetli şarabını içeyim. Pöh, dünyanın neresinde böyle değil ki! Kim böyle işlere girer de parmağına bir şeyler bulaşmaz? Ama günahmış, ama Allah darılmış, Paskalya’dan Paskalya’ya adam gibi Kominyon’unu alırsın biter gider. Günün birinde, Allah gecinden versin ölürsen, dosdoğru cennete...”⁹⁰

⁹⁰ Age, s. 132.

Başka bir zamanda ise kilisedeki odasındaki sandalyesine kurulmuş düşünmekte, hayatının muhasebesini yapmaktadır Tatyos Efendi. İlişkileri düzeldiği halde, hâlâ amira kızı Yermone Margosyan'ın kendisini konağının kapısından yüzün geri çevirişinin kızgınlığını yaşamaktadır:

(...) Benim gibi bir adama öyle şeyler yapmak, sokak kapısından geri döndürmek olacak şey mi? Ama ben yine de iyi bir adamım, iyi insanların bu dünyada kıymeti harbiyesi yok. On beş yirmi yıldır ki millet için köpek gibi didiniyorum kıymetimi bilmezler be! Bu Ermeniler ne nankör millettir be! Ölüsem benim gibisini nereden bulacaklar? Hangi deli benim gibi buraya her gün gelir de milletin işlerine bakar, paraları sayar, korur, harcar? İçinden kendi hakkımı alıyor muşum, elbette alacağım. Büsbütün avanak mı olayım be! (...) Bana bakma, ben başkayım, ben alıyorsam benim hakkımdır, anladın mı, hakkımdır.

Gosdanyan her ne kadar cemaati dolandırıp Paris'e kaçmış ve orada hapse düşmüş olsa da, Amira kızı Yermone hanım biricik oğlu Arşak'ı pergelle muayenesinden sonraki "Bilime istidadı var" teşhisinin etkisi altındadır. Ermenilerin modernleşmesinin en önemli ayağı olan eğitim her ne kadar bir hiciv konusu edilmişse de, o dönem yapılan olağanüstü eğitim hamlesinin cemaati ne kadar etkilediği, ne kadar benimsendiği –ortaya dökülen istismarcılık sonuçta bu büyük ilginin sonucudur- de ortadadır. Toplumun modernleşmesine önemli bir örnek olarak hekimliğin çok yeni, toplumca henüz bilinmeyen bir meslek olduğu romanda dikkati çeker. Amiranın kızının yeninden akıl hocası olan Tatyos Efendi Arşak'ın hekim olmasını tavsiye eder. Önce bu teklifi heyecanla kabul eden Yermone Hanım, kâhyaları Partoğ Ağa gibi "aşağı" sınıftan kişilerin bu haber karşısında heyecanlanmamalarından kuşku duyar ve meslek gözünden düşer. Ne de olsa zanaat ve ticarete hüner sahibi bir Amira kızıdır ve bu tarz meslekler

onun için yeni bir mefhumdur. Bunun üzerine sağlama yapmak üzere hizmetçisi Nektar'ı çağırır:

“Nektar” dedi Margosyan Hanım, soluk soluğa, sana birşey soracağım ama doğruyu söyleyeceksin ha, doğruyu.”

“Söylerim hanım.”

“Hekimlik nasıl bir şeydir?”

Ahçı kadın böyle samimi bir soruyu tabii ki beklemiyordu ve bir deliye bakar gibi, kadının suratına baktı.

“Hekimlik hanım’ diye cevapladı kararsızlıkla, “hastalara bakar ve iyileştirir.”

“Tamam da nasıl bir şeydir, iyi zanaat mıdır?”

“Eh ne diyeyim hanım, bazıları fayda görür, bazıları görmez (ve aniden kendi eski bir acısını hatırlayarak). Fulyane’min başını hekimler yediler hanım, güzelim Fulyanem’in, ahh.

Amıranın köşküne taşradan gelen Haço ise doktor kelimesini dahi bilmemektedir. Haço’yu eve yamayan Tatyos Efendi, Amira torunu Arşak’a “Doktor” diye hitap etmesini öğretirken epey zorlanır:

“Yalnız, bundan sonra efendine, oğlum, efendim demeyeceksin.” Burada Haço şaşırılmış bir ifade ile gözlerini kaldırdı ve adamın yüzüne baktı. “Doktor diyeceksin” diye devam etti Mergeryan adeta bağırarak. Köylü çocuk belli ki bu kelimeyi hayatında hiç duymamıştı, odadakilerin yüzlerine baktı bu sefer. Kendisinin de arada sırada dahil edildiği o oyunlardan birisi mi oynanıyor diye merak ediyordu çünkü.

“Doktor”, diye yineledi Mergeryan, “Anladın mı Haço”

Sıra, Arşak’a daha mezun olmadan hekimlik yaptırmaya gelmiştir. Önemli olan unvan edinmektir. Amira konağında bir oda Arşak’a muayenehane

olarak tahsis edilir. Arşak'ın ilk hastasını bulmak da yine Mergeryan Efendi'ye düşer.

Fakir balıkçı Tumig'in iki oğlundan okumuş olanı komşu kızı Sofi'ye olan karşılıksız aşkından hastalanmış, dünyaya küsmüştür. Annesi doktor çağırarak yerine şifacı bir kadına oğlunu teslim eder. Diğer oğlu Karak (Karekin) ise babası Tumig gibi balıkçı olmuş, Hampik'in (Hampartsum) yaşadığı arada kalmışlık yerine alışıldık ama sefil bir hayata devam etmiştir. Yazar sanki burada iki kardeşi modern-premodern, Doğu-Batı, eski-yeni analogisinde kullanmış, modern topluma geçişin risk ve doğuracağı acıları da, tıpkı Zohrab'ın "Poturlu" hikâyesindeki gibi, bu iki kardeş üzerinden anlatmak istemiştir:

Hampik'in ağabeyi Karak zaten kardeşinin hastalığıyla hiç ilgilenmemişti. Sadece, babasının suratına karşı o ebedi gözlemini yaptı. "Balıkçılık kötü zanaat mıydı ki okula verdin, çarşıya gönderdin şu zavallıyı. Aha, bak neler oldu. Sana, bana bak, bize birşey oluyor mu?"

Yavaş, yavaş, belki de Teber Dudu'nun yakaran ve yürekten kopan dualarının gücüyle, Hampik sakinleşti.⁹¹

Yervant Sırmakeşhanlıyan'ın "Amira'nın Kızı" romanının ikinci bölümünde hikâyeye dâhil olan Gülük ve kızı Sofi'nin hikâyesinde eğitimin fakir ve alt sınıftan kesimde bir sınıf atlama imkanı olarak görülmeye başlandığı izlenir. Gülük Hanım'ın kocası genç yaşta veremden ölmüş, güzelliği ile dikkat çeken kızı Sofik'i çamaşırcılık yaparak geçindirmeye başlamış dürüst bir kadındır. Gülük Hanım içinde bulunduğu sefaletle rağmen, kız çocuğunu cemaatin mahalle okulundan mezun olduktan sonra büyük bir özveride bulunarak semtlerinde bulunan bir Fransız kolejine gönderir. Amacı kızının yabancı dil öğrenmesi ve kendisini kurtarmasıdır.

⁹¹ Age, s. 332.

Gülük Hanım, güzel ahlak ve bilgide kendini geliştirmeye olan aşırı hevesi ve çabasıyla kendisini sarsan kızını Ermeni mahalle mektebini bitirdikten sonra, büyük bir fedakârlıkta bulunarak mahallelerinde bir Fransız bayanın açtığı okula dil ve el sanatları öğrenmesi için yazdırdı. Sofi bir buçuk sene içerisinde annesini hayranlığa gark edecek bir kolaylıkla Fransızca konuşmaya başladı. Kadın kızının tatlı ve tapınılası dudaklarından bir ahenk içerisinde yuvarlanan yabancı kelimeleri işittikçe kendisini mutluluğun zirvesinde hissetmekteydi. “Gülersem kızımın sayesinde güleceğim” diyordu öğleden sonraları günlük koşuşturmalarının nihayetinde bahçenin kapısına dayanmış halde komşularıyla sohbet ederken...⁹²

Kısa bir süre evveline kadar Ermenilerde kızların okuma oranı hem çok düşüktür, hem de bu yolla sınıf atlamak çok da kolay değildir. Ama Gülük Hanım kızının aldığı iyi eğitim sayesinde üst sınıftan bir evlilik yapmasını amaçlamaktadır:

“Yok, yok” diyordu kararlılıkla komşu kadınlarına, “Kızımı olur olmaz birisine vermem. Verdikten sonra öyle birisine vereyim ki, ben de sırtımı sağlam bir yere yaslayayım, biraz olsun rahatlayayım.”⁹³

Yazar, Ermeni toplumunun Batılılaşmayı, modernleşmeyi moda ile karıştırmasını ve yüzeyselliğini, Arşak’ın hekimliğe yönlendirilmesindeki saikların yapaylığı ve ironiliği kadar, onun bu mesleğe yaklaşımının doğası ile de ortaya koyar. Arşak için hekimlik tamamen annesinden para sızdırmak ve sahte değerler üzerindedir. Mesela henüz eğitiminin üçüncü yılı dolmadan doktor unvanını kullanmaya başlar. Ama onu bu sahtekârlığa yönlendiren de annesi Amira kızı Margosyan hanımdır. Tatyos Efendi bile bu noktada tereddütlüdür:

⁹² Age, s. 220.

⁹³ Age, s. 224.

Üçüncü senenin ortasında Margosyan Hanım, Mergeryan'la görüşerek ve onun birtakım mantıklı itirazlarına rağmen kararlı bir biçimde oğlu Arşak'ın artık doktor olarak çağrılmasına karar verdi.⁹⁴

Etrafı bunca sahtelikle dolu olan Arşak zaten rol modeli olarak onu çok etkileyen Gosdanyan'ı seçmiştir. Onun mahalleliyi dolandırarak kaçmış ve Paris'te başka bir yolsuzluktan hapse düşmüş olması bile bu hayranlığı gideremez. Yazar, modernizmin yanlış anlaşılması ve yüzeyselliğini Arşak-Gosdanyan, yani Doğu-Batı analogileri üzerinden eleştirmeye devam eder:

Genç Margosyan, çocukluğunda parlak öğretmeninini hayranlıkla izlediği güçlü jestlerini ve davranış biçimlerini hayret uyandırıcı bir kesinlik ve doğrulukla hatırlıyordu. Onun kalıbını almaya ve onun gibi olmaya kendi fiziksel ve ahlaki yapısını son derece yakın görüyordu. Eğitiminin [Gosdanyan] bütün başarısını davranış biçimine, jestlerine ve bakışlarına borçlu olduğuna güçlü bir biçimde ikna olmuştu. Bu kadar güzel ve etkileyici özellikleri neden kendine mal etmesindi?⁹⁵

Yazar aynı yöntemi kullanarak dönemin basınına hem eleştirir, hem de yazılı basındaki patlamayı ve toplumun bu yayınlara ilgisini de yansıtır. Romanda adı birkaç kez geçen Arevmudk (Batı) adlı gazete, kayıtlarda yoktur, yani kurmacadır. Eleştirdiği basını Arevmudk (Batı) olarak adlandırmasının iki nedeni olabilir. İlki dönemin etkili siyasi yayın organı ve Ermeni edebiyatında gerçekçilik akımının öncülerini barındıran Arevk'i (Doğu) gazetesini bu tezatı kullanarak eleştirmek istemesi olabilir. Ancak kendisinin de 1890'larda Levon Paşalyan'ın editörlükten ayrıldıktan sonra bu gazetede editörlük ve yazarlık yapmış olması, gazetenin kurucuları ile yakın dostluklarının bulunması, siyaseten de öne çıkan, sıklıkla sansür ve

⁹⁴ Age, s. 166.

⁹⁵ Age, s. 175.

devletle başı belaya giren bu özgürlükçü gazete ile ters düşmesini zayıf bir ihtimal kılıyor.⁹⁶

İkinci ve daha akla yakın görünen neden ise, o günün popüler medyasının yüzeyselliği ve özellikle Batı'dan gelen her türlü mefhumla karşı beslenen hayranlığı istismar etmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim başka bir yerde ise reformcu genç Ermenilerin sesi olan Masis bizzat kendi ismiyle veriliyor ve Krikor Zohrab'ın o dönem için devrim sayılabilecek bir aşk hikâyesinin tefrikası konu ediniliyor. Buradan da anlaşıldığı üzere, Arevmudk, sahte batıcılığın neşriyattaki kısmına yapılmış bir eleştiridir. Nitekim romanda önce Gosdanyan'ın eğitim tekniğini yere göğe sığdıramayan bir tanıtım yazısı çıkar Arevmudk'ta.

(...) Ertesi gün Gosdanyan hakkında biyografik ve kısa bir tanıtımdan sonra, eğitim üzerine bu yeni icat sistem ve bu sistemin getireceği yararları odaklanan bir makale çıktı gazetede. Arevmudk'un o sayısı mahallede elden ele geçti, kahvehanelerde, meyhanelerde takdir nidaları eşliğinde yüksek sesle okundu.

Ortalıkta dönen sahteliğin ve yüzeyselliğin kitaptaki önde gelen temsilcilerinden amiranın torunu Arşak, henüz doktor olmadan unvanı kullanmaya başladığı gibi, okulu bıraktığı halde, konakta yasadışı biçimde hasta muayene etmekte, bu da kafi gelmezmiş gibi, hem ün kazanmak, hem de annesinden daha fazla para çekmek için adı bile belli olmayan azılı bir hastalığa çare bulduğunu yaymıştır. Ne ilginçtir ki, durumda sadece yine – düzenbazları en iyi düzenbazlar tanır çünkü- Tatyos Efendi kuşkulandır. Tüm vaktini Pera'da alem yapmakla geçiren, bizzat annesi ve çevresi tarafından yapaylığa ve kolaycılığa mahkûm edilen bu gencin böyle bir buluş yapabileceğine ikna olmamıştır. Ancak bu adı bile konmamış, ispat edilmemiş sözde icat Ermeni milletinin bir gururu, şahlanışı olarak kabul

⁹⁶ Kevork Pamukciyan, İstanbul Yazıları, s. 191. Aras Yayınevi.

edilir ve tüm kente haber yayılır. Öyle ki, Arevmudk gazetesine de bu iyi haberi taçlandırmak düşmektedir:

Buluşun haberi giderek büyük bir yankı uyandırdı ve H. Köy'ün sınırlarını da aşarak mucidinin bile aklından geçiremeyeceği şekilde dallandı, budaklandı ve ayrıntılara ulaştı. Nihayetinde umumi ve cemaatsel öyle bir niteliğe büründü ki, Ermenilerin her türlü kazanımlarının büyük taliplisi Arevmudk gazetesi Doktor Margosyan'ın ilmi hakkında kısa ama güçlü bir makale yayımlamak zorunda kaldı. Gazete öncelikle bir muhabirini göndererek doğrudan genç doktorun ağzından icadı hakkında gerçek ve kesin bilgiler alma özenini de göstermişti. Arşak, ki ruhu böyle durum ve görüntülerden ruhu çok sıkılırdı, birkaç saatini bu muhabire ayırdı. Sözde buluşunu bir hastalık ve bir vaka seçerek –ekseni çalışmaları ve araştırmalarıydı- bilimsel sözcükler ve açıklamalarıyla cahilliğiyle ışıldayan muhabiri adeta bunalttı. Adam notlar alarak, teşekkürler mırıldanarak, övgüler düzerek ve eğilip bükülerek ayrıldı. Diğer yanda ise Amira'nın torunu odasında gülmekten kırılıyordu.

Ve makale gazetede “*Bilim Dünyasından*” başlığıyla yayımlandı.

(...)

Artık bu makalenin H' köyü'ndeki yarattığı şaşkıncı etkiyi hayal edebilmek kolaydı. En şüpheciler bile gözleri büyük büyük açılmış halde gazetenin bu satırlarını okudular ve dilleri tutuldu. Onlar için bir gazetenin yazdıkları, gerçekliğin, itiraz edilemeyecek ve tartışılmayacak en son noktasıydı. “Görüyor musunuz?” diye bağıyorlardı doktorun gönüllü ve hevesli taraftarları, “Oğlum, hiç gerçek olmasa Arevmudk yazar mıydı?”

Bak ne diyor, milletin gurur, şan, şerefi. O zaman yaşa, yaşa
Doktor Margosyan.”⁹⁷

Ancak akli başında insanlar da vardır. İlk şaşkınlık geçtikten sonra, zaten avareliği ile ünlü olan Arşak’ın böyle bir buluşu yapmasının mucize olacağını, ortada buluşun haberinden başka birşey olmadığını ve basın da buna çanak tuttuğunu anlar ve eleştirirler bu durumu:

Ama sonraları, ilk şaşkınlık geçtikten sonra, ne zaman ki insanlar konuyu masaya yatırıp özelliklerini analiz ettiklerinde, ruhunu açıp içine baktılar ve anladılar ki, Ermeni basını da “düpe” olmuştu o sonsuz heknohen? “Vay haline zavallı Ermeni basını vay” diye yazıklandılar “Oyunbazların elinde oyuncak olmuş.”⁹⁸

Romanda, temizlikçi Güllük Hanım ve okumuş kızı Sofik ile komşu olan fakir balıkçı Tumig’in mahalle mektebinde okuyan oğlu Hamparsum’un Arevmudk gazetesini sürekli aldığına ve onu satır satır okuduğuna şahit oluruz. Bu önemlidir çünkü Amira kızı Yermone Hanım, Tumig’in sınıfından olan kâhyası Partoğ Ağa’nın bir ziyaretinde koltuk altında Arevmudk gazetesini görünce “Ne o, sen de mi gazete okumaya başladın” diye onu aşağılar. Partoğ Ağa ise hanımını kızdırmamak için “Yok canım, ne münasebet” diyerek geri adım atar. Bu manada, hakir görülen fakir kesimin, o dönem yaşanan büyük eğitim seferberliği ile eğitim alma şansına eriştiği, ailelerin bilinçlenmesi, cemaatin de bu imkânları sağlaması ile eğitimin sınıf değiştirmenin bir yolu olarak benimsendiği ortaya çıkar:

(...) Hampik ise kesinlikle yatmış olmaz ve yanında mutlaka bulunan Arevmudk’un bir sayısını babasını hiç dinlemeden

⁹⁷ Amirayın Ahçığı, (Bolsagan Geyanki Truvakner), Amiranın Kızı, (İstanbul Hayatından Kesitler) Becidyan Matbaası, Hasköy, 1929. s. 354,355, 356.

⁹⁸ Age, s. 357.

baştan sona okur, bazen de, yurtiçinden bir cinayet veya ilginç bir kazanın haberini odadakilere aktarmak için sözünü keserdi babasının.⁹⁹

Sahtekâr hekim Arşak Margosyan ise entelektüel dünyaya yüzeysel bir merak göstermekte, dönemin en güçlü gazetelerinden Masis'i sözüm ona takip etmektedir. Romanda Amira köşkünde Yermone Hanım ve oğlu Arşak arasında geçen diyalog, hem Ermeni toplumunun muhafazakârlıktan modernliğe geçişine, ama yine bu arada modernlik ve modanın karıştırılmasına çok önemli bir örnek teşkil eder, hem de dönemin yayınlarının cemaat tarafından ne kadar canlı bir biçimde takip edildiğini ve nasıl gündem oluşturduğunu da ortaya koyar. Tartışılan konu, Krikor Zohrab'ın Masis'te henüz tefrika edilen "Annene Selam Söyle" hikâyesidir. Bizzat Zohrab'ın kendi Ortaköy Tarkmançats okulunda geçirdiği günlerden aktardığı bu hikâye, muhafazakâr çevreler tarafından son derece ahlaksız, ama modern çevrelerce de hayatın kendisi olarak görülüyordu. Okullarına komşu oturan Servinaz isimli olgun kadına sımışça aşık olmuşlar, ancak mezuniyetlerinden sonra Zareh isimli arkadaşları, bu aşkı içinde yaşatmış ve nihayetinde onunla evlilik dışı bir ilişki kurmuştu. Otuz beş yaşındaki güzeller güzeli Servinaz, kocasından boşandıktan sonra Pera'da oğlu Levon ile oturuyor, geçimini ise aslında fahişelik yaparak sağlıyordu. Arevelk'te de yazıları çıkan entelektüel Zareh, bu gerçeği acı biçimde bizzat alem için alışveriş yapan Servinaz'ın oğlu Levon'dan öğreniyor, hikâye okuyucuya "İşte hayat bu" dedirtiyordu.

O gün Yermone Hanım, muayene olmaya geldikten sonra Arşak'ın ağına düşen ve nihayetinde eve annesiyle birlikte sığıntı aldıkları Sofik'ten kendisine gazeteden birşeyler okumasını ister. Salonda Tatyos Ağa ve Arşak da vardır. Arşak Masis'in son sayısının okunmasını önerir. Aslında bu önerisi, hikâyede anlatılan evlilik dışı ilişkiyi Sofik'le yaşamayı aklına koymuş olması nedeniyledir:

⁹⁹ Age, s. 221.

“*Masis*’in son sayısını okuyunuz bayan” dedi Arşak. Zohrab’ın “Annene Selam Söyle” adında güzel bir öyküsü var. “Oğlum” diye itiraz etti annesi “Zohrab çok açık seçik yazıyor, aile arasında okunmaz.”

“Anne, açık seçik yazmak a la mod şimdi. Üstelik yeni yazarların ahlaksızlığının içinden ahlaki olanı ayırt etmek gerekir. Zola’nın başlattığı bir akım bu. Daha bizim ahlaki değerlerimize uygun görülmemektedir. Daha bizim milletimiz bunu kavrayacak kadar gelişmiş değildir.”

Doktor’un ısrarı kabul görür ve hikâye Sofi tarafından okunur.

“Beğendin mi anne” diye sordu doktor, daldığı hülyalardan silkinerek.

“Güzel evladım ama...”

“İyi ama” diye söze girdi öteden Mergeryan ellerinin üzerinde yavaşça doğrularak, “Böyle açık saçık şeyler gazetelerde yazılır mı, ne yeri var ki canım, hiç anlamıyorum! Robinson gibi hikâyeler yazsalar olmaz mı?”

Genç adam gürleyen bir kahkaha attı. Sofi de gülmek için kendini zor tuttu.

“Böyle şeyleri anlamıyorsunuz Tatyos Ağa” dedi doktor alaycı bir jestle. Bu edebiyattır. Robinson’un hikâyesini çocuklar okur, böyle yazıları da büyükler.”¹⁰⁰

Arşak, amira servetinden bir miktar daha bozmuş, Eyüp’teki fabrikayı satarak güya yaptığı buluşu ilerletmek maksadıyla Paris’e gitmiştir. Tabii ki burada tüm paraları gece hayatında tüketmiş, paranın kokusunu alan bir Fransız kadınla eve geri dönmüştür. Dış görünüşüyle tam bir Avrupalıdır. Yazar burada yine bir yüzeysel Batılılaşma eleştirisi daha yapıyor, ancak bununla birlikte, “1840’lardan itibaren zengin Ermeni

¹⁰⁰ Age, s. 294-296.

ailelerin çocuklarını İtalya ve Paris'e gönderme modası da eleştiriliyor. Şüphesiz bunların bir bölümü Ermeni modernleşmesini taşıyan güçlü isimler olmuştur.

Paris gerçekten de daha göz kamaştırıcı hale getirmişti amiranın torununu. Kare örülmüş şekilli kumral bir sakal yanaklarını kaplamış ve sağ gözündeki yuvarlak tekli gözlük ona Avrupalı havası vermişti. Biraz solmuştu ama, bu onu daha da çekici hale getirmişti. Hareketleri zarif bir soyluluk sergiliyordu. Sesinin vurgusu dahi değişmişti; hızlı ve sedalı. Annesine doktor Fransuvar'ın kızı olarak tanıttığı Parisli kız ile dolu bir acıcılıkla Fransızca konuşuyordu.¹⁰¹

Balıkçı Tumig'in okumuş oğlu Hampik de, Sofi tarafından Amira'nın konutuna alınmıştır. Burada görünümü de değişmiş ve bir Batı'lı gibi giyinmeye başlamıştı. Yazar sanki burada, Doğu'nun arada kalmışlığını, garipliğini Hampik aracılığıyla tasvir etmek ister gibidir:

Balıkçı dostları şimdi tanıyamayacaklardı onu. Saçları örülmüş, taranmış ve Arşak'ın gardrobundan çıkarılan elbiseler şimdi onun bedenini süslüyordu. Hatta fular ve kravatı bile vardı. Nihayetinde, tamamiyle eski Hampik olmasa da, ona yakın bir şey olmuştur.¹⁰²

Sırmakeşhanlıyan'ın 1880-1890'ları anlattığı "Amira'nın Kızı" romanı Ermeni cemaatinin modernleşmesi, cemaatin idari yapısındaki değişimler hakkında olduğu kadar, sınıfsal karşılaşmaları, daha düne değin dikey sınıf değiştirmelerin mümkün olmadığı geleneksel toplumda, Genç Ermeniler denen Avrupa görmüş aydını sınıfının, özellikle Anadolu'da kız okulları açılmasında öncü olan kadın yazar ve eğitimcilerin sayesinde, okumanın artık yeni bir sınıfı yaratan dinamо olduğu, hatta en güçlü sınıf olan

¹⁰¹ Age, s. 446.

¹⁰² Age, s. 428.

zanaatkârlara denk bir toplumsal katman oluştuğuna dair ipuçları da taşımaktadır. Romanda en belirgin husus ise, yakın geçmişin en güçlü sınıfı olan amiraların artık tarih sahnesinden silinmiş olmasıdır. Yermone Margosyan, bir Amira kızıdır. Belki de Amira sınıfının son temsilcisidir. Zaten tam da, eski ihtişamlı günlerin bitmesinin histerisine yakalanmış, yeni hayata intibak edememiştir. Oğlu Arşak'ın okumasını, bu şekilde sarsılan sınıfının boşluğunu doldurmayı istemektedir. Onun sınıfsal imtiyazlarını sürdürülebilecek yolun, tek evladı Arşak'ın alabileceği en iyi statüyü alması ve isim yapması olduğunu düşünmesi rastlantısal değildir. Çünkü Amira sınıfını alt edenler bizzat bu Avrupa görmüş ve çağı yakalamış okumuş çocukların sınıfıdır. Ermeni Anayasası'nın oluşum sürecinde önemli rol oynayan ve henüz 32 yaşında hastalıktan vefat eden Nigoğos Balyan'ın Tanzimat döneminin en güçlü amiralarından Garabet Amira Balyan'ın oğlu olması, bu baba oğulun amira-aydın mücadelesinde –ve oldukça soylu şekilde- karşı karşıya gelmesi, dönemin değişim anaforunun aileleri dahi böldüğünü anlatır. Ama romanda artık her şey netleşmiş, Tanzimat ve Islahat Fermanı'ndan sonra vergileme sisteminin değişmesi ile, vergi mültezimlerine faizle para veren sarraf Amira sınıfı ekonomik olarak çökmüş, bürokrat amiralar ise biraz daha varlıklarını sürdürmüşlerdir. Roman, bu değişimin izlerini taşır ve özellikle de Amiralar döneminde kilise-Amira işbirliğini ve halk üzerindeki yaptırımlarının gücünü de bize hatırlatır:

Mergeryan, kendi düşmanına, köyün düşmanına, kilisenin, okulun düşmanına diz çöktürmenin gözü kara inadıyla, iddialı bir yola başvurmak istedi. Biliyordu ki, Amiraların hüküm sürdüğü zamanlar, millî veya dinî yönetimlere karşı gelenlere, çoğu zaman kiliselerin huzurunda aforoz uygulanırdı. O zaman kendisi de, güçlü bir mahalli yönetici olarak, köyün vaizi aracılığıyla o milletin evini yıkan biri için neden bir aforoz kararı verdirmesindi?¹⁰³

¹⁰³ Age, s. 95.

Sınıfsal göstergelerin bir tezahürü olarak romanda tüm fakir sınıftan olanların adlarının kısaltılmış olduğu, bunun o sınıfın kültürüne dair birşey olması kadar, sosyo-ekonomik de bir karşılığı olduğunu düşünülebilir. Bugüne de süren bu gelenek, ticaret alanında Müslümanlarla karşılaşan alt ve orta sınıf Ermenilerde isimlerin hecelenmesinin zorluğunu aşmak yanında, ayrımcılığa uğramamak, yani kimliğini saklamanın da bir yoluydu. Soylu ve zengin sınıftan şahıslar bu tarz sorunları tabii ki daha nadir yaşamakta, bu kişilerin romanda adları tam haliyle yer alırken, Tumig, karısı Horop (Hrispsime), oğulları Karak (Karekin) ve Hamparn (Hamparsum), taşradan getirilip amira köşküne yamayan Haço (Haçik), amira evinin kahyası Partoğ Ağa (Partoğomeos) gibi romandaki alt sınıftan neredeyse tüm kahramanların isimlerinin kısaltılmış, aslında, tahrif edilmiş olduğunu görürüz. Neden ekonomik veya siyasi de olsa, fakirler, isimlerinin tamamına sahip olamamaktadır.

Bu arada, yaşlı balıkçı Tumig amiraların parlak günlerini hatırlayan son nesildedir. Amiralara mal sattığı dönemde yüksek kazanç sağlamış ve çok rahat yaşamıştır. Onların döneminin kapanması, Tumig gibi Amiralara hizmet edenler için de bir felaket olmuş, gittikçe fakirleşmişlerdir.

Bahsedildiği üzere, Tumig'in bir eşi ve iki çocuğu vardı. Büyüğü yirmi beş yaşında olan Karekin, ki adını tahrif ederek Karak'a dönüştürmüşler, küçüğü ise yirmi yaşındaki Hamparsum, onun adı da kısalarak Hampar olmuştu. Tumig, güzel, güneşli günler görmüş bir adamdı. Şaşalı döneminde, amiraların mutfaklarına nadir ve leziz balıklar sağlayarak büyük paralar kazanmıştı. Bazen, sattığı kıymetli bir balık için çok değerli hediyeler almıştı. Ama bekâr ve hovarda Tumig, kazandığı paraları patırdılı ziyafetlerde tüketmiş ve evlendikten sonra da amiraların meşaleleri birbirinin ardı ardına devrilmiş, gelir kaynakları da git gide kurumuştur.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Age, s. 219.

“Amira’nın Kızı” romanında, sahte hekim amira torunu Arşak’ın ilk hastası olan kişi temizlikçi Gülük’ün okumuş kızı Sofi’dir. Sofi hem geleneksel bir Ermeni ismi değildir, yani Avrupa kökenlidir, hem de romandaki fakir sınıfına dahil tüm kahramanların içinde ismi kısaltılmamış, tahrif edilmemiş tek kişidir. Çünkü Sofi annesinin üstün çabalarıyla bir Fransız okulunda tahsilini tamamlamış ve iyi derecede Fransızca öğrenmiştir. İşte Sofi aynı zamanda Arşak’ın ilk hastası olur ve ikisi de birbirinden hoşlanır. Sofi ve annesi Gülük hanım, balıkçı Tumig ve ailesi ile aynı yerde, yani Matos Amira’nın terk edilmiş konağının geniş bahçesindeki müştemilatta oturmaktadır. Konak, Yermone Hanım’ın babası Margos Amira’nın rakibi de olan Matos Amira’nın iflası ile terk edilmiş, bir süre hizmetçiler oturmuş, daha sonra ise bakımsızlıktan tavanı çökünce tamamen boş kalmıştır.

Yeruhan, bu terk edilişi Amiralaların tarih sahnesinden çekilmesine bir analogi yaparak konak ve bahçesinin bakımsızlığı üzerinden anlatır. Bahçeye eskimiş ahşap bir kapıdan girilir ve girenleri boyu aşkın otlar, ağaçlar karşılar. Sağda bir metrelik bahçe duvarı uçsuz bucaksız uzanırken, solda ise Matos Amira’nın konağından kalanlar göze çarpar. Belediye bir süre sonra tehlike arz etmesi nedeniyle metruk konağı yıkmış, kalanları da Yahudi yıkıcılar bedavaya kapatmıştır. Yahudiler kapanan bir mahalle cemaat okulunun mallarını da bedavaya kapatan hırsızlar olarak romanın bir bölümünde daha aynı olumsuzlukla geçer.¹⁰⁵ Burada üstü kapalı da olsa 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı’nın ticaret yollarına hakim olması ile büyük bir ticari başarıya ulaşan ve dünya ticaret ağını elli yıl ellerinde tutacak şekilde güçlenen Ermeni tüccarlar ile Yahudi ve Rum tabanın bu ülkedeki ciddi rekabetine gönderme vardır. Gerçekten de Ermeniler ve bu tabalar aynı sosyo-ekonomik alanı paylaşmakla kıyasıya rekabet ediyorlar, Ermeniler bu rekabette epey önde görünüyordular. Romanda Ermeni müktedirlerin çöküşü ile birlikte mevzi kazanan Yahudilere bir hınç seziliyor. İki ayrı yerde de, kapanan kurumların (Yani aslında Ermenilerin) mallarını çok ucuza kapatan

¹⁰⁵ Age, s. 123.

Yahudiler olumsuzlanırlar. Ancak öte yandan, Tumig ve Güçük Hanım Matos Amira'nın ayakta kalan ve zamanında seyis ve hizmetkârların konut olarak kullandığı müstemilatı paylaştıkları görülüyor. Bu da sembolik olarak, iki ailenin fakir olmasına rağmen Sofi ve Hampik üzerinden okumuş yeni nesilin, yani burjuvazinin, Amiralaların –henüz mütevazı da olsa- yerini aldığı ima ediliyor:

Ve gerçekte, bu yerde, H'köy'ün en önde gelen miralarından Matos amiranın konağı yükselirdi ki, Margos Amiranın rakibi, krallara layık bir zenginlikle yaşardı orada.¹⁰⁶

(...)

Ama, tüm bu yıkımlardan geçerek varlığını sürdüren uzakta, bahçenin duvarının dibinde inşa edilmiş, yalnız ve küçük bir ev kaldı, ki zamanında amiranın seyis ve arabacıları yaşardı orada.¹⁰⁷

Balıkçı Tumig, Amiralaların parlak günlerinin tanıklarından olarak sık sık o günleri hatırlar ve ailesine hatıralarını anlatırdı:

Balıkçı Tumig hayalgücü alkolle kışkırtılmış ve yaşadığı eski mutlu günlerin hatıralarıyla mest olmuş halde, başından geçen olaylardan bir tanesini mutlaka anlatmaya başlardı. Konuşmasını “Ne günlerdi be” diye iç geçirerek sıkça böler, sedirin köşesine bağdaş kurmuş halde uzun siyah sigaralığından kuvvetlice bir nefes çektikten sonra sözüne devam ederdi.

(...)

Tatyos ve Margos Amiranın şan ve şöhrete ulaşma yarışı renkli açıklamalarla telaffuz edilirdi bu cahil balıkçının ağzından, bazen, mucizevi bir olayın hatırasının canlanmasıyla birden

¹⁰⁶ Age, s. 216.

¹⁰⁷ Age, s. 218.

durur, boş ve hülyalı bir bakışla mırıldanırdı, “Ne zamanlardı be”¹⁰⁸

Balıkçı Tumig bir gece içtiği meyhanede aniden fenalaşır ve ölür. Onun ölümü, Amiralar döneminin son tanığını da kaybetmesi ve bu dönemin fakir ve alkolik bir balıkçının zayıf belleği aracılığıyla da olsa, artık hatırlanmayacağı manasına geliyordu:

Amiraların hatırası anlamında bu olan yeri dolmayacak bir kayıptı. H’Köy’ün içinde, sokaktan sokağa, meyhaneden meyhaneye iyiliksever Amiraların yaptıkları büyük işleri anlatan, yayan bir tanığın övgü dolu kişisel şahadetiyle, -ki hiçkimse yeltenemezdi yalanmaya- son kişiydi Tumig. Onunla birlikte, Margos, Cezayirli, Gelgeloğlu ve diğer Amiralar ebedi istirahatata ve maziye uğurlanıyorlardı.¹⁰⁹

Margos amiranın kızı, Kapriel Efendi Margosyan’ın dul eşi Yermone Margosyan, babasının ismini soyadında taşıyan bir zenginle izdivaç yapmış, lakin kocasının erken ölümü ile, eski şaşaalı düzenini sürdürmekte muvaffak olamamıştı. Evine kapanıp hayattan elini ayağını çekmesi ise, kocasının ölümü kadar, aleyhine değişen hayat şartlarına ve sınıf değiştirdiği gerçeğine duyduğu öfkeden ileri gelmekteydi. Onun şimdi tek arzusu, biricik oğlunun muvaffakiyeti üzerinden Amira dönemindeki mutluluğu ve sarsılan toplumsal konumunu yakalamaktı. Bunun için artık tek yol oğlunun iyi bir eğitim almasıydı. Bu nedenle, hem oğlunun ısrarları, hem de bu mecburiyetten, alışık olunmadığı üzere, kendisi bizzat yasından çıkarak Batılı eğitim sistemiyle H’Köy’de anaför yaratan Mösyö Gosdanyan’ın ayağına gitmeye mecbur olmuştu. Bu alışıldık bir şey değildi ve yüksek sınıfın, değişim karşısında kaybettiği irtifayı gösteriyordu:

¹⁰⁸ Age, s. 222.

¹⁰⁹ Age, s. 337.

Margosyan hanım oğluyla birlikte bahçenin çitinin önünde görüldüğünde, çocuklar arasında bir kargaşa oldu. ‘Bu amiranın kızı, çocuklar, Arşak’ı okula getiriyor!’
(...)

Ve şimdi, bütün semti peşinden sürükleyen bu anafora onun da kapılıyor ve gururunun zirvelerinden aşağı düşmüş, boynu bükük bir itaatla çocuğunu bizzat getiriyor oluşu çocuklar için bile göze çarpan bir hadiseydi.¹¹⁰

Yermone Hanım’ın babası Margos, sarraf Amira sınıfındandır ve Ermeni Anayasa’sının oluşmasında muhalefet ve esnaf sınıfıyla mücadele daha çok bu sınıftan gelmiştir. Sözde Batılı mucizevi eğitimci Gosdanyan’a bu durum izah edilmiş ve bir Amira kızının ayağına gelerek oğlunu teslim etmesinin ne denli büyük bir zafer olduğu ona anlatılmıştır:

Dolandırıcı zaten aynı gün Amiranın kızı hakkında külliyatlı bilgiler edinmişti. Onu, kibirli ve gururlu bu kadının oğlunu kendisine teslim etmek üzere ayağına kadar geliyor olmasının büyük bir zafer olduğu konusunda ikna etmişlerdi. Semtteki başarısızlığa neden olabilecek son engel ve pürüzler de ortadan kaldırılmıştı.¹¹¹

Dolandırıcı Gosdanyan, Arşak’ı önce ön bir incelemeden geçirmiş, bu esnada sıra dışı bir vakayla karşılaşmışçasına abartılı jestlerde bulunmuş ve annesine Arşak’ın ileride çok yüksek yerlere gelecek bir kişi olacağına emin olduğunu söylemişti. Yermone hanımın odaya girişindeki kibir ve gururdan eser kalmamış, büyük bir minnettarlıkla Gosdanyan’a teslim olmuştu. Daha sonra ise Batılı sisteminin Batılı sembolleri olan pergel ve metre ile Arşak’ı yeniden muayene etmiş ve temayüllü olduğu mesleği belirlemişti. Arşak’ın bilimadamı olmaya istidadı vardı:

¹¹⁰ Age, s. 73.

¹¹¹ Age, s. 74.

“Bayan, oğlunuz halkımızın gururu olmak üzere bir bilim adamı olmak için yaratılmış.”

(...)

Zavallı kadın yolda “Oğlum büyük bir bilimadamı olacak. Milletın gururu... büyük bir zenginliğin sahibi. Allah’ım, gerçek mi acaba” diye mırıldanıyordu.

(...)

Yasa, hüznü ve kedere adanmış hayatına, manzaranın derinlerinden gündoğumunun ışınlarını taşıyan bir perde açılmıştı aniden. (...) Ezilmiş, kırılmış bir gururun rövanşının kıvılcımı, o cılız, bedbin ve zayıf bedeninde büyük bir yangını tutuşturuyordu.

Koltuğunun içine gömülmüş bir halde “Oğlum büyük bir bilimadamı... Milletın medarı iftiharını... Büyük bir servetin sahibi” diye mırıldanıyordu.¹¹²

Ermenilerde İstanbul-Taşra gerginliği her zaman var olmuş, Ermeni Anayasası’nın kabul edilmesiyle oluşturulan Milli Meclis’inde taşra Ermenileri çok az sayıda temsil edilmiş ve bu temsiliyet ise, yerinde ikametgâh şartı aranmadığı için İstanbul’a göç etmiş varlıklı taşra kökenlilerin temsiliyette tercih edilmesiyle daha da sorunlu hale gelmiştir. Anadolu Ermenilerinin durumu hakkında ise elimizde çok az veri vardır. “Amira’nın Kızı” romanındaki alt sınıf temsilcilerinin “Ramgoren” yani alt tabakaya ait bir lisanla konuştukları görülür. Bu dilde Ermenice kelimeler bozulmaya uğradığı gibi, Türkçe kelimelerin çokça yer aldığını görürüz. Roman kahramanlarının çoğu Amira konağının uşadı Haço’ gibi taşradan gelmiş, bir kısmı ise İstanbullu alt sınıf Ermenilerdir. Bunlardan biri olan Sofi’nin annesi çamaşırcı Güllük Hanım, kızının Amira torunu Arşak ile girdiği yasak ilişkiyi öğrendiğinde şoke olur, çok üzülür lakin yazara göre duygularını ifade edecek dil zenginliğine sahip değildir:

¹¹² Age, s. 76, 77.

Ve annesi bu akıl almaz hikâyeyi de dinledi. Duygularını ifade edecek, kederini niteleyecek sözcükleri kendi basit ve alt tabakaya ait sözlüğünden bulmaya muvaffak olamadı.¹¹³

Gülük Hanım'ın söyleyemedikleri yüz ve beden jestlerine yansımış, bir süre sonra da yine Türkçeyle karışık şekilde “Sürtüğün köpeği” diye mırıldanmıştı. Burada dikkati çeken Sofi'nin eğitimli bir alt sınıflı olarak temiz bir Ermenice kullanıyor olmasıdır; tıpkı Balıkçı Tumig'in okumuş oğlu Hampar gibi. Buna karşılık Amira torunu Arşak neredeyse Türkçe bilmemektedir. Tatyos Ağa'nın tavsiyesi ile doktor olmaya karar veren Arşak için, tıbbiye sınavlarına girmeden evvel Türkçe hocası tutulur. Türkçe ile ilk tanışması ise sözde Batılı eğitimci Gosdanyan'ın okulunda kısa bir süre önce mümkün olmuştur:

Hekim adayının Türkçe dilini öğrenmesi için mahalle okulundaki Osmanlıca öğretmeni aylığı iki liraya tutuldu ki zaten Gosdanyan Koleji'nde bu dil üzerine epey bir fikir sahibi olmuştu.¹¹⁴

Romanda Sofi'ye duyduğu karşılıksız aşkla berduş olup balıkçıların yanına sığınan Hampik'in anlatıldığı bölümde, Sofi ve annesi Gülük Hanım Hampik'in akıbetini öğrenmek için Haliç'teki balıkçı barınağına giderler. Karşılıklı diyaloglarda Sofi ile balıkçılar arasındaki dil farkı çarpıcı bir biçimde öne çıkar. Sınıfsal farklılığın bu en çarpıcı tezahüründe balıkçıların kullandığı dilde Türkçe kelimeler doludur. Bunlar “Af, sanki, hiç, kahve, eğer, başka, bekleyin, acaba, işte, yanlış, şimendifer” gibi kelimelerdir ve bunun dışında kalan Ermenice kelimelerin de telaffuzları bozuktur.¹¹⁵ Türkçe kelimeler, bugün de olduğu gibi telaffuzları Ermenice seslere uygun şekilde bozularak dile kabul edilir. Şüphesiz dildeki geçirgenlikler de, halk tabakasındaki bu karşılaşma ve etkileşimlerden meydana gelmektedir.

¹¹³ Age, s. 417.

¹¹⁴ Age, s. 148.

¹¹⁵ Age, s. 418-423.

Amira torunu Arşak ile çamaşırcının kızı Sofi arasındaki aşk, alt ve üst tabakanın karşılaşmasıdır ve çok sancılı olur. Bu ilişki, aslında eşitler arasındaki bir aşk ilişkisinden çok, Arşak'ın Sofi'yi kandırması ve ona sahip olmasıdır. Sofi'nin güzelliği ve annesinin aşkın çabalarıyla Fransız okulunda aldığı eğitim Arşak'ın ona tutulmasına neden olur. Arşak'ın yaptığı plan annesini ikna ederek, hasta olan Sofi ve annesini Amira köşküne yamamak, sonra da Sofi'yi elde etmektir. Arşak, basit bir çamaşırcının kızı olan Sofi'de, onun ait olduğu tabakada ender gözlenen özelliklerden adeta tahrir olmuştur. Tatyos Ağa'nın ilk müşterisi olarak bulunduğu Sofi sözde doktor Arşak'ın ilk hastasıdır Muayeneden sonra oğlunun mürüvetini görmekten havalara uçan Yermone Hanım Arşak'ı sorguya çeker:

“Hastaya baktın mı doktor” diye sordu annesi gururlu ve saygılı bir ses tonuyla. “Baktım anne, çok hekimlere götürmüşler ama bir fayda görememişler. Ne güzel, ne asil bir kız, asla bir çamaşırcının kızı demeysin. Hastalığının nedeni de fakirlik, yazık, yazık.”

Nihayet Arşak annesini ikna eder ve Sofi ile annesi köşke taşınır. Bu aynı zamanda, Sofi için bir sınıf atlama şansıdır. Sofi tamamen saf değildir, köşkteki pozisyonunun bir hizmetçiden farklı olabilmesi için Yermone Hanım'ın gözüne girmeye, onu fethetmeye karar verir. Böylelikle sınıf atlaması, kestirme yoldan mümkün olacaktır:

(...) Bunun için en münasip ve kolay yardımcı anne olacaktır. Tatlı sözlerle, yürek oynatan cesaretlendirmelerle kendisine bir hizmetçi gibi davranmaması için onu ikna etmeye muvaffak oldu. Ehemmiyetle yabancılar karşısında öyle bir yapmalıydı ki, herkes, kendi yüksek statüsü sayesinde sıradan bir ölümlüye müstesna ve imrenilecek bir varlığın sıfatını bahşedecek –nasıl bir kral kendi uyruğuna payeler dağıtırsa- hanımın sayesinde,

Sofi'nin Amiranın evine girmekle sadece bir ikametgâh değişikliği yaptığına değil, sınıf da atlamış olduğu fikrine kendiliğinden ikna olsunlardı.¹¹⁶

Sofi'nin giyimi olduğu gibi değişmiş, ona Pera'daki özel bir terzi elbiseler dikmişti. Ama annesi Gülük Hanım için bir değişiklik söz konusu değildi:

Pera'dan matmazelin yeni entarilerini hazırlamak için özel bir terzi gelmişti. Eski giysilerini fakirlere verdiler. Tüm bu kargaşa içerisinde Gülük Hanım kızının bu değişimi hakkında –ki onun toplumsal sınıfında hiçbir fark yoktu- kendi halk tabakasına dair lehçesiyle hissettiklerini tasvir etmeye muvaffak olamıyordu.¹¹⁷

Sofi yemeğini Yermone Hanım ve Arşak'la, annesi Gülük ise mutfakta hizmetkârlarla yiyecektir:

Doktor, Sofi'nin yemeklerde kendilerine eşlik etmesi arzusunu annesine bildirdi. Bu isteği seve seve kabul gördü. Çamaşırıcı kadın aşçı ve Haço ile birlikte mutfakta yiyecekti.¹¹⁸

Sınıf farklılaşması, anne ve kızı, üstelik aynı evde yaşadıkları halde birbirinden ayırmış, uzaklaştırmıştı:

Gülük Hanım, -ki zamanının büyük bir bölümünü Amira konağının alt katlarında geçiriyordu- en sonunda durumu, kızının bedeni ve ruhunda vuku bulan değişimi fark etti.

(...)

Zamanla öyle oldu ki, ana kızın kafa kafaya verip, içtenlikle görüşmelerinin fırsatları da tamamen ortadan kalktı. Sofi, ki annesinin odasında ona ayrılmış bir bölüm vardı, yukarıya,

¹¹⁶ Age, s. 316.

¹¹⁷ Age, s. 317.

¹¹⁸ Age, s. 292.

hanımın kaldığı yukarıdaki kata, iki odalı bölüme taşındı. Birinin yatak, diğerinin de oturma odası olduğu bu bölüm ona tahsis edilmişti. Öğle ve akşamları olduğu gibi, sabahları da onunla kahvaltı etmek için hanımın kalkmasını bekler, kalan zamanda da, kendisini hanım ve doktor arasında paylaştırdı. Güllük Hanım çoğu kez kızının yüzünü ona basit bir hizmetçi gibi servis yaparken yemek masasında görürdü.¹¹⁹

Balıkçı Tumig'in okumuş oğlu Hampik ise, birlikte büyüdüğü ve âşık olduğu Sofi'yi Arşak'a kaptırmanın kederiyle derbeder olmuş, sokaklara düşmüştür. Babası gibi balıkçı olan ağabeyi Karak ise uzak bir semte taşınmıştır. Okuduğu için Hampik'ten nefret etmektedir. Onun konuşmalarında, o günlerde İstanbul Ermeni cemaatinde hakimiyeti elinde tutan iki sınıfa, yani aydın ve zengin esnaf, zanaatkârlara tepki vardır. Kafkasya'daki işçi ve sendika hareketinin güçlü rüzgârları buralara henüz ulaşmamıştır. İstanbul'un emekçileri hiçbir koruma, hak ve adalet arama şansları olmadan kaderlerine boyun eğmektedirler.

Hampar, başboş dolaşmak için hep Altınboynuz'un sahillerini tercih eder. Onu orada gören babasının balıkçı arkadaşları ona sahip çıkar ve zamanla Hampar da babası gibi balıkçı olur. Osmanlı Ermenilerinin modernleşmesi ve batılılaşmasının zorluk, handikap ve içerdiği alt üst oluşlar, adeta Hampik'in –Arşak'ın tecavüzüne uğrayan ve onun metresi olan Sofi'nin de- şahsında toplumun eskiden yeniye bu geçişinin meşakkatlerini sembolize eder. Kimliğin o güne değin tüm birikimini atıl ve demode gören, tüm çekiciliği ile Batı karşısında yüzeysel ve özentili bir tavırla acemice hatalar yapan bu halklar, sadece değişen gündelik hayatın tezahürlerindeki gibi tebessüm ettiren tuhafıkların başrolünde oynamazlar; aslında çok da ciddi bedeller öderler. Romanda hakim olan hissiyat da budur. Eskinin erdemi ve onun güvenli kolları da, fakir ama onurlu insanlar olan Ermeni balıkçı esnafı üzerinden verilir. Okumuş Hampik'in yeni ailesi, babasının eski dostlarıdır artık:

¹¹⁹ Age, s. 323, 324.

“Sen bizim rahmetli Tumig’in oğlu değil misin? Doyur karnını, helal olsun” dedi adamlar.

(...)

Ve eğer Tumig kafasını bir lahza olsun toprağın dışına çıkarsa ve oğlunu denizin üstünde ve balıklarla halini görseydi, *eğitim görmüş* birisi yapmayı istediği halde, onun tekrar babasının yoluna döndüren, bir balıkçı yapan mirasa şaşırırdı.

Günlerden bir gün, nasıl olduysa ağabeyi H’Köy’e eski tanıdıkları ziyarete geldiğinde kardeşinin balıkçılığa başladığını duydu ve “Hah şöyle” diye bağırdı. “Ben, okuldan, çarşıdan hayır gelmez demedim mi? Balıkçılık babam, balıkçılık! Şimdi gitsin de adam olsun!”¹²⁰

Yervant Sırmakeşhanlıyan’ın çoğu kitabında olduğu gibi, baş eseri sayılabilecek ve 1904 yılında yazdığı Amira’nın Kızı romanında, yanlış giden bir şeylere dikkat çekilmek istenmektedir. Baş döndüren bir yüzyılın ve Tanzimat’ın, Islahat Fermanı’nın, Ermeni Anayasa’sı, Kanun-i Esasi ve hem dışarıdan, hem de Osmanlı Saray’ından Ermenilerin durumunun düzeltilmesi yönündeki çabaların 1895-1896 katliamlarıyla tuzla buz olması, tam da bu yüzden Anadolu’dan Mısır ve sonrasında Bulgaristan’a kaçan yazarı böyle stereotipler, ama katı bir gerçekçilikle dolu bir eser yazmaya itmiş olmalıdır. Ters gitmektedir işler, sözler tutulmamaktadır. Batı da, Doğu da ikiyüzlüdür. Her şey alt üst olmuş, hep yoksul ve korumasız olanlar kaybetmiştir.

Nitekim Margos Amira’nın eski kahyası, yeni sivil toplum yöneticisi Tatyos Efendi de, bütün olan bitenin farkındadır. Paris’te eğitim görmüş sahte eğitimci Gosdanyan’ın, sahte hekim Arşak’ın, kendini zenginliğe ve lükse kaptıran Sofi’nin gerçek niyetlerinin farkındadır. Bir statükocu olarak, her şeyi bilmeyi, onu düzeltmek için değil, kendi pozisyonunu kaybetme ve neden olmasın, onu sağlamlaştırmak için kullanır. Romanın belki ana teması

¹²⁰ Age, s. 343, 344.

olan “Sahtelik ve yüzeysellik” ve burjuva sınıfının çürümüşlüğü onun şahsında doğruğa ulaşır. Tatyos Efendi’nin kendi kendine itiraflarında ortaya çıkan ikiyüzlülüğün çarpıcılığı ile yazar adeta okuyucuya “seni kandıranları tanı” mesajı vermek ister gibidir. Son sahte pişmanlığı, Sofi’yi Arşak’ın kucağına attığı içindir:

“Ne halt yedik de, o güzelim kızı şu çapkının ağına attık! Tüh sana, ah eşek Tatyos” diyordu kafasına vurarak.

Ama bu samimi itiraflarının aksine, Sofi’yi bu amansız ve hakkaniyetsiz kaderin önünden çekmek, Amiranın torununun kepezeliği ve saygısızlığını ifşa etmek üzere en küçük bir denemede bile bulunmuyordu.

“Ama Allah günahsızın yanındadır” diye ilave ediyordu mazeret olarak, “O çapkın bir gün belasını bulacak”.

Bu düşünceler esnasında yıllardan beri kendi yaptığı kötülük ve haksızlıkların bedelini ödemekten çok uzak halde, şimdi tam da onların sayesinde huzurlu ve mutlu bir şekilde hayatının geri kalanını geçirmeye hazırlandığını aklına hiç getirmiyordu.

(...)

“Benim yerimde kim olsa, benim gibi yapardı; ve hatta daha fazlasını.”¹²¹

¹²¹ Age, s. 360, 361.

2.3 Arpiar Arpiaryan: “Badmıvadzknere u Vibagner” (Hikâyeler ve Kısa Öyküler)

Asıl adı Arpiar Pilibosyan olan Arpiar Arpiaryan, ailesinin Agna Abuçeh¹²² köyünden İstanbul'a göç ettiği esnada buldukları Samsun limanında 1850 yılında dünyaya gelir. İstanbul'a ulaştıklarında Arpiaryan ailenin yerleştiği Ortaköy'de bulunan Tarkmançats Okulu'na başlar. Okuldaki eğitimin yoğunlaştığı alanlar dil bilgisi, hitabet, ünlü Ermeni mistik Krikor Naregatsi'nin eserleri, ama özellikle de baş eseri Nareg üzerinden eski Ermenice çalışmaları ve ilahiyat üzerindedir. Arpiaryan anılarında din bilgisi öğretmeni Avedis Berberyan, matematik öğretmeni Kapriel Nerşabuh'a derin saygılarını belirtir; çünkü bu öğretmenlerin derslerinde yaptıkları edebiyat okumaları sayesinde Fransızca dilbilgisine hakim olmuştur.

1865'te bu okulu bırakır ve Venedik'teki Murad Rafaelyan okuluna gider. Burada ünlü yazar-şair Levon Alişan'ın öğrencisi olma şansına erişir. Ermeni dili, tarihi, Fransızca ve İtalyanca üzerine kapsamlı bir eğitim alır. Venedik'teki eğitimini bitirdikten sonra İstanbul'a döner. Önceleri Patrikhane'de sekreterlik ve bir ticari işletmede veznedarlık gibi işler yaptıktan sonra, kendisini yayın dünyasına girmek ve yazmak için cesaretlendirirler. Daha sonra Ermeni Millî Meclisi'ne temsilci üye seçilir, Araradyan Topluluğuna iştirak eder. Bu birliğin amacı okullar açarak taşra Ermenileri ve gençlerinin eğitim seviyesini yükseltmektir. Arpiaryan, kendisi de bir taşra doğumlu olarak doğduğu yerlere karşı hissettiği mesuliyet hissini hiç terk etmez, taşra ile iletişimini canlı tutardı. 1878-1889 yılları arasında Krikor Adzruni'nin çıkardığı Mşag (ekin) adlı dergide Haygag mahlası ile İstanbul Ermeni cemaati hakkında haberler, kulis ve yorumlar yayımlar. Adzruni, Mşag'ın rakipleri olan diğer dergi ve gazetelerin dahi itiraf ettikleri bu şaheser yazılarına o kadar hayran olur ki, Arpiaryan'a tanesine o gün için çok yüksek bir fiyat olan 14-15 lira telif ücreti öder.

¹²² Ermenice Agn. Eski ismi ile Eğin, yeni ismi ile Kemaliye olan Fırat'ın kıyısındaki kent.

Bir süre sonra, 1884'te Kafkaslara gider ve burada Adzruni, Raffi, Berç Broşyan, Ğazaros Ağayan ve Kafkaslardaki Ermeni hayatı ile tanışır. Dönüşünde bir dizi makale ile Arevelk gazetesinde bu sefer de Kafkaslardaki yaşamı İstanbul Ermeni cemaatinin hayalgücüne taşır.

1885'te üç tane kitap yayımlar. Tadabardıyalı (Mahkûm), Yerazi mı Kimi (Bir Rüyanın Bedeli) ve Gadagı (Bir Şaka). Geyanki Badgerner (Yaşamdan Kesitler) başlığı altında yazdığı kısa hikâyeleri yayımlar. Yine aynı dönemde Masis ve Arevelk gazetelerinde Sırdi Hağtanagı (Yüreğin Zaferi) ve Hoku Zavagı (Evlâtlık) başta olmak üzere çeşitli kısa hikâyeler yayımlar.

1889 yılında Hınçagyan Partisi'ne girer, 1890'da tutuklanır, sonra serbest kalır. 1891 yılında ise Hovhannes Şahnazar ile birlikte Hayrenik (Memleket) adlı günlük gazeteyi çıkarmaya başlar. Muhafif ve gözüpek bir gazete olan Hayrenik'te Arpiaryan avukat olan ortağından da cesaret alarak Ermeni cemaatinde etkin olan Ermeni paşaları, Patrik'i ve tüm Ermeni zenginleri amansızca eleştirmeye başlar. Yayın ve edebiyat dünyasında bu yayınlarla bir değişim yaşanır. Ermeni paşaları kendi çıplak isimleri ile adlandırmak, Ermeni efendi ekselanslarının unvanlarını ihmal etmek büyük bir cürrettir o zamanlar. Arpiaryan onların cenaze ve düğünlerini öven yazılar yazmayı reddettiği gibi, ezber olmuş üzere onların hakkında yerleşik "Menuniyetle sunarız ki...", "En derin teessürlerimizle..." gibi "saygı" cümlelerini de kullanmaktan imtina ediyordu. İstanbul'daki Amira sınıfı onun bu cürretine karşı hınçla dolup gazeteyi kapatmaya kalkar. Arpiaryan ve arkadaşları gazeteyi yeniden yayımlamaya ve Ermeni halkının menfaati adına kavgaya devam etmeye muvaffak olurlar.

18 Eylül 1895'te İstanbul'da Hınçakyanların bir nümayişi olur ve bunu seri tutuklamalar takip eder. Çok sayıda Ermeni düşün insanları yurt dışına kaçar. Arpiaryan da onların arasındadır.¹²³

1896-1901 yılları arasında Londra'da yaşar. Orada Hınçak partisinin işlerini yönetirken, aynı zamanda Nor Geyank (Yeni Yaşam) ve Mart

¹²³ The Heritage of Armenian Literature: From Eighteenth Century to Modern Times, Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, Wayne State University Press, Detroit, Michigan, 2005, s. 453.

gazetelerini yayımlar. 1902’de Paris’e, kısa bir süre sonra ise Venedik’e geçer. Burada Hay Hantesi’nı (Ermeni Dergisi) yayımlar. O sıralarda Mşag’a yazılar gönderir, bir İtalyan okulunda ders verir ve yazdığı Garmir Jamuts (Kırmızı Bağış) adlı baş eserini Panper Kraganutyan (Edebiyat Habercisi) adlı gazetede tefrika eder. Bir suikast denemesinden sonra gazeteyi kapar. Bu ikinci suikast denemesidir onu hedef alan, ki ilki İstanbul’da vuku bulmuş ve kendi “deyimi ile “tesadüfen” kurtulmuştur. Geçtiği Mısır’da “Şirag” adlı aylık dergiyi yönetmeye başlar. Burada 1889 yılında Masis’te yazmış olduğu bir öyküyü Minçev Yerp (Ne Zamana Kadar) adıyla yeniden yayımlar. Sonra ise “Hoğhvırdikner” ve son eseri olan Vosgi Abırçan (Altın Bilezik) gelir. Mısır’da Lusaper (Işık Getiren) adlı bir gazeteyi de yönetir.

Arpiar Arpiaryan, Hınçakyan Partisi’nin 1897 yılında ikiye bölünmesinden sonra yeni Hınçakyan Birliği’ne katılır. Sonrasında oradan da ayrılır. Bu durum başta Arzuyan ve Levon Larents olmak üzere düşmanlarını iyice arttırır. 12 Şubat 1907 akşamı üçüncü bir suikasta uğrar. Bakkal alışverişini yapıp kaldığı otele dönüşü esnasında, suikastçı arkasından ateş eder. Arpiaryan arkasını dönüp hasmının üzerine atılırken art arda kurşunlara hedef olur. Suikastçılar kaçar. Polisler geldiğinde Arpiaryan henüz yaşamaktadır. Sormadıkları halde “Ben Ermeniyim” der. Onu karakola götürürler. Orada can verirken Pilik ve ve Tekeyan isimlerini telaffuz eder. Mısır Ermeni Ruhani Önderliği cinayet zanlılarının kimliğinin bulunması için devreye girer. Üç bin kişinin katıldığı büyük bir törenle toprağa verilir.

Arpiaryan Ermeni Edebiyatı’nda gerçekçilik akımının öncüsü hatta kurucusu sayılır. Onun çağdaş Ermenicenin saygınlık ve geçerlilik kazanması yönündeki çabaları çok güçlüdür. Romantiklere karşıdır. Aşk, sevgi ve doğa konularıyla ilgilenmez. Sınıf çatışmalarında ise sivri kalemi ile özellikle imtiyazlı kesime karşı ciddi bir mücadele vermiştir.¹²⁴

¹²⁴ Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 7-13.

2.3.1 “Orhnyal Kertasdanı” (Kutsal Aile)

Arpiaryan'ın “Hikâyeler ve Kısa Öyküler” adını taşıyan, 1929'da Şehit Yazarların Dostları Derneği tarafından Paris'te yayımlanan seçkisinin ilk hikâyesi “Orhnyal Kertasdanı” “Kutsal Aile” 1898 yılında Nor Geyank (Yeni Yaşam) gazetesinde tefrika edilmiştir. Hikâyede çok ciddi bir sınıf eleştirisi vardır. Özellikle zengin Ermeniler ile Kilise'nin kurmuş olduğu ilişki biçimi ve buna dayalı sosyo-ekonomik düzenin çürümüşlüğüne dikkati çeker. Bu ilişki biçimi, ruhunu kaybetmiş, karşılıklı menfaata dayalıdır ve iç enerjisini tüketmiştir. Zenginlerin ikiyüzlülüğü ve Kilise'nin bu ikiyüzlülüğü nasıl paylaştığı Ermeni cemaat hayatında çok önemli bir yer tutan hayırseverlik kurumu üzerinden hicvedilir.

Zengin bir şahıs olan Garabed Efendi Karagözyan ölmüştür. Bu şahıs bir “efendidir”. Amiralaların çöküşünden sonra onların yerini zenginleşmiş tüccarlar ve sarayda görevli bürokratlar almıştır. Bu sınıf yeni burjuva sınıfının kaymak tabakasını oluşturur ve cemaatin ihtiyacı olan ciddi miktarda paranın da sağlayıcısıdır. Onlara “efendi” denir. 19. yüzyılın ilk yarısındaki Amiralara karşı genç Ermenilerle birlikte “temsiliyet hakkı” ve “demokrasi” talebiyle ayaklanan sınıftır bu. Ancak Amiralaların rolünü yavaş yavaş bu sınıf almakta, Patrikhane ile kurdukları yakın ilişki ve iktidar halesi içinde yer almakla genç Ermenilerin bu seferki hedefi haline gelmektedirler. Prof. Dr. Arus Yumul Ermeni Nizamnamesi hakkında yazdığı makalede şu şekilde özetler durumu:

Anayasa'nın 1863 yılındaki onayından sonra oluşan Umumi Meclislerin çehresinde değişiklikler meydana geliyordu. “Efendi”ler veya bürokratlar, tüccarlar ve aydınlar, sayıları azalan amiralaların yerini alıyorlardı. Hakim sınıfın yapısında değişiklikler meydana geliyor, bu sınıf yeni unsurlar da içermeye başlıyor ise de sınıf hakimiyeti ortadan kalkmıyordu. Anayasa'nın mimarlarından Doktor Serviçen meclisteki

bürokrat egemenliğine şu sözlerle karşı çıkıyordu: 'Biz amiralığı yıktık, siz de efendiliği yıkmaya mecbursunuz.'¹²⁵

İşte bu Garabed Efendi Karagözyan, 1876 yılında vefat ettiğinde vasiyeti gereği soyadını taşıyacak bir meslek ticaret lisesi kurulmasını ve bu okulun kurulması için 40.000. lira bağışlayacağını vasiyet eder. Konu Patrik Hazretleri'nin başkanlığında toplanan Ermeni Milli Meclisi'nin öğle oturumunda ele alınır ve aile kutsanarak vasiyet onaylanır. Bu vasiyetin üzerinden bir çeyrek yüzyıl geçer ki, henüz okul ortada yoktur ve vasiyet edilen para bu nedenle henüz amacına uygun harcanamamış, tamamen kağıt üzerinde kalmış, lakin her şey sanki okul yapılmışçasına Karagözyan ailesine bir onur olarak Patrikhane ve Meclis tarafından tevdi edilmiştir.

Hikâyenin devamında 1896 yılında Dikran Efendi Karagözyan'ın da öldüğü ve vasiyetinde sülalenin soyadını taşıyacak bir okul için servetinin 1/3'ünü bağışladığını, bu bağışı tekrar Patrik ve Karma Meclis'in aileyi kutsayarak duyurduğunu yazar.

Arpiaryan, hikâyesini böyle kurgulamaya devam eder. Hikâyenin gerçek bir olaydan esinlendiğini tahmin ediyoruz. Çünkü gerçekten de bir Karagözyan Okulu kurulmuştur, bugün Şişli'de hizmet vermeye devam eden okul Dikran Efendi Karagözyan adına onun ölümünden sonra, 1913 yılında eğitim vermeye başlamıştır. Arpiaryan bu hikâyeyi 1898 yılında yazmış, 1907'de öldürülen Arpiaryan okulun kurulduğunu görememiştir. Ancak bu hikâyenin değerinden birşey eksiltmez çünkü bu durum genel bir sorundur ve menfi örnekler her zaman mevcuttur.

Efendi sınıfını ve patrikleri kıyasıya eleştirir Arpiaryan. Ortada hiçbir yatırım olmamasına rağmen, sanki varmışçasına yapılan bu danışıklı döğüş ona göre toplumun çürümüşlüğüne delalettir. Bu konuda Ermenileri Türklerle mukayese eder ve Türkleri daha insafli bulur. Verdiği örnek ise, eleştirdiği Karagözyan ailesine yapılan doğrudan gönderme ile Karagöz oyunu olur:

¹²⁵ Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 178.

Ruhani gazeteler, Ermeni kiliselerinde bilmem kaçınıcı kez sergilenen bu 'Kutsal Aile' adlı ortaoyununu duyurdular. O oyun, bize geçmişin esaret dolu günlerinin yankısını getirir ve sürekli tekrarlanmasıyla bir milletin, siyasi sorunlarından, ahlaki sorunlarına nazaran çok daha kolay şekilde kurtulabileceğinin altını çizer. Türklerin eski zamanlarda –bizim yaşlılar hatırlar-kendi beğenilerine göre Karagöz adında düşkün hayat tarzının konu edinildiği bir oyunları varmış. Biz Ermeniler de bize dair bir Karagöz oyununa sahip olmuşuz, bir farkla ki, İslamlar akıllarına asla onu kendi camilerinde mollaların duaları eşliğinde Muhammed'in gölgesi altında sergilemeyi akıllarına getirmemişler. Lakin Ermeniler, kutsallığa adanmış kendi mabetlerinde, kendi Mesihlerinin gözleri önünde, episkoposların kutsamalarıyla riyakarlığın, yalancılığın, ikiyüzlülüğün ve sahtekârlığın baş yapıtlarını sergilemişlerdir.¹²⁶

Arpiaryan, 1896'daki Dikran Efendi'nin ölümünden sonrasında, olayın vahameti ile dalgasını geçerek kurgulamaya devam eder hikâyenin gerisinde. 1921'de bir başka Karagözyan, Krikor Efendi ölür ve o da servetinin o hiç harcanmayacak 1/3'lük bölümünü Karagözyan Okulu'nun kurulması için vasiyet eder.¹²⁷ Hatta yıllar ve yıllar geçer, sene 2001 yılı olur. Bağımsız Ermenistan kurulmuş ve başkentinin ismi Hınçak Partisi ile özdeş olarak Hınçagabed olmuştur.¹²⁸ Arpiaryan'ın bağımsız Ermenistan'ın kuruluşunu bu kadar uzağa ötelemesi, aslında Kafkas Ermenilerindeki milliyetçilikle karışmış olan devrimci harekete duyduğu güvensizlik ve ağır bir eleştiri olarak okumak doğru olur. Nitekim kendisini öldüren kişiler de bu kesimden çıkacaktır. Olayın tek bir açıklaması vardır. Onu da 2001 yılından geriye doğru bakan Arpiaryan şöyle özetler.

¹²⁶ Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 17-19.

¹²⁷ Age, s. 16.

¹²⁸ Age, s. 18.

Bu düşkün oyunun konusunu iki kelimeyle özetleyelim: Bundan 125 yıl önce İstanbul’da vefat eden Garabed Karagözyan bir ticari okulun kurulması için bir miktar para miras bırakır. Ermeni cemaati “Ye ama bari memnun ol” halk deyişini unutarak ivedilikle milli hayırsever olarak ilan eder Garabed Karagözyan ve ailesini. Okuldan yana bir işaret gözükmeyen yıllar geçer. Lakin meccanen ölümsüz hayırsever ve kutsal aile olarak mertebelenmenin tadını tüm Karagözyan sülalesi aldığından, bütün Karagözyan’lıların sandığında bir vasiyet hazır durmaktadır ki, öldüklerinde açığa çıksın. Ölenin, vasiyetin yerine gelmeyeceğine ve kendinin de ölümsüz hayırsever unvanına kavuştuğuna dair içi son derece rahattır. Karagözyan sülalesi devam ettiği gibi, bu oyun da 125 yıldır devam etmektedir. Ve işte Karagözyanlar bir kuruş dahi harcamadan, meccanen “Kutsal sülale”, “Ölümsüz hayırsever” unvanlarını kendilerine miras edinmiş, ama kendi halkına hiçbir şey bırakmamıştır.¹²⁹

Arpiaryan hikâyenin bu kısmından itibaren Patrikleri eleştirmeye başlar. Çünkü hikâyenin devamı artık öteki dünyada devam etmektedir. Karagözyan sülalesi, göksel dünyada da karışıklığa neden olmuş, melek Kapriel, Karagözyan soyadını taşıyan kişileri cennete almıştır. Yanlışlık anlaşılınca hesap soran Tanrı’ya durumu izah eder. Aslında tüm suçlu onlara şefaath eden patriklerdir:

“Rab” diye cevapladı Kapriel, “can alma göreviyle Ermeni milletinin üzerinde ne zaman dolaştıysam kulağıma hep *Karagözyan, hayırsever, kutsal sülale* açıklamalarının birbirine geçtiği cümleler çalındı. Mabetlerinde o isimlere övgüler

¹²⁹ Age, s. 18-19.

diziliyordu Patriklerin fermanlarıyla; doğru insanlar zannedip canlarını ben aldım.”¹³⁰

Arpiaryan o dönem için büyük risk taşıyan bir cesaretle romanın yazıldığı dönemin patriği olan Mağakya Başepiskopos Ormanyan da olmak üzere üç patrik ve bir Patrik Kaymakamını kıyasıya eleştirir. Bununla da kalmaz, Sultan Abdülhamit’e de laf çakar. Tanrı’nın not defterine göre İstanbullu Nerses II. Varjabedian (1874-1884) iyi adamdır, iyi işler yapmıştır ama zenginleri çok sever.¹³¹ İstanbullu Matteos III. İzmirliyan (1894-1896, 1908-1908) kendisine sahte vasiyetle neden işlem yaptığının hesabını soran Tanrı arasında geçen ilginç diyalog, Ermeni Anayasası¹³² ile etkin olan dönemin sivil cemaatinin Patriklik üzerindeki gücü ve patrikliğin bu sekülerleşen yapıda cismani ve ruhani alanda bölünmüş görevinin ne kadar iğreti olduğuna, bu durumun patrikleri ne kadar zorladığına dair önemli ipuçları taşır:

“Karma Meclis’in kararıydı bu” diye cevap verdi İzmirliyan hiddetle.

“Oğul’un temsilcisi sen miydin, yoksa Karma Meclis mi?”

“Ben sadece Sahmanatrutyun’u (Anayasa) tanırım.”

Bu diklenmeyi gören melekler fısıldaşırlar “Gitti, gitti, cehenneme gitti”.

“Vicdanın için bana sorumlusun.”

¹³⁰ Age, s. 22-23.

¹³¹ Age, s. 23.

¹³² Ermeni Anayasası’nın bir diğer adı da “sınır” sözcüğünden türetilmiş olan Sahmanatrutyun, yani Sınırlama idi. Neredeyse hepsi Avrupa’da eğitim görmüş, pozitivist düşüncelerle donanmış ve çoğu da 1848 Devrimi’ni yaşamış olan olan genç kuşak aydınlar, amira sınıfının patriklik üzerindeki etkisinin ve keyfi yönetimin Ermeni toplumunu geriye götürdüğünü düşünüyor, din adamı, amira birliğini kıracak çağdaş bir yönetim kurmak için patrikliğin devlet, Ermeni toplumunun kurumlarıyla ve bireylerle ilişkisini düzenleyen bağlayıcı bir hukuki metne ihtiyaç duyuyorlardı. Vahan Artinian, “osmanlı Devleti’nde Anayasa’nın Doğuşu” kitabında şöyle diyor: Böylesi bir metin, yeni kanunlar koyulması ve Patriğin yetkilerinin sınırlandırılması anlamına geldiği için, Ermenice “sahman” yani sınır sözcüğünden türetilen ve Fransızcadaki “constitution”, günümüz Türkçesindeki “anayasa”ya karşılık kullanılan Sahmanatrutyun terimiyle ifade ediliyordu.

“Hayır; ben Anayasa üzerine yemin ettim. Patriklik görevim için yalnızca Milli Meclis’e, ama imanla ilgili sorunlarda ise Kutsal Ruh’a karşı sorumluyum. Sorumluluk sınırlarını belirlemiş durumdayım.”¹³³

Arpiaryan’ın Tanrısı, İzmirliyan’ın dobralığı ve “Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya, Sezar’ın hakkını Sezar’a verişine hayran kalır.

İzmirliyan’dan sonra Tanrı tarafından sorguya çekilecek kişi Patriklik Kaymakamı Başepiskopos Partoğomeos’tur. Adı Ermeni milleti arasında bulunamaz, yanlışlıkla Müslüman milleti defterindedir. Sürekli “Ya melekim, Şevketli padişahım, ya rabbim tealam” şeklinde konuşan kaymakam Müslüman zannedilmiş ve cennetin yanlış yerine konmuştur. Arpiaryan onu sultana ve Müslüman çevreye yaltaklanmakla itham eder ve eleştirir. Kaymakam’ı aramaktan yorulan baş melek Rafael, Sultan Hamid’in Ermeni katliamları ile ilgili sözler kaçırır ağzından:

Ah şu Ermeni milleti elinden çektiğim” diye söyleniyordu zavallı Rafael. “Hamid bunları..., ne ise, az kalsın günaha giriyordum.”¹³⁴

Sorguya çekilecek son patrik ünlü entelektüel İstanbullu Mağakya I. Ormanyan’dır (1896-1908). Arpiaryan nasıl Patriklik Kaymakamı Partoğomeos’u Türkçe konuşmak ve sultana yaltaklanmakla itham etmişse, Ormanyan’ı da Fransızlaşmak, Batı hayranlığı ve siyasi kaypaklıkla itham etmektedir. Hikâye Ormanyan patrikliği döneminde yazılmış ve yayımlanmıştır. Patrikliğin bir elli yıl evvel arzu etmediği kitapları yakma yetkisi olduğu düşünülürse, Sultan Hamid istibdadına rağmen gelinen nokta dikkat çekicidir:

__Ne yaptın Karagözyan’ın vasiyeti için?

¹³³Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 24.

¹³⁴Age, s. 25.

__Ha, ha, ha, (ellerini ovuştura ovuştura), politik davrandım.
__Kilisenin içinde politika da neymiş?
__Ha ha ha, per dio, kilisenin cübbesi politik bir örtüdür.
Cemaati vasiyetin gerçekleşeceğine inandırdım, sultanı ise
gerçekleşmeyeceğine, başpatrik oldum. Bunlar benim bileceğim
işlerdir. Korpo di bakko, ha ha ha.
__Ben seni cehennememe atayım da öğren bakalım siyaset
neymiş.
__Hayır Baba hayır diye araya girdi Oğul [İsa]. Orada da
zebanilerin başkanının yerine geçer, bütün zebanileri örgütler,
günahkârları birleştirir, bize karşı oyun tertipler.
__Baba, yalvarırım Ormanyan'ı bana ver dedi Kutsal Ruh.
Güleç yüzlüdür, bana uyar. Cennete götüreyim, oradakilere
çoşkulu, eğlenceli bir arkadaş olsun. Azaryan'ı¹³⁵ da
İzmirliyan'la barıştırmaya kalkar, vakit öldürürüz.
__Senin olsun, nereye götürürsen al götür.
__Grasse tante padre, Grassie tante. Ah, teşekkür ederim Baba,
teşekkürler.¹³⁶

Kutsal Ruh gelir kolundan girer ve götürür onu. Ormanyan yolda
kendi kendine konuşmaktadır:

Bu sefer de kazandık. Bundan sonra mı? Bir kere şu Kutsal
Ruh'u tamamiyle kendime bağlar, onu kullanarak Üçlü Birlik'i,
Dörtlü Birlik'e çeviririm, bir gün de tamamını ele geçirir,
Baba'nın yerine geçerim. O dünya da sabırla işini görenlerindi,
bu dünya da nasıl olsa.¹³⁷

¹³⁵ Manuk Efendi Azaryan. Ayan Meclisi'nde mebus ve sonrasında Hariciye müsteşarı.

¹³⁶ Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit
Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 26.

¹³⁷ Age, s. 27.

Baba Allah artık diğer Patrikleri çağırmaaya gerek görmez, hepsi de öyle veya böyle konuşup işin içinden çıkacaklar. Lakin konu hakkında artık iyice aydınlanmış olarak hükmünü verdi:

Siz bahtsızlar. Dünyada çektikleriniz size yeter.
Günahlarınızdan sorumlu değilsiniz. Hasis zenginlerin kurbanlarıdır siz. Tüm günahlarınızı affediyorum. Gidin cennete ve dinlenin.

Garabet ve Püzant Karagözyan, diğerlerinden ayrılın, size daha yumuşak davranacağım. Siz, geriye kalan tüm Karagözyanlar, fakirleri hor gördünüz ve hayırsever olarak nam yaptınız. Halkı aldattınız ve kutsal sülale oldunuz. Cehenneme gidin, lanetli sülale.¹³⁸

2.3.2 “Fuara Giden Kafkas”

Arpiaryan’ın Londra’da sürgünde yaşadığı yıllarda çıkardığı Nor Geyank (Yeni Yaşam) gazetesinde 1900’de ilk kez tefrika edilen “Fuara Giden Kafkas” adlı öyküsünde kendisi de bir Hınçak olan Arpiaryan’ın Rus Ermenileri ile Türkiye Ermenileri arasındaki ilişkiyi, o ilk heyecanın üzerinden bir on yıl geçmesi üzerine daha eleştirel ve daha sakince analiz eder. Eline 1889 tarihli *Masis* gazetesi geçmiştir ve o eski günleri hatırlamıştır. O gazetede kendisi gibi gerçekçi yazar ve siyasetçilerden olan Zohrab, Paşalyan ve Gürcüyan ile yazdıklarını anlatır. 1889 aynı zamanda Arpiaryan’ın aslında Osmanlı’yı hiç görmemiş ve amaçları uzun zamandır baskı ve zulüme uğrayan Osmanlı Ermenilerinin kurtuluşu olarak tayin eden Kafkas Ermenilerinin 1887 tarihinde kurduğu Hınçak Partisi’ne girdiği tarihtir. Hınçaklarla teması 1884’te yaptığı Kafkas seyahatine dayanmaktadır. Bu seyahatten o kadar etkilenmiştir ki, bu kısa hikâyede kendisinin de andığı gibi dönüşünde *Arevelk* dergisinde iki uzak toplumu

¹³⁸ Age, s. 28-30.

birbirine tanıştıracak makaleler yazmıştır. Şimdi ise ters giden bir şeylerin varlığından rahatsız, o günleri yeniden hatırlamaktadır.

(...) O sararmış yaprakların arasından yaklaşan fırtına hakkında bizi uyaran o sarsıntının hatırası canlandı ki, uyandırdığı içgüdü bizi üzüyordu. Türk ve Rus Ermenilerinin tek fikir ve yürek birliği içinde tek Ermenistan sevgisiyle kucaklaştığı o geçmiş tabii ki kederle hatırladım. (...) Bu satırları yazan her gün İstanbul basınında Türkiye Ermenilerinin fikir ve yüreklerini Ermenistan güneşinin doğmasının ilk işaretlerini aldıkları Kafkaslara gönderir, ve her gün de Kafkas fikirlerini ve yüreklerini de Türkiye'ye doğru yönlendirirdi.¹³⁹

Arpiaryan'ın bu satırları gerçekten de ters giden birşeylerin varlığının hüznü ile doludur. O ilk heyecanın yerini geçen on bir yılda melankolik bir ümitsizlik almış gibidir. Onun bahsettiği “yaklaşan fırtına”, tabii ki İstanbul'da Hınçak ve Taşnakların önderliğinde Anadolu'daki Ermeni katliamlarına dünya kamuoyunun ilgisini çekmesi için planlanan Kumkapı olayları ve Bab-ı Ali yürüyüşü gibi eylemlere cevaben uygulanan orantısız şiddet ve 1894-1896 yılları arasında Anadolu'da yapılan Ermeni katliamlarıdır.¹⁴⁰

1897 tarihinde Hınçak Partisi görüş ayrılıkları nedeniyle ikiye bölünür ve Arpiaryan ise Yeni Hınçak Birliği'ne üye olur. Hikâyenin yazıldığı 1900'de ise Arpiaryan zaten iki kez suikast teşebbüsünün hedefi olmuştur. Partiden ayrılmasının nedenleri arasında çoğunlukla Rus Ermenisi

¹³⁹ Age, s. 31.

¹⁴⁰ 1894-1896 yılları arasında Urfa ve Sasun'da Ermeni köylülerinin devlete verdikleri vergiler dışında bir de Kürt beylerine vergi vermeye itiraz etmesi üzerine patlak veren olayların Hamidiye Alayları destekli devlet kuvvetlerince son derece kanlı şekilde bastırılması sırasında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri biraraya gelerek, 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince yapılması gereken ama hâlâ yapılmayan ıslahatların derhal yapılması için hükümete bir memorandum vermişlerdi. Görüşmelerin sürüncemede kalması üzerine, İstanbul'daki Ermeniler bir gösteri düzenlemişlerdi. Gösteri sırasında çıkan olayları bahane eden hükümetin Ermenileri katletmesi üzerine, Büyük Devletler ağırlıklarını koydular ve Abdülhamit 3 Ekim 1895'te reform paketini kabul etmek zorunda kaldı. Bu sırada Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Çukurova'da Ermenilere karşı katliamlar devam ediyordu.

olan ve Rus Ermenistanı'nda Rus hakimiyetini kabul eden Devrimci Ermenilerin, Osmanlı Ermenilerini kurtarma ülküsünü varlıksal bir amaç kabul etmeleri, ama bunda daha çok Osmanlı'nın kendine has hassas dengelerini, Osmanlı Ermenilerinin yine kendilerine has özellikleri ve sorunlarına palyatif yaklaşımları olabilir. Nitekim tarihçi Anaide Ter Minsassian, Ermeni devrimci hareketinin milliyetçi özelliklerini ve Osmanlı'ya ilgisini şöyle özetlemektedir:

Milliyetçilik, Türkiye'deki ya da Madras'taki Ermeniler arasında kendi ivmesini kazandı ve bu, Kafkasya'daki Ermenilere özgü bir öğreti değildi. Yine de ona özgün niteliklerini Kafkasya Ermenileri verdiler. Transkafkasya'nın Rus imparatorluğu tarafından ilhakını bir "kurtuluş" olarak görürken, bu ilhakın olumsuz yanlarına –otokrasi ve kolonyalizme- karşı, olumlu yanlarını, yani Ermenilerin maddi güvenliğini, ekonomik ve kültürel gelişmesini terazinin öbür kefesine koydular. 20. yüzyılın başına kadar, siyasal eylemin kökeni olduğu ölçüde, Kafkasya Ermeni Milliyetçiliği, böylelikle hedefini Rus İmparatorluğu dışında aramaya mahkûm edilmişti.

1887'den, Moskova Antlaşması'nın Anadolu'da bir Ermeni milli yurdu kurma projelerini sona erdirdiği 1921'e kadar, Ermeni kurtuluş hareketi içinde sosyalizm milliyetçilikten ayrılamazdı. Kafkasya Ermenileri, milli hareketin evrimine – terimin geniş anlamıyla- sosyalizmi dahil ettiler. Buna Marksizmi de kattılar.¹⁴¹

Arpiaryan bu hikâyesinde, İstanbul üzerinden Paris'e giden bir grup Kafkas Ermenisinin İstanbul ziyaretini anlatır. Türkiyeli Ermenilere tepeden ve ancak yüzeysel bakışlarını, diğer yanda da, varsayılan bir Ermeni kimliği

¹⁴¹ Anaide Ter Minassian, Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 9.

üzerinden yekpare kabul edilen bu iki ayrı coğrafyanın Ermenilerinin aslında birbirlerinden kültürel, kullandıkları dil ve siyaseten de ne kadar farklı olduklarını anlatır. Batum'dan gelen Kafkas Ermenileri gemiden iner inmez *Arevelk* gazetesine gitmek isterler. Henüz gazetenin yazarları gelmemiştir

Kimse gelmemiştir daha. Şaşırılmışlardı. Kendileri Batum'dan gelmişlerdi, ama İstanbullular daha yataklarındaydılar.¹⁴²

Minassian, Kafkas Ermenilerinin Türkiyeli soydaşlarına tepeden bakışını Taşnak Partisi'nin resmi yayın organı Droşak'ın (Bayrak) ilk sayısına atıfta bulunarak şöyle anlatır:

Droşak'a göre, Türkiye'de ne sanayi, ne de fabrika vardı, tarım ve geleneksel yaşam biçimleri hakimdi ve kültür düzeyi düşüktü.¹⁴³

Arpiaryan bu konuk Rus Ermenilerinin yüzeyselliğini olaya mizah da katarak eleştirir. İddialı konuşmalarına tezat biçimde aslında İstanbul'daki Ermeniler hakkında yüzeyselliği açacak bilgileri yoktur. Bu bir haftalık ziyaretlerinde yapmayı planladıkları şeyler, bu yüzeyselliğin, tepeden ve sekter bir bakışın ve Türkiyeli Ermenilerin kendine has özelliklerini görmeye tenezzül etmemenin delilleri olarak hikâyede kendine yer bulur. Anadolu'da ve Rus Ermenistanı'nda ünü yayılmış ve birkaç sene sonra başpatrik olacak eski İstanbul Patriği Vanlı Hrimyan Hayrik'in¹⁴⁴ elini

¹⁴² Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 48.

¹⁴³ Anaide Ter Minassian, Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 26.

¹⁴⁴ Vanlı Mıgırdiç I Hrimyan. (1820, Van-1907, Vağarşabad). 71. İstanbul patriği. 1854'te rahip takdis edildi. Muş'un dini önderliğinde bulundu ve pek çok bölgede Ermeni köylerini gezdi, köylülerin sorunlarını çözmeye çalıştı. 1892'de Eçmiadzin Başpatriği seçildi. çözmek için uğraş verdi. Bu nedenle Hayrig (baba) mahlasıyla anılmaya başlandı. 1847'de İran, Kafkasya ve Ortadoğu'ya gitti. 1903'te Çarlık Rusya'sının Ermeni kilisesinin mallarına el koyması girişimine karşı sert muhalefette bulundu.

öpmek, merhum Patrik Nerses Varjabedian'ın¹⁴⁵ mezarını ziyaret etmek, başta Ayasofya olmak üzere İstanbul'un bütün görülecek yerlerini görmeyi tamamlamak tek gayeleridir. Arpiaryan bu yüzeyselliği ironik bir dille anlatır.

Bir Kafkas [Ermenisi] İstanbul'a gelir de Hayrig'in¹⁴⁶ elini öpmeden giderse, bir hacının Kudüs'e gidip de İsa'nın mezarını öpmeden geri dönmesine benzer. Sonra Patrik Nerses'in mezarını ziyaret edecekler, ondan sonra da Ayasofya'yı görecekler, Boğaz'ı, Adaları, İstanbul'un başlıca yerlerini...¹⁴⁷

Gemiden iner inmez Arevelk gazetesinde gider, acıkınca İstanbul'un yerel yemeklerini yemek isteyerek Galata'da Küçük Artin'in yerine misafir edilirler. Yerel yemekleri tatmak isterler. Lakin aslında yemekler neredeyse onlarınki ile aynıdır. Burada Arpiaryan hem iki toplumun birbirlerine kadar benzer yönlerini vurgulamakla birlikte, aslında ne kadar farklı olduklarının, iki coğrafyaya ait Ermenilerin bir ve aynı olduğu varsayılan Ermeni kimliğini paylaşmalarının ve bunun her sorunu çözeceğine olan inancın ne kadar geçersiz olabileceğini bizzatihi günlük yaşamdan bir kesit sunarak ortaya koymak ister. Arpiaryan, sanki Kafkas Ermenilerine karşı ciddi bir tepki duymakta, ama soydaşlarını kayırmak için mizah ögesi ile bunu yapmaya çalışmak ister gibidir:

__Pilav ister misiniz?

__Pilav bizim memlekette de var.

__Dolma?

__Bizim memlekette de var.

__Midya?

__Ka o nedir ki?

¹⁴⁵ İstanbullu Nerses II. Varjabedian. (1837 İstanbul-1884 İstanbul). 72. İstanbul patriği. 1874'te patrik seçildi. Taşra'da Ermeni okulları açılması için girişimlerde bulundu. İstanbul Karaköy'deki Getronagan Lisesi'nin kurulmasına ön ayak oldu. 1884'te Başpatrik seçildi ama hastalığı nedeniyle gidemedi.

¹⁴⁶ Patrik Hrimyan Hayrig.

¹⁴⁷ Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 49.

__Bir çeşit siyah istiridye.

__İstemeyiz, bizim memlekette görmedik.”¹⁴⁸

Yemekte zar zor birşeyler yerler. Hiçbir şeyi beğenmezler ama kırmızı şarabı çok severler. Tadı çok değişik gelir onlara. Kadehin yüzeyinde küçük balonlar yüzmektedir. Onlara eşlik eden İstanbullu Ermeniler durumdan şüphelenir, tadına bakarlar şarabın. Nitekim şarabın yanlılıkla zeytinyağı şişesine konduğu, yağla karışıp berbat bir tat aldığı ortaya çıkar.

Ama onlar övgülerine devam ettiler.

__Neyse ne, sizin memleketinizde bir tane de olsa iyi birşey varmış.¹⁴⁹

Daha sonra Aya Sofya'ya gidilir. Girişin bir meci diye olduğu, bunun da iki rubleye tekabül ettiğini öğrenince, bu duruma itiraz eder Kafkas Ermenileri ve ortaya çok ilginç bir anlayış farkı daha çıkar.

‘Bizim memleketimizde müzelere giriş bedavadır’ dediler. Onlara Kafkasya'dan Paris'e gitmek için bu kadar masraf yaptıktan sonra, iki ruble fazla, iki ruble azın hesabını yapmanın anlamı olmadığı, Aya Sofya'yı görmenin buna degeceği anlatılmaya çalışırlar. Bu eleştiri onları sıkır. Tasarruf için değil ama, ilke olarak giriş ücreti ödemeyi istemezler. Bir kamu binasına giriş bedava olmalıdır ve bu onların memleketlerinin prensibidir. Bu kanaatlerinin bir ispatı olarak, içlerinden biri cüzdanından iki ruble çıkarır, yırtar ve rüzgâra bırakır.

__Haydi, Krikor can sen de, İstepan sen de, Garabed sen de, sen de, sen de.

Ve hepsi de, törensel bir edayla cüzdanlarından ikişer ruble çıkarırlar, yırtar ve atarlar.

¹⁴⁸ Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 50.

¹⁴⁹ Age, s. 50.

__Gördünüz mü? Ho, biz İstanbullu hoshos'lardan¹⁵⁰ değiliz ki prensiplerimizden, ilkelerimizden taviz verelim. Biz Mşag¹⁵¹ okuyoruz. Sizin Mşag'ınız yok, doğrultunuz yok. Pöh, gidelim!"¹⁵²

Groteskliğe varan sekter duruşları, aslında Kafkas Ermenilerinin Osmanlı Ermenileri hakkında geliştirdikleri kurtarma planlarındaki hataların, hayalperestliklerin ve naifliklerin de ipucunu verir gibidir. Hikâyenin en başında iki coğrafyanın Ermenilerinin kucaklaşması fikrini heyecanla karşıladıklarını, hatta bu hareketin içinde yer aldığını itiraf eden Arpiaryan, mizahi üslubuyla soydaşlarını kıyasıya yermektedir aslında. Hikâye, ikiyüzlülüğün ve vefasızlığın altını çizerek sona erer.

Bir ay sonra kendi ülkelerine dönerler. İlk işleri akrabalarına, yakınlarına, tanıdıklarına Arevelk'i göstermek olur.

__Bakın bunlar nasıl hoshoslardır. Bizim adımızı, soyadımızı, İstanbul'a yaptığımız ziyareti yazmışlar. Mşag böyle birşey yapar mı? Ne yaparsın, hoshosturlar. Bize hürmetten yapmışlar. Değil mi?

Ve sonra gururla ilave ederler.

__Ne büyük gazete değil mi? Halbuki bizim öyle bir gazetemiz yok. Ermenilere onur getiriyor. Doğrusu tam bir Avrupai gazetedir.

__Eh, daha başka nasıl onurlandırdılar sizi?

__Hiç. Bir fincan kahveyle misafir ettiler bizi. Ne büyük gazete ama.¹⁵³

¹⁵⁰ Hoshos, Türkçe'ye aklı gelir gider, aklı rüzgârlı anlamında bir kelime olarak çevrilen Kafkas Ermenilerinin İstanbullu Ermenileri aşağılamak için kullandıkları bir terimdi.

¹⁵¹ Yayımcı ve yazar Krikor Adzruni'nin çıkarmış olduğu Kafkas bölgesinde etkin siyasi gazete. Arpiaryan da bu gazetede 11 yıl yazılarını yayımlamıştı.

¹⁵² Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 51.

¹⁵³ Age, s. 53.

2.3.3 “Azkis Parerarneri” (Milletimin Hayırseverleri)

Arpiar Arpiaryan'ın Londra'da çıkardığı Nor Geyank (Yeni Hayat) gazetesinde 1898 yılında tefrika ettiği “Azkis Parerarneri” (Milletimin Hayırseverleri) adlı öykü, 1895-1896 yıllarında Adana ve çevresindeki katliamlarda yetim-öksüz kalmış Ermeni çocuklarının kaldığı yetimhaneye bağış toplamaya çalışan okul müdürünün trajikomik hikâyesini konu edinir. Yetimhane Avrupa'da kuruludur. Okul müdürü Avrupa'nın önemli bir ticari kentinin önde gelen Ermeni zenginlerinden yardım istemektedir. Hayırseverler, yardım talebi üzerine yetimhanenin müdüründen izahat almak için özel bir toplantı tertip etmişler, bu toplantının tutanaklarını ele geçiren yazar Arpiaryan ise, gördüğü lüzum üzerine kişilerin isimlerini deforme ederek bu yaşanmış olayı bize aktarmaktadır.

Başkan (müdüre):

__Müsü, bu senin yetimhanen hakkında çok kötü şeyler duymuşuz.

Müdür:

__Ne duyduğunuzu ve kimlerin söylediğini rica etsem.

__Kim dediyse dedi, söylenmiş olması yeterlidir.

__Suçlanan bir kişiye hakkında söylenenlerin kendine ileilmemesi mümkün müdür? Düşmanca iftiralar olamaz mu bunlar?

__İftira ile gerçeği ayırt edecek kadar aklımız çalışır.

(...)

__İyi bakalım. O yetimhanen nerede? Öğrencilerin hangi yerlerden?

__Lugano'dadır. Öğrencilerin hepsi de Kilikya'dandır¹⁵⁴.

__Başlarına iş gelmiş yerliler mi bunlar? Öksüzler mi?

¹⁵⁴ Cumhuriyet dönemine değin kullanılan bu isim, Adana, Çukurova, Mersin'den Alanya'ya kadar uzanan kıyıları ve bunların ardınca uzanan Toros Dağları'nın güney yamaçlarını da içine alan bölgenin adıdır. Kilikya'da 300 yıl boyunca süren ve 1375 yılında sona eren Ermeni Krallığının da ismidir.

- __Doğal olarak.
- __Birşey görmüşler mi? Babaları, analarını bilirler mi, neler olduğunu biliyorlar mı?
- __Ne demek! Her şeyi görmüşler. Her şeyi hatırlıyorlar. On-on iki yaşlarındalar. Anlattıklarına dayanabilmek için yürek lazım. ‘Bir büyüyelim, biz ne yapacağımızı biliyoruz’ derler.
- __İsimleri neler?
- __Levon, Hetum, Sımpat, Vahan, Aram...
- __Ne öğreniyorlar?
- __Hıristiyanlık, Ermeni tarihi, Ermenice, Türkçe...
- __Şarkı markı
- __Şüphesiz. Ruhani ve milli bütün şarkıları.
- __Jimlastik de yapıyorlar mı?
- __Şüpheniz mi var? Mükemmel yapıyorlar.
- __Sanat öğreniyorlar mı?
- __Evet. Demircilik, doğramacılık, ayakkabıcılık.”¹⁵⁵

Bu sorgudan sonra, müdüre, okul hakkında duyduklarının kendi şüphelerini daha da doğruladığını söylerler. Müdür şaşırır. “Ne dedim ki” der ama, karar vermek üzere onu dışarı çıkarırlar. Yarım saat sonra çağrıldığında yetimhanesi için yardım yapmayacaklarını bildirirler kendisine. Ama birkaç soruları daha vardır. Ona yetimhaneyi neden Avrupa’da açtığını sorarlar. Müdür “Özgür bir ülkede daha iyi bir eğitim veriririm” diye cevap verir. Hayırseverler “Boş laf” derler. “Osmanlı’da okul, yetimhane eksik değil. Okulunu Osmanlı topraklarına taşımalsın ki çocukların kendi halkına bir faydaları olsun” derler. Müdür “O nasıl olur! Mümkün mü bu?” diye cevap verirse de onlar “sen bilirsin. Çocuklar hangi kentlerden” diye sorarlar. Müdür sayar: “Ayntab, Maraş, Adana, Zeyt..”

¹⁵⁵ Age, s. 54-55.

Müdür Zeytun¹⁵⁶ diyemeden lafı öfkeyle yarıda kesilir. “O kentlerden olmaz” derler. Onlara göre milletin başına bütün felaketler o kentler yüzünden gelmiştir. Başka kentlerden çocuk olup olmadığını sorarlar müdüre. “Neden olmasın? Van’dan, Muş’tan, Erzurum’dan...” deyince de kızarlar. “Bizimle alay mı ediyorsun. Onlar kötülerin de kötüsüdür. Milletin bütün felaketleri onların yüzündendir. Daha başka kent var mı?” Müdür bıkkınlıkla “Merzifon, Eğin, Arapkir...” deyince yine kızarlar. “Biz sana doğru dürüst kentler söyle diyoruz, sen bize ne söylüyorsun” deyince de müdür kızar.

__Kilikya’dan olmaz, Ermenistan’dan olmaz, küçük

Ermenistan’dan olmaz, geride ne kalıyor?

__Ermeni kıtlığı mı var ki gidip hükümetin sınırlarına dokunan yerlerden alacaksın. Çinümaçin’e kadar Ermeni var, al babam al. Bu budur. Kısa keselim. Ne biçim yetimlerdir bakalım.

__Yetimin çeşidi mi olur? Hepsinin de anne ve babası katl... (Toplantı salonunda bulunanlar). Cık, cık, cık...

__Müsü, düşünerek konuş. Her şeyin kendine uygun bir dili vardır. Öyle şeylere “başına iş geldi” derler.

__Ona da peki, hepsinin de babası anasının başına iş geldi, çocuklar da yetim kaldı.

__Doğru dürüst yetimler yok mudur ki, gidip öylelerini ararsınız?

__(Şaşırmış halde). Doğru dürüst yetim de kimler ola ki?

__İnsan hastalanır, son tövbesini eder, Kominyon’unu alır, aklı başında yatağında ruhunu teslim eder, kilise töreniyle alırlar götürür gömerler, böyle usulüne uygun ölene kim ne der?

¹⁵⁶ Zeytun, Ermeni ahalinin beceriksiz, kötü niyetli yerel idareciler, baskı, silahlı saldırı ve ağır vergiler yüzünden 19. yüzyılda sıkça ayaklandığı bir bölgedir. Hikâyenin yazıldığı yıldan birkaç sene evvel yani 1896 yılında Baron Agasi liderliğinde 15 bin kadar Ermeni öz savunma gerekçesiyle Anadolu’da süren Ermeni katliamları ve Berlin anlaşması’nda yer alan reform vaatlerinin uygulanması gerekçesiyle Zeytun’da toplanmışlardı. Almanya ve Avusturya konsolosların araya girmesiyle tansiyonun yükselmesinden sorumlu tutulan Maraş bölgesi komutanı Remzi Paşa azledilerek yerine Halep Nizamiye Fırkası Kumandanı Edhem Paşa getirildi. Uzun müzakerelerden sonra 11 Şubat 1896 tarihinde taraflar arasında bir barış anlaşması imzalandı.

Onların geride bıraktıkları çocuklar da, acınmaya layık doğru dürüst yetimler olur. Böyle yetimler alacaksın. Bir de, o yaşta aklına birşeyler koymuş çocukları almak da ne ola ki!¹⁵⁷

Avrupalı Ermeni hayırseverler yetimhanenin müdürünü sorguya çekmeye devam ederken, konu çocukların isimlerine gelir bu sefer. “Gelelim şu çocukların ismine. Bundan böyle öyle isimler olmayacak. Milletin başına tüm felaketler o isimler yüzünden geldi. Eskiden ne mutluyduk, doğru dürüst Ermeni isimleri vardı. Yetimlere de eski Ermeni isimlerinden koyalım” derler. İsimler konusu da çok önemlidir ve dönemin “Şark sorunu”na dair önemli ipuçları taşır. Müdür cevaplar.

__Orası kolay. Eski isimleri koyarız. Sarkis, Kevork, Mıgırdiç, Krikor, Tatyos, Partoğomeos...

__Dur müsü, dur, nereye koşuyorsun? O isimler de olmaz!

__İyi de bizim ananevi, geleneksel ata isimlerimiz bunlar değil mi?

__Her şey zamanında olur. Şimdi o isimler çok su kaldırır. Mesela şu Sarkis’i, Kevork’u hayatta kabul etmeyiz. O ne öyle kiliselerdeki resimlerinde ellerinde kılıç, altlarında at, ayaklarının altına vahşi bir hayvan. Sultan’a¹⁵⁸ şüphe vermeye de, çocukların aklına şey sokmaya gerek yok. Mıgırdiç’i¹⁵⁹ kökten sökmeli. Şimdi gitmiş Eçmiadzin’de rahatına bakıyor. Milletın bütün felaketleri o adamın yüzünden. İyilik, güzellik getirmez. O Krikor¹⁶⁰ olsun, Tatyos olsun, Partoğomeos¹⁶¹

¹⁵⁷ Age, s. 58-59.

¹⁵⁸ Ermenice metinde kullanılan kelime “yönetim”, “iktidar”, “hükümet” anlamındadır. Kişiler “tehlikeli” konuları gizleyerek konuşmaya gayret ettikleri ve hikâyedeki ana tema ürkeklik, konformizm olduğu için, 1898 yılında ima edilen yönetimin Sultan Abdülhamid olduğu varsayılarak, sözcük bu şekilde çevirilmiştir.

¹⁵⁹ Vanlı Mıgırdiç Hrimyan 71. İstanbul patriği.

¹⁶⁰ Krikor Lusavoriç. Soyadı aydınlatan manasındadır. Ermenilerin Hıristiyanlığa geçişinde önemli rol oynamış İran asıllı kilise babası. Ermeniler, Doğu Ortodoks oldukları halde, kendilerine aynı zamanda daha çok Gregoryen denmesi bu nedenledir.

¹⁶¹ Ermeni Kilisesi geleneğine göre, İsa’nın Ermenistan’a geldiği ve burada Hıristiyanlığı vaazdedip daha sonra pagan Ermenilerce derileri yüzülerek idam edildiğine inanılan iki elçisi.

olsun, akıldan geçirmek bile günahdır onları. Krikor, Tatyos,
Partoğomeos dedin mi, leb demeden leblebiyi anlar,
'Ermenistan' lafı ardından kendiliğinden gelir. Ermenistan,
mermenistan yok! Milletın bütün felaketleri o Ermenistan adı
yüzündendir. İyilik, güzellik getirmez (Müstehzi bir ifade ile).
İsim demetiniz içinde kırımızı büyük bir gül eksiktir.
Nerses'iniz¹⁶² nerede Nerses'iniz... Neyse, din adamıdır, dilimi
tutayım. Milletın bütün felaketleri o adamın yüzündendir. İyilik
güzellik getirmez.¹⁶³

Hikâyenin sonuna kadar bu diyalog bu şekilde devam eder. Müdürden yardım koşulu olarak jimnastik eğitimini de kaldırmasını, zanaat öğrenmelerinin iyi, ama bıçak, makas, toplu iğne vs. gibi delici kesici aletler gerektiren iş kollarının özellikle seçilmemesini salık verirler. Öğretmenlerin de –üstü kapalı olarak- Hınçak, Taşnak veya Genç Ermenilerden olmamasını, onlar yüzünden başlarına bu belaların geldiğini yinelerler. Yetimhane müdürü ise tüm bu şartları yerine getirmeyi düşünebileceğini, karşılığında okuluna ne kadar maddi katkıda bulunabileceklerini sorduğunda ise, “son olaylardan” onların da çok zarar gördüklerini, başka nedenle değil, bu zarar yüzünden yüreklerinin parçalandığını ve kendisine ayda bir Osmanlı mecidiyesi yardımda bulunabileceklerini söylerler. Müdür sinirle kalkar gider, hayırseverler de millet işlerinin ne kadar nankör olduğundan ve müdürün küstahlığından dem vurarak efkâr dağıtmak üzere bira içmeye giderler.

Arpiaryan, bu hikâyesinde, sadece İstanbul'un değil, Avrupa'daki zengin Ermeni diasporasının Anadolu'da Hamidiye Alayları ve diğer başıbozuklar tarafından gerçekleştirilen katliamlar konusundaki duyarsızlığını ve konformist bulduğu zengin hayırseverlerin ikiyüzlülüğünü hicvetmiştir. Anadolu'nun bu bölgelerinde on binlerce Ermeni köylü katledilirken, Sultan'ın bakışını içselleştiren, iktidara hoş görünerek bu felaketten kurtulacağını veya zaten bu belaların bizzatıhi Ermenilerin

¹⁶² İstanbullu Nerses Varjabedyan. 72. İstanbul patriği.

¹⁶³ Age, 60-63.

kendi sorumsuzlukları ve hataları yüzünden olduğunu düşünen bu kesim ile Arpiaryan'ın da dahil olduğu sınıf arasında ciddi bir gerilim söz konusudur.

2.3.4 “Sırdi Hağtanagı” (Yüreğin Zaferi)

Arpiar Arpiaryan'ın 1892 yılında dönemin etkili gazetesi Hayrenik'in 989 numaralı sayısında tefrika ettiği “Sırdi Hahtanagı” (Yüreğin zaferi) adlı hikâyesi 1867 yılında geçmektedir. Bardizag'lı bir çamaşırcı kadın olan Hripsime küçük kızı Hayganuş'un Ortaköy'de bulunan Hripsimyants Okulu'na¹⁶⁴ parasız alınmasını arzu etmektedir. Hikâye, Hripsime'nin Ortaköy Fakirperver Kadınlar Birliği'ne konuyu görüşmek üzere misafir olduğu sahne ile açılır. Hayganuş halen Canik Amira'nın fakir öğrenciler için kurduğu parasız okula gitmektedir. Hripsime, hem bu okulun uzaklığı, hem de kızının “kibar”¹⁶⁵ sınıfından olması için bu değişikliği tercih ettiğini söyler. Birliğin kadın azalarının çok hoşuna gider bu tasvir ve gülerler. Çünkü içerinden birisi de aynı Hayganuş gibi bir çamaşırcının kızıdır ve Hayganuş'un okula kabul edilmesi için özel çaba gösteren kişi de yine bu kadın olur.

Gerçekten de o dönemde başlarını Elbis Gesaratsyan, Sırpuhi Düsap, Zabel Asadur (Sibil), Zabel Esayan, Hayganuş Mark gibi etkili kadın feminist yazar ve aktivistlerin çektiği hareket, sadece yayımladıkları dergi, gazete ve yazdıkları makale ve romanlarla değil, kurdukları cemiyetlerle kızların eğitim ve meslek sahibi olması için çok ciddi bir çaba sarf etmişlerdi. Ermeni modernleşmesinin en önemli ayaklarından birisinin eğitim olduğu konusunda sadece Ermeni kadınlarda değil, cemiyetin genelinde de bir fikir birliği vardı. Victoria Rowe, 19. yüzyılın, evlilik ve anneliğin ulus, ulusal kimlik gibi yeni siyasi kavramlarla ilişki halinde kurumsallaştırılması sürecinde Ermeni kadınının rollerinin değişim içinde olduğu bir dönem olduğunu, bu yeni söylemde ulus kavramının, ulusal

¹⁶⁴ 1859'da, aralarında Sırpuhi Düsap gibi ileri gelen Ermeni feminist kadınların da bulunduğu bir grupça kurulan okul.

¹⁶⁵ İstanbul'da yoksul Ermeniler arasında zengin semt ve oraların ahalisi için kullanılan sözcük. Zengin ve görgülü manasında.

figürler olarak baba, anne, kız ve erkek kardeşlerin oluşturduğu bir ev olarak yeniden kurgulandığını söyler.¹⁶⁶ Yine Rowe, 19. yüzyıl Ermeni aydınlarının eğitimi Ermeni ulusunun güçlendirilmesinin anahtarı olarak gördüklerini söyler. Çünkü böylece Ermeni dili ve kültürel gelenekleri korunacak, ayrıca başta sağlık ve hijyen olmak üzere bilimsel yöntemler aracılığıyla Ermeni halkının yaşam koşulları iyileştirilecekti. Annelerin çocukları üzerindeki etkisi nedeniyle, Ermeni aydınları kadın eğitimini güçlü ve modern bir Ermeni ulusunun gelişiminde temel bir ihtiyaç olarak benimsemişlerdi.¹⁶⁷ Rowe bu çabaları anlatmaya şöyle devam eder:

19. yüzyıl sonlarında İstanbul ve İzmir'den iyi eğitilmiş Ermeni kadınları, Ermenilerin çokça yaşadıkları Anadolu vilayetlerinde kadınların daha iyi eğitim almaları için hayır amaçlı kadın örgütleri kurdular. Ermeni kadınlar kamusal alana bu hayır örgütlerinin kuruluşu ve genç kadınların toplumsal hizmet amaçlı örgütlere katılımı aracılığıyla girdiler. (...) Hayır örgütlerinin, Ermeni kadınlarının ve genç kızlarının yaşamında iki önemi vardı: Bunlar bir yandan kadınlara kamusal alanda faaliyet göstermek için toplumun onayladığı bir alan teşkil ediyor, öte yandan kızların gideceği okullar açmak için gerekli fonu ve malzemeyi sağlıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en büyük iki kadın örgütü olan Tıbrotsaser Dignants Ingerutyun (Okulseven Ermeni Kadınlar Cemiyeti) ile Azkanıver Hayuhyats Ingerutyun (Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti) 1879'da kurulmuştu. Bunlardan ilki Ermeni vilayetlerinde çalışmak üzere kadın öğretmen yetiştirmeyi, Sibil tarafından kurulan ikincisi ise taşrada Ermeni kızlar için okullar açmayı amaçlıyordu. Ayrı örgütler olmalarına karşın aralarında işbirliği vardı ve Okulseven Kadınlar Cemiyeti'ne bağlı öğretmenler bazen Milletperver Kadınlar Cemiyeti himayesi altındaki okullarda ders

¹⁶⁶ Aktaran, Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal, "Bir Adalet Feryadı", Aras Yayınevi, İstanbul 2006, s. 117.

¹⁶⁷ Age, s. 119.

veriyorlardı. Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti 11 Nisan 1879'da Üsküdar Cemaran Okulu mezunu 17 yaşındaki Zabel Hancıyan ve sekiz (kadın) sınıf arkadaşı tarafından kurulmuştu... Milletperver faal olduğu yıllarda okul açmakta ve yeni üye kazanmakta başarılı oldu. Kuruluşundan sonraki beş yılda otuz beş okul açtığı söylenir. Büyük ilgi görmekte olan Milletperver'in ikinci toplantısına İstanbul'un pek çok mahallesinden yüz elli genç kız ve evli kadın katılmıştı... Milletperver üyeleri, aydınların güçlü bir ulus yaratma çağrısına, Ermeni kadınların desteğini sağlayarak ve vilayetlerde kız okulları açıp, kentli ve köylü Ermeni kadınları arasında bir işbirliği sistemi oluşturmaya çalışarak yanıt verdiler. Modern Ermeni eğitim sisteminin hedeflerinden biri, ortak bir ulusal kimlik duygusu yaratmaktı. Pamela Young'ın araştırmasının gösterdiği gibi, standart ders kitaplarının kullanımı kırsal ve kentsel Ermeni okullarında ortak bir bilgi temeli sağlamıştı. Ayrıca, tarih, Ermenice ve doğa bilgisi “öğrencinin ulus bilincini güçlendirmek” üzere bütünleştirilmişti.¹⁶⁸

Toplumun bu alt sınıfından gelen Hripsime, işte kızı Hayganuş'u bu hareket içerisinde kurulan bu kalburüstü okula göndermeyi istiyor, ve kendi sınıfının “kibar” diyerek özetlediği orta-ortta üst sınıfa çıkışını eğitim yoluyla sağlamak istiyordu. Nitekim kızı bu gözde okulda zenginlerle birlikte okumaya başlamış, fevkalade muvaffak olmuş, ancak toplumsal sınıf farkının kendisini iyilik ve hoşgörülle de ezebileceğini deneyimlemişti. Arkadaşları ve onların aileleri ona fakirliğini hatırlatmamak için özen gösteriyor, ancak arkadaşlarının az yıpranmış eskilerini üzerine giydiğinde bu pek de mümkün olmuyordu. 1875 yazında mezuniyet vesilesiyle yapılan tiyatro yarışmasında kazandığı birincilik ödülünü sahnede alırken, kendisini iyilikle acıtan arkadaşlarına muzaffer bir edayla bakmıştı.

¹⁶⁸ Age, s. 122-123.

Birkaç sene anneleri öyle öğütlediği için onların öğle yemeklerine eşlik etmişti. Günahtı, fakir kızıydı, yiyeceği yoktu, yardım edilmeliydi. Ama üç dört senedir, ki gitgide erişkin hale gelmişti, başkasından merhamet görmektense hiçbir şey yememeyi yeğ tutmuştu.

Annesi bazen sevinçle bilmem kim hanımın evinden verilmiş ve içinde giyecekler olan paketler getirirdi. Hayganuş'un arkadaşlarının eskileriydi onlar. Ertesi gün onları giyer -çünkü kendininkiler çok eskimişti- ve okula giderdi. Kimse yüze gelmez, ama üzerine yönelen kaçamak bakışlardan, kimse için o giysilerin bir evvelki gün başkası tarafından okulda giyildiğinin bir sır olmadığını anlardı.¹⁶⁹

Ancak Hayganuş, okuması sayesinde sınıf atlayacak ve ecnebi kişiyle de bu sayede başarılı bir zidivaç yapacaktır.

Daha sonra bir zaman geçtikten sonra çamaşırcı kadın öldü. Kız evini başka semte taşıdı. Ortaköy okulundaki Fransız öğretmen kadın ona yabancı bir okulda iş bulmuştu. Bir gün de tesadüf eseri öğrendim ki, Hayganuş, gözlerinden, Fransızcasından ve eğitiminden etkilenen bir ecnebi ile evlenmişti.¹⁷⁰

Çamaşırcı Hripsime'nin en büyük sıkıntısı ise kızı Hayganuş'un ateist olmasıydı. Kızının tüm başarılarına rağmen onun kendisi gibi imanlı bir kişi olmaması onu düşündürüyordu.

Peki onun anne yüreği memnun muydu? Hayır. Derin bir acısı vardı çamaşırcı kadının. Kızı tam bir imanlı değildi. -Daha ona imansız demeye cesaret edemiyordu.- İki senedir perşembe

¹⁶⁹ Arpiar Arpiaryan, Badmvazkner u Vibakner. (Hikâyeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929, s. 72-73.

¹⁷⁰ Age, s. 76.

günleri Galata'daki Surp Pırgıç'e gelmiyordu onunla. Kendisi yalnız gidiyordu. (...) Bu yetmezmiş gibi, ne pazar, ne de yortu günleri ayine gidiyordu.¹⁷¹

Hırıpsime Arpiaryan'ların evine de gitmektedir. Annesi, Hayganuş'u derslerine bakması için Arpiaryan'a getirmiş, o da Hayganuş'a okuması için Lamartine, Renan gibi yazarları vermiştir. Bu esnada inanç üzerine sohbetler yaparlar. Arpiaryan'ın tesbitleri, oldukça dindar bir toplum olan Ermenilerin arasında 1871 gibi oldukça erken bir tarihte ateizmin saklanmadan yaşandığını gösteriyor. Bu durum, Büyük Oruç'ta oruçta riayet etmemenin asla hoş görülmediği ve cezalandırıldığı 30-40 sene evveline göre büyük bir değişimin ifadesidir.

Bir iki yıldır görüyordum ki, kızlar oğlanlara göre daha az inançlıydılar. Ki bu noktada, ki bizler ilgisiz kalırdık, inançsız olduklarını beyan eden kızlar ve kadınlar vardı.¹⁷²

2.3.5 “Hoku Zavag” (Evlatlık)

Arpiar Arpiaryan'ın 1894 yılında Hayrenik (Vatan) gazetesinin 875'ten 887 numaralı sayısına kadar tefrika ettiği novellası “Hoku Zavag” (Evlatlık), Kevork Ağa isminde fakir bir kayıkçının kiliseye bırakılmış bir çocuğu evlat edinmesini konu edinir. Kevork Ağa zaten iki çocuk gömmüş, daha sonra edindiği üç çocuğunu da arka arkaya hastalıklardan yitirmiştir.¹⁷³ Hasköy'de bulunan Surp İstebanos Kilisesi'ne¹⁷⁴ gitmiş ve ayini takiben kıdemli papaz bir duyuruda bulunmuş ve bir erkek bebeğin kapılarına bırakıldığını, eğer arzu ederlerse isteyenle evlatlık verilebileceğini söylemiştir. Kilise mütevelli heyetine başvuran Kevork Ağa, durumunu

¹⁷¹ Age, s. 74.

¹⁷² Age, s. 75.

¹⁷³ Age, s. 91.

¹⁷⁴ Hasköy'de yaklaşık on bin kişilik bir Ermeni cemaati yaşıyordu. Surp Stepanos Kilisesi, Nersesyan Okulu, Kalfayan Kızlar Yetimhanesi ve yetimhanenin Surp Asdvadzadzin şapeli 1970'lerde Boğaziçi Köprüsü çevre yollarının yapılması için yapılan kamulaştırma alanı içinde kalarak yıkıldı.

anlatır ve çocuğu evlatlık ister. Bir beladan kurtulacakları için sevinen yetkililer bunu seve seve kabul ederler. Arpiaryan'ın çoğu hikâyesindeki ana tema gibi, bu fakir çocuk -Movses¹⁷⁵- de, fakirliğinin verdiği dezavantajı, doğanın ona bahşettiği zeka ve çalışkanlıkla telafi edecektir. Movses okulda çok muvaffak olur ve yedi yaşına geldiğinde dahi baba ve annesinin öz olmadığını bilmez. Ancak gittiği Nersesyan Okulu'nda kendisini evlatlık veren kilise mütevveli heyeti üyesi Akribisyan Efendi'nin oğlu kendisi ile -piç diye alay ederek, üzerine mürekkep atarak uğraşmaktadır.¹⁷⁶ Çocukla kavga eden Movses'in kayıkçının oğlu olduğu anlaşılınca, Akribasyan Efendi, kayıkçıyı çağırır ve çocuğun hikâyesini bildiğini, bir daha aynı şey olursa ona haddini bildireceğini söyler.¹⁷⁷ Bunun üzerine kayıkçı Kevork Efendi Hasköy'ü terk ederek "orta" bir yer, yani kibarların oturduğu tanınmayacakları semte taşınırlar.

Kevork Efendi kısa süre sonra kayığının batması sonucu boğularak ölür. Yıllar geçer ve Movses ünlü bir gazeteci ve yazar olur. Halki, Heybeliada'daki gezmelerinde Dikran Efendi ve yeğeni Arusyak ile tanışır. Arusyak ve Movses arasında duygusal yakınlık oluşur. Ancak Arusyak ile evlenmek isteyen bir kişi daha vardır, o da Akribasyan efendinin oğlu Akrib Efendi'dir. Ancak Movses'in soyadı Ermenice kayıkçıdan gelen Navaryan olmuştur. İki genç adam arasında Arusyak üzerinden gerginlik yaşanır ama bu kendisini sınıfsal bir çatışmada ortaya koyar. Daha tanıştıkları anda, Akrib Efendi, Navaryan'a çıkışır. Kendisini gazetelerdeki makalelerinden tanımaktadır:

__Efendim, siz çok ileri gidiyorsunuz. Ben muhafazakârim. Bu milletin çalışanlarının vicdansız eleştirilerle umutsuzluğa kapılmalarını, alaylarınızla işlevsiz hale gelmelerini istemem. Ne demek canım bizim milletimiz içinde espri yapmak! Kim

¹⁷⁵ Türkçesi Musa.

¹⁷⁶ Age, s. 94-97.

¹⁷⁷ Age, s. 100.

bilir ne gizli bir sebebiniz var ki, bu kadar kötülük yapıyorsunuz bize. Ama biz biliriz ne yapacağımızı!¹⁷⁸

Arpiar Arpiaryan bu hikâyesinde şüphesiz kendisi ile Navaryan Efendi'yi özdeşleştiriyor. Movses ise önemli bir entelektüel olarak saygı gören, mali yönden ise rahatlamış bir yazardır. Aydınlar ile Efendiler arasındaki gerilim gerçekten o dönem için oldukça yükliydi. Movses'le daha çocukluk yıllarında Nersesyen Okulu'nda sınıf arkadaşlığı yapan ve onun okuldan ayrılmasına neden olan Akribas Efendi, babasının Hasköy'deki küçük işini alıp ilerletmiş, bir sınıf atlama işareti olarak Pera'ya, yıllık kirası 120 lira olan Misk sokağında taşınmış ve cemiyette “önemli” hayırseverlerden olmuştur. Kış geceleri dönemin en önemli banker ve yöneticileri onun salonunda kağıt oynamaya gelir, o zamanlar kendisini 1. Napolyon kadar muzaffer hissedirdi. Artık o bir “Efendi”dir.

Club Commercial'e kabul edilmişti ve ümit ediyordu ki çok da geç olmayan bir zamanda Club Oriental'den de içeri girecek, yüksek sınıftan kişilerin üzerine bastığı o halıların üzerinden kayar gibi geçecekti.¹⁷⁹

Beyoğlu Mahalli Kilise Yönetim Kurulu'na seçilmiş ve bu hayırseverlerin cömertçe yaptıkları bağışların hatırı nedeniyle basında kendilerine biçilen “Azınvaşuk”¹⁸⁰ gibi unvanlara da sahip olmuştu. Arpiaryan yukarıda bahsedildiği gibi bu kişilere bu ve buna benzer içi boş ve dalkavukluğu ima eden payeleri kendi gazetesinde asla kullanmıyor, hatta bunlarla alay ediyordu. Ancak burada Movses gibi, Akribas Efendi'nin de sınıf atladığı dikkat çekiyor. Sarraf amiraların tarih sahnesinden çekilmesi, yerine bürokrat amiraların gelmesi ile, oyuna diğer yandan aslında amira sınıfına karşı koalisyon ve ittifak halinde giren aydınlar ve esnaflar arasındaki anlaşmanın bozulduğu açıkça edebiyat eserlerine de yansıyor.

¹⁷⁸ Age, s. 107.

¹⁷⁹ Age, s. 111-112.

¹⁸⁰ Erm. Saygıdeğer.

Zenginleşen esnaflar patrikhanede bir yarım yüzyıl öncesine kadar sarraf amiraların gördüğü işlevi üstleniyor, aydınlar ise muhalif ve ilerlemeci kesim olarak yalnız kalıyorlar. Patrikhane ve cemiyet kurumları artık daha çok zengin esnaflar tarafından fonlanmakta, bu işbirliğinin bu zatlara verdiği ayrıcalık ve artan söz hakkı bu kesimi statükoya yaklaştırdığı gibi, aydınların eleştirilerine de hedef haline getirmektedir.

(...) Babası [Akribas Efendi'nin] yarım asır önce çuvallarını yemişle doldurmuş Halıcıoğlu'na gelmişti. Artık aşırı bir muhafazakârdı. Gölgesi, Hastahane'nin¹⁸¹ yönetim kurulu üzerine yayılıyordu. Boşanmaya şiddetle karşıydı. Ahlak kurallarının faziletin kendisi olduğunu ilan ediyor, 'Bu millet için ahlak kuralları şarttır' diyordu hep.¹⁸²

Navaryan ile Akribas Efendi arasındaki en büyük ihtilaf kaynağı olacak olan Arusyak'ın babası yeni vefat etmiş, onları entelektüellere, yeni fikirlere ve Navaryan'a hayran olan dayısı Dikran Efendi'ye emanet etmişti. Arusyak'ın annesi Siranuş hanım baba ve anadan Amira kızıydı. Tam anlamıyla aristokrat bir aileydiler. Sırpuhi hanım sınıfının tüm özelliklerine uygun olarak "Zengin bir kızın mutlu olmasının birinci şartı, zengin bir kocaya sahip olmasıdır" fikrine sahipti. Bu nedenele de kızı için tahayyül ettiği tüm özellikleri Akribas Efendi'de buluyordu.

Sade bir biçimde ismini vermeden 'Efendi' diye hitap ediyordu ona ki, hürmeti ifade eden bu unvanı sadece ağabeyi Dikran Efendi'ye layık görüyordu. Akribas Efendi dışında misafirlerden hiçbiri için –episkopos dışında- odaya girdiklerinde o kadar ileriye gitmezdi karşılamak için. Ayrıldığı zaman da odanın kapısına kadar ona arkadaşlık etmeyi kendisine görev eddedirdi.¹⁸³

¹⁸¹ Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Milli Hastanesi.

¹⁸² Age, s. 112.

¹⁸³ Age, s. 115.

Toplumda aydınlara verilen önem de hikâyede ilgi çarpıcı bir ayrıntıyla ifade edilir. Navaryan'ın annesi Pupul Hanım, Haç'ta¹⁸⁴ Armaş Manastırı'na¹⁸⁵ hacca gider. Burada bir zamanlar evlerine temizliğe gittiği Akribas Efendi'nin annesi Hacı Hanım'la karşılaşır. Lakin buradaki din adamları ve diğerleri kendisinden ziyade Papul Hanım'a hürmet göstermekte, kendisini sürekli ziyarete din adamları gelmektedir. Hacı Hanım hep alışık olduğu hürmetten çok daha fazlasına odak olan bu esrarengiz kadının kim olduğunu “yaşlı” bir eski tanışı rahibe sorar.

__Canım Hayrsurp¹⁸⁶, şu büyük odanın hanımı kimdir?

__Doğrusunu isterseniz Hacı hanım ben de iyi bilmiyorum. İki gündür onun için telaş ediyorlar. Kadıköylüdür. Sorduğumda gazetede yazanın anası dediler.

¹⁸⁴ Haç Yortusu: Ermeniler Kutsal Haç'ın özgürlüğüne kavuşmasının yıldönümü olan bu yortuyu 14 Eylül'e en yakın Pazar günü kutlarlar. Pers İmparatoru Hüsrev, M.S. 610 tarihinde Herakleus'u yenilgiye uğratarak, Kudüs'ü işgal etmiş ve Kutsal Haç İran'a götürmüştür. Bunun üzerine Herakleus Kutsal Haç'ı geri almak için büyük bir ordu kurarak Perslerle savaşır ve Hüsrev'i yener. Kutsal Haç 628 tarihinde tekrar Hıristiyanlara iade edilir. Bu olayın kutlandığı yortuda, Ermeni Kiliselerinde Pazar öğleden sonra törenler yapılır ve haç süslenir. (<http://www.bolsohays.com>. 14 Mayıs 2004).

¹⁸⁵ 1608 yılında İran'dan gelen 300 aile tarafından kurulan ünlü manastır ve hac yeri. Armaş Manastırı'nın 17. y.y.'da tanınmış bir ziyaret yeri olduğu bilinmektedir. Bu dönemde manastır, İzmit dini merkezi içerisinde Adapazarı, Bahçecik, Geyve, Pazar, Sölöz, Gürle gibi yerlerle birlikte yer alıyordu. 1825 tarihinden itibaren Armaş Manastırı büyük bir yapılanmaya girerek, sırasıyla dini önderlik yapısı, hacca gelenler için konuk evi ve öğretim yeri olmaya başladı. Ancak bu yapılar 1888'de meydana gelen yangında büyük zarar gördüler. 1863'te manastıra bağlı tarlalar birleştirilerek büyük bir çiftlik oluşturuldu ve buna bağlı koruların yapılanmasına başlandı. Yine bu dönemde manastıra bağlı bir matbaa kurularak “Huys” isimli bir dergi çıkarıldı. Manastır 1866'dan itibaren İzmit merkezinden ayrılarak dini olarak bağımsız bir statü kazanmaya başladı. Manastırın Osmanlı Ermenileri açısından en parlak dönemi 1889-1914 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemde manastır, Osmanlı Ermenileri için bir ilahiyat fakültesi niteliğine sahip olmaya başlamıştır. Bu okul, İstanbul Patrikliğine bağlı ilahiyat meslek yüksek okulu yapısına dönüşmüştür. Oluşturulan bir içtüzükle, 17-22 yaşlarındaki gençler öğrenci olarak almaya başlanmıştır. 1896 yılında Ermeni yetimleri için bir yetimhane kurulmuştur. 1611 yılından 1922 tarihine kadar varlığını sürdürmüş olan Armaş Manastırı, Anadolu'da Amasya, Adana, Arapkir, Bitlis, Konya, Urfa, Erzincan, Harput, Malatya, Merzifon, Muş, Sivas, Van, Diyarbakır, Kütahya'da ve Anadolu dışında Atina, Mısır, Bağdat, Bulgaristan, Romanya'da dini liderlik görevlerinde bulunmuş birçok Ermeni dinadamını yetiştirmiştir. Bu merkezlerde görev alan 36 yüksek düzey dini önderden üçü İstanbul Patrikliği, biri Kudüs Patrikliği, biri de Sis-Kozan Başpatrikliği'ne kadar yükselmiştir. (Agop Minasyan, “Akmeşe Kasabası Tarihinde Ermeniler-Armaş Manastırı”, Toplumsal Tarih, c.13, sayı: 78, s.33-39).

¹⁸⁶ Erm. Bekârlık andı içmiş rahiplere özgü unvan. Aziz peder anlamında.

__Tövbe tövbe allahım. Bu gazetede yazarlar kimdirler ki, onların anneleri için böyle şeyler yaparlar? Bu da işitilmiş şey değil.

__Nereden bileyim Hacı Hanım. Bizim yeni Sırpazan¹⁸⁷ çok entelektüel, bilgili, rahibimiz de çok okuyan bir kişi, eskilerden değil, kendileri de çok yazarlar, elbette ki yazarlara da çok onurlandıracaklardır. Kutsal Kitap, 'Benzeyenler birbirlerini severler' der.¹⁸⁸

Ğazetacının¹⁸⁹ annesi Pupul Hanım da komşu odadaki kadının kendisi ile ilgilendiğinin farkındadır. Nihayet konuşma fırsatı bulurlar ve kısa bir sohbetten sonra Pupul Hanım kim olduğunu ona hatırlatır. Hacı Hanım şok olmuştur. Bizzat kocasının evlatlık verdiği Movses'in analığı, fakir kayıkcı Kevork Ağa'nın hizmetçi karısıdır.

__Ka sen misin? Çok değişmişsin. Ama daha gençleşmişsin. Neredesin şimdi, ne yaparsın, artık çalışmıyor musun?

__Yok, Allah korusun. Başıma çok işler geldi. Ama şimdi pek rahatım. Oğlum bana gül gibi bakıyor. Allah bir gününü bin yapsın.

__Hangi oğlun? Şu bir evlatlığın vardı o mu?

__Ne evlatlık ama! Allah herkese öyle iyi evlat versin. Biz şimdi Kadıköy'deyiz, çok güzel kibar yeri. Siz daha Halıcıoğlu'nda mısınız? Eşin sağ mı, oğlun ne yapıyor, dükkan duruyor mu, evlendirdin mi, paralı kız mı aldın?

Her bir soru bir çivi gibi hacı hanımın kalbine saplanıyordu.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Episkopos veya başepiskoposlara özgü unvan. Her episkopos belli bir bölgenin ruhani temsilcisi ve başıdır. Manastır ve ruhban okullarının başında da genellikle bu seviyede bir episkopos bulunur.

¹⁸⁸ Age, s. 125-126.

¹⁸⁹ Hikâyede günlük kullanım dilinde Ermeniceye girmiş pek çok Türkçe kelime kullanılmaktadır. Bu daha çok yoksul ve orta-alt sınıfı işaret etmektedir. Bu çalışmada daha evvel değinildiğinden burada tekrar edilmemektedir. Kendisi de kısa süre önce sınıf atlayan Akribas Efendi'nin annesi Hacı Hanım'ın kullandığı dil neredeyse yarı yarıya Türkçedir. Gazeteci kelimesini de Ğazetacı olarak telaffuz etmektedir.

¹⁹⁰ Age, s. 127.

Arpiaryan'ın bir amira torunu ve bir genç aydını birbirine aşık ettiği “Evlalık” adlı öyküde, bir yandan bu birbirine en düşman iki sınıf arasındaki çatışmanın dönemin sosyo-politik değişimine paralel olarak, yani amiraların gücünün azalması, buna müteakiben tüccarların “Efendi” kisvesi altında bir çeşit amiralaşması gündelik hayata da yansıyor. Nitekim Ermeni Nizamnamesi'nin hazırlanması ve kabul edilmesinde öncü sayılan Genç Ermenilerden Doktor Serviçen'in daha önce yinelediğimiz “Biz amiralığı yıktık, siz de efendiliği yıkmaya mecbursunuz” sözlerini hatırlamak gerekir. Tam da burada çatışma aydınları temsilen Navaryan ile zengin esnafları temsilen Akribas Efendi arasında sürüyor. Amira torunu Arusyak ve onun dayısı Dikran Efendi ise, Akribas gibi değil Navaryan'ı tehdit unsuru görmek, onun varlığından –sınıf farkına rağmen- son derece hoşnut oldukları gözüküyor. Öte yandan, eş seçimi konusunda zengin esnaf Akribas Efendi ile, itibarlı ve keskin muhalif aydın Navaryan arasında kalan Arusyak, dayısı Dikran Efendi'nin sınıf farkının ve sosyal baskının tüm menfi tesirine rağmen Navaryan'ın yanında yer alması ile annesine durumu açıyor. Hikâyede annesinin bir amira kızı zengin olarak kızının mutlaka Akribas Efendi gibi zengin ve statü sahi,bi bir ikiye ile evlenmesini istediği açık seçik zikredildiği halde, Navaryan'a aşık olan kızının seçimine saygı duyuyor. Bu da o dönem için oldukça yeni ve ileri bir durum. Bununla da kalmıyor; annesi ve dayısından olur alan Arusyak, Navaryan'a kalbini açıyor ve kendisine evlenme teklif ediyor. Böylelikle düşman sınıfların iki kişi yan yana geldiği gibi, izdivaç teklifinin bir genç kızdan gelmesiyle de, Ermeni modernleşmesinin hangi boyutlarda seyrettiği hakkında da önemli bir bilgi bize ulaşmış oluyor.

Arusyak, Navaryan'ın kendisine olan sevgisini itiraf etmeyeceğini, onun mevkisinin, üzerine düşen önceliği yerine getirme nezaketini göstermesine izin vermeyeceğini biliyordu. O zaman, Navaryan'a evlenme teklifi yapma görevi ona düşüyordu. Bu fikir onu güldürüyordu. Olacak şey miydi? Ama

neden olmasındı? Eğer tüm önyargıları yeneceksek, o zaman bir genç kıza aşkını ilan etmeye sadece bir erkeğin hakkı olduğunu niye kabul edelim ki!¹⁹¹

2.3.6 “Vosgi Abırçan” (Altın Bilezik)

Arpiar Arpiaryan'ın Mısır'da bulunduğu sırada öykü ve yazılarını yayımladığı aylık dergi Şirag'da 1906 yılının 2, 3 ve 4. sayılarında tefrika edilen “Vosgi Abırçan! “Altın Bilezik” adlı öykü, vefat eden kardeşi ve eşinin kızı Armig'i evlatlık edinen Hugas Ağa'nın tek muradı, bu kızı kadar sevdiği yeğenini baş göz etmektir. Kendisi büyük bir matbaada müretteplik yapan bir ustabaşdır. Eşiyle birlikte kıt kanaat geçinmekte, Armig'i evlendirmek için de kardeşinen yeğenine kalan ve şimdendifer denen hisse senedine yatırdığı paralara güvenmektedir. Daha doğrusu bu para kızın trahomasıdır. En sonunda Armig'e Atraki adında bir kısmet çıkar. Bu kişi “Türlere eyvallah dememekle” meşhur külhanbeyi ve aslında ipsiz sapsızdır. Evlilik yoluyla kendisine geçecek şimendiferleri bozduracak ve bir dükkan açacaktır. Evlilik tarihi için Paskalya ertesi beklenir. Evlilik masrafları ağırdır ve Hugas Ağa daha sonra ödemek kaydıyla patronundan borç para ister. Patronu sırası gelince bir şeyler yaparız der, sonra da kendisini işten kovar. Zor durumda kalan Hugas Ağa eve birşey söylemez ve iş arar bir süre. Ancak yaşı geçkin olduğu için iş bulamaz. Evlilik tarihi yaklaştıkça çeyiz hazırlıklarının yetişmesi için karısı ve yeğeni onu sıkıştırır. Çaresiz adam yeğeninin üstüne hanel getirmedığı trahomasını teker teker bozdurur. Öyle ki, sonunda sarrafa gidip gelirken müstakbel damadın ağabeyine yakalanır ve foyası ortaya çıkar. Nışan bozulur, büyük düş kırıklığı yaşayan Armig ise kısa sürede hastalanır. Armig'in ziyaretine gelenler arasında mürettep Hugas Ağa ile yakın dostluğu bulunan yazar Yeğya Demircibaşyan¹⁹² da vardır. Odadan çıkınca Demircibaşyan Hugas Ağa'ya kendisine içini dökmesini söyler. Amacı adamı

¹⁹¹ Age, s. 165.

¹⁹² Dönemin ünlü yazarlarından. Yergrakund (Yerküre) isimli edebi ve bilimsel derginin yayın yönetmenliğini de yapmıştır.

rahatlatmaktır. Lakin Hugas Ağzını bir açar, pir açar. Kendisi gibi yazarların emekçilerin sorunları ile ilgili olmadıklarından yakınır. Lakin bununla da kalmaz.

__Birşey daha söyleyeceğim. İstersen Patrik hazretlerine, vekil efendilere sor bak bakalım ne diyecekler.

__Nedir ki?

__Kalktılar Berlinlere¹⁹³ adam gönderdiler. Ermenistan'daki¹⁹⁴ Ermenileri Kürtlerin soygunlarından, valilerin sömürülerinden kurtarmak için. İyi yaptılar, borçlarını ödediler. İnşallah bir gün birşeyler de olur. Ama, canım Yeğya Efendim, şu bizim İstanbul'un çorbacı efendileri Kürtlerden dahi zalim, valilerden dahi soyguncu değiller mi? Kürtler, valiler yine halkın ağzında bir lokma kuru ekmek dahi olsa bırakırlar, öyle ki insanlar aç kalmasın, yien çalışıp kendilerine yedirsinler. Biz, çok şükür Allah'a, İstanbul'da ne verginin ne olduğunu biliriz, ne de elimizden birşey çekip alan var. Ama bizim halimize bakınca, Ermenistan'ın o sömürülen Ermenilerin vaziyetine binlerce kez imreniyorum. Burada, bizim *çorbacılar, efendiler* ağzımızda kuru bir ekmek parçası dahi bırakmazlar, onu da löp diye kendileri yutarlar. (...) Şu bizim mürettip esnafının köpek kadar değeri yoktur. Allaktan bizim işte ihtiyarlayabilen pek azdır. Patrik hazretleri, vekil efendiler bunu görmezler mi? Gözünü

¹⁹³ Osmanlı Devleti 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında yenilip Rus ordusu Ayastefanos'a geldiği zaman 3 Mart 1878 tarihinde imzalanmış olan sulh antlaşmasınının 16. maddesi ile Osmanlı Devleti Ermenilerin yerleşik olarak buldukları eyâletlerde o yerin ihtiyaçlarına göre gerekli ıslahat ve düzenlemeleri yapmayı taahhüt ediyordu. Rusların Ayastefanos'ta elde ettiği kazanımları çıkarlarına aykırı bulan Alman Şansölyesi Otto von Bismarck'ın önderlik ettiği Berlin Kongresi'nin toplanişı sırasında Patrik Varjabedyan, kendisinden önceki Patrik Hırimyan başkanlığında Berlin'e bir heyet göndererek Ayastefanos Antlaşması'na konan maddelerin Berlin Antlaşması'na da alınmasını temin etmiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya, İtalya ve Rusya'nın da katıldığı Berlin Kongresi 13 Temmuz 1878'de imzalanan bir anlaşmayla son buldu. 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, ahali Ermeni olan eyâletlerde o yerin ihtiyaçlarına göre gerekli olan ıslahatı yapma ve Kürt ve Çerkeslerle Doğu Anadolu halkına karşı Ermenilerin huzur ve emniyetini sağlama görevini Osmanlı Devleti'ne yüklemiştir. Bâbîâlf'nin alınan tedbirler hakkında yeri geldikçe bilgi vereceği ve devletlerin bu tedbirlerin uygulanmasına nezaret edecekleri şeklindeki husus da bu maddenin gereklerindedir.

¹⁹⁴ Burada Ermenistan'dan kasıt, bağlamından da anlaşılacağı üzere, doğuda Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı beş vilayetin bulunduğu bölgedir. Osmanlı'da bu bölgenin ismi Ermenistan olarak geçirdi. Tıpkı Kürt coğrafyasına Kürdistan denmesi gibi.

seveyim Yeğya Efendim, buna İngilizî ne yapsın, Türk'ün kabahati nerede? Eğri oturalım, doğru konuşalım.¹⁹⁵

Bu konuşmanın üzerinden birkaç gün sonra Armig vefat eder. Cenaze evinde taziyeleri kabul eden mürettip Hugas Ağa, bir akrabasının onu elinden tutup da koluna altın bilezik olsun, sanat öğrensin diye “mühendis”e götürdüğü güne lanet etmektedir. O zamanlar henüz matbaalar Osmanlı'ya yeni girmiş ve bu iş kolunda büyük fırsatlar olduğu düşünölmüştür.

O zamanlar matbaalar yeni yeni kuruluyordu, büyük şeyler olacağına dair büyük ümit vardı. *Mühendis*'in muvaffakiyeti herkesin başını döndürmüştü. O zata da ne oldu ki! Türk'ün işini görmeseydi, Türk'ten ona aylık bağlanmasaydı, Ermenice kitap basarak acından ölecekti.

O sırada Yeğya Demircibaşyan da geldi, yaşlıların elini sıkarken gözyaşlarını tutamadı. Varteni dudu, ki siyah yazmasını gözlerinin üstüne kadar indirmişti, mendili ağzına götürdü ve sordu:

__Yeğya Efendi, Armig'in nerede? Vah yavrum vah!

Oturduktan ve selamlaşmalardan sonra;

__Yeğya efendim diye söze girdi Hugas Ağa. Acaba ricamı Patrik hazretlerine, vekil efendilere, yazar efendilere ilettin mi?

Yine hepsinin akli fikri Berlin'de değil mi? Ah, ah! Tilkilerin ini, gökte uçan kuşların yuvası var, ama işçinin başını yaslayacak bir yeri yok.¹⁹⁶ Zanaat altın bilezik mi? Kelepçe kelepçe, ellerimi kırdı.”¹⁹⁷

¹⁹⁵ Age, s. 244-245.

¹⁹⁶ Yazar burada Matta 8:20'deki “Tilkilerin ini, gökte uçan kuşların yuvası var, ama İnsanoğlu'nun başını yaslayacak bir yeri yok” sözündeki İsa'yı temsil eden “İnsanoğlu” sözcüğü yerine “işçi” sözcüğünü yerleştirerek, emekçi sınıfın sahıpsizliğini vurgulayan bir kelime oyunu yapıyor.

¹⁹⁷ Age, s. 246-247.

Arpiar Arpiaryan, burada yaptığı siyasi eleştiri oldukça sert ve doğrudandır. Arpiaryan'ın Hınçak partisindeki siyasi çizgisinde kendini gösteren karakter, sürekli olarak kendini ve günün siyasetini muhasebeden geçiren, eleştiren bir tondadır. Nitekim partinin bölünmesinden sonra yeni fraksiyona katılması, daha sonra ondan da ayrılması, izlenen politikaları onaylamadığını gösteriyor ki, bu da hayatına malolmuştur. Bu hikâyede de, Hugas Ağa gibi, toplumun alt gelir seviyesinden bir emekçinin ağzından, halkın kendini yönetenlere olan eleştirisini temsil ediyor ki, büyük bir ihtimalle Hugas Ağa'nın temsil ettiği eleştiri o dönemin en azından kendi sınıfı için geçerli olmalıdır. “Büyük” politikaların “küçük” insanları ıskalamasına, Patrik ve aydınların bir yandan özellikle Anadolu Ermenilerinin içler acısı ve yaşamsal sorunlarını çözmeye çalışırken, İstanbul'daki kendi ahalisine karşı demokrat, adil ve insanca davranmamalarında siyasi ve etik bir çelişki görüyor Arpiaryan. Belki de bu politikaların sonuçlarının iyi hesaplanmadığını, sonuçlarının Ermeni halkı için bir felaket olacağını söylüyor.

Nitekim hikâye 1906'da yazıldığı, 1895-6 felaketlerinin de reforma arzusu ile yapılan bu girişimlerin bir sonucu olduğunu düşünüyor ki, bu gerçekten de tarihsel olarak doğrudur.

2.4 Dikran Gamsaragan: “Varjabedin Ağçığı” (Öğretmenin Kızı)

Dikran Gamsaragan (1866-1941) 22 yaşlarında Ermeni edebiyatının gerçekçilik akımının ilk ürünü sayılan Varjabedin Ağçığı (Öğretmenin Kızı) ile çok hızlı bir biçimde üne kavuştuğunu söylüyor Kevork Bardakçıyan. Bir İstanbul Ermenisi olan ve Aramyan Okulu’nda okuyan Gamsaragan’ın kendi ifadesine göre Daudet’in Fromont “Jeune et Risler aîne” ve “Jack”ini okuduktan sonra “güçsüz, naif” ama “bir o kadar doğaçlama” bir roman yazmaya giriştiğini ifade ediyor. Roman epey polemik konusu haline geliyor. Gamsaragan’ın destekleyicileri, yani realist yazarlar onu işini övüyor ve karşıtlarına karşı onu müdaafa ediyorlar. Yine Bardakçıyan’a göre romanın ideolojik bir tarafsızlık ve bunca geçen süreden sonra bir değerlendirmesi yapıldığında, Gamsaragan’ın tamamen samimi olduğunu söylemek zor. Roman konusunun sade ve kurguda bazı hatalar olduğu doğru olmakla birlikte, hikâyenin gerçek yaşamdan alındığı ve dönemin, yani 1880’lerin İstanbul Ermeni toplumunun yaşamını birebir yansıttığı bir gerçektir.

Gamsaragan, diğer pek çok meslektaşları gibi, 1895-6 katliamları esnasında İstanbul’u terk etmiş (İlk önce Mısır’a, daha sonra da Paris’e gitmiştir) ve bir daha geri dönmemiştir. Masis ve Arevelk dergilerine yurtdışından yazılarını göndermeye devam etmiş, kısa jikayeler yanında, bir de Fidye adında bir tiyatro oyunu yazmıştır. Gamsaragan iş hayatına atıldığı için edebiyatı bir süre sonra bırakmıştır. Fransa’da, Vichy kentinde vefat etmiştir.¹⁹⁸

Bardakçıyan’ın bahsettiği Gamsaragan’ın yoldaş ve destekleyicilerinden birisi de yine gerçekçi bir yazar, avukat ve siyaset adamı olan Hrant Asadur’dur¹⁹⁹. Asadur’un 1921 tarihli Ermeni önde gelen

¹⁹⁸ Kevork B. Bardakjian, “A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920”, Wayne State University Press, Detroit, 2000. s. 129,130.

¹⁹⁹ Hrant Asadur (1862 Boyacıköy, İstanbul - 1928, Kınalıada, İstanbul), tanınmış bir edip, tarihçi ve hukukçudur. “*Gostantnubolso Hayeri yev İrents Badriarkneri*” (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri) adlı eseri, İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin tarihine ilişkin en önemli başvuru kaynağıdır. 1871-1873 yıllarında Robert Kolej’de okudu. 1881-1884’te

yazarların hayat hikâyeleri ve kendileriyle olan anılarını derlediği “Timasdıverner” (Silüetler) adlı kitabında, hem Gamsaragan, hem de Varjabedin Ahçıgı romanı hakkında ilginç bilgiler mevcuttur.

Asadur, Ermeni gerçekçi edebiyatına dair ilk örneklerin tefrikalar halinde ocak 1884’te Paris’te iken Arevelk gazetesinden okuduğunu ve edebiyat sahnesine yeni bir anlayış, yazı biçimi getiren bu örneklerin, Ermenilerin eski edebiyatında olmayan cesaret ve gururu canlandırıldığını – çünkü eskinin yazarlarında para aşkı ve kişisel egolar etkindir ona göre- ve bu eskiye karşı bir mücadele başlattığını yazar. Asadur, bu grubun çoğuna aşına olduğunu da saklamaz. Ona göre bu akım Ermeni edebiyatının tıkanmış damarlarına yeni bir kan olarak can getirmiştir. “Eski şişmiş yayımcılığın bu yeni akademide yeri yoktu” der Asadur ve eskinin edebi konular arasına sokmadığı gündelik hayata dair her şeyin bu yeni edebiyata serbestçe girebildiğini söyler ve ekler.

Günü gününe yaşanmış hayata dair resimler, milletin sahip olduğu üstün değerlere ilişkin öğretişler, çevreden [dünyadan] esinlenmiş ve halkın ihtiyaçları bağlamında yazılmış makaleler sağlıklı ve taze bir yazının ilk ürünlerini getiriyordu oraya.²⁰⁰

Asadur, Dikran Gamsaragan ve eseri “Varjabedin Ahçıgı” için ise çok önemli bilgiler sunuyor Gamsaragan’a özel ayırdığı kitabın bu bölümünde.

hukuk tahsili için Paris’e gitti. Avukatlık yaptı. 1898-1908 yılları zarfında Getronagan Lisesi’nde tarih ve hukuk hocası idi. Çağının ünlü bir hukukçusu olarak 1909’da Bahriye Ticaret Mahkemesi, 1911’de Ticaret Kanunu’nu hazırlayan komisyon, 1912’de Encümen-i Adliye, 1914’te Şura-yı Devlet (Danıştay) üyeliklerine tayin edildi. 1915’te Bahriye Ticaret Mahkemesi azasından Halil Cemalettin Bey’le birlikte kapitülasyonlar hakkında hukuki nitelikte Türkçe geniş çaplı bir eser yayımladı. Ermenice eserleri arasında, yukarıda anılan Patrikhane Tarihi’nde başka biyografik etütlerini içeren *Timasdıverner* (1921) ve 1925’te neşredilen *Şark Tiyatrosu Tarihi* bulunmaktadır.

²⁰⁰ Hrant Asadur, “Timasdıverner”, (Silüetler), G. Keşişyan Vorti Matbaası, 1921, İstanbul, s. 251-253. (Kitap Asadur’un öğretmenlik yaptığı ve kuruluşundan itibaren Ermenilerin oldukça etkin olduğu Robert Koleji Kütüphanesi’ne Şubat 1922 tarihi, a891.5409 asl seri numarası ile kayıtlıdır.).

1888'in başlarında, Kadıköylü bir genç, yerel yaşama dair gerçekçi bir roman yazmış ve Arevelk'in yayın kuruluna gazetede tefrika edilmesi için sunmuştu. Bu genç yazın dünyasında bir acemiydi ve adı Dikran Gamsaragan'dı. Roman, Fransız romancılarının okulundan esinlenmişti ve yazarı Alfons Dodet'nin izleyicilerindendi. Konuşmalar yer yer halk lehçesiyleydi ve Arevelk'in Yayın Kurulu'nda bulunan üyelerden birisi "çirkef ağzı" diye uygunsuz bularak romanın Arevelk'te yayımlanmasına karşı çıkmıştı. Yayın Kurulu iki görüşe ayrılmış ve benim hakemliğime başvurmaya karar vermiş, el yazılarını okuyarak görüşlerimi onlara iletmemi istemişlerdi. Bir akşamüstü "Varjabedin Ahçığı"nın hazır el yazmalarını bana gönderdiler. Büyük bir keyifle okudum el yazmalarını ve hemen ertesi gün büyük bir içtenlikle yayımlanması gerektiğine dair görüşümle iade ettim onları. Bu eser gerçekten teşvik edilmeye layıktı çünkü.

Gerçekten, Gamsaragan'ın elyazmalarını biraz atılgan ve cürretkârdı. Kendisi, milletimizin arasında gerçekçi roman yazan ilk kişi oluyordu. Daha hayatın ışıklar ve çiçekler içinden gözüktüğü, gerçeğin düşünle karıştığı bir yaşta bulunuyordu. Şüphesiz insan yüreğinin sırlarına nüfuz etmek ve bir ruhbilimci gibi onu üzen hassas duyguları çözümlmek için gerekli olan tecrübeye henüz sahip değildi. (...). Bu genç, gerçekçi bir romana dair çağrı hissetmişti içinde ve bu cesur eseri yayımlamaktan çekinmemişti.²⁰¹

Asadur, eylül ayında eserin tefrika edilmeye başlandığını ve bu sırada henüz son kısımlarının yazılmış olmadığını söylüyor. Arevelk okuyucularının birçoğunun romandan memnun olmadıklarını, edebiyat çevresinde de acımasız eleştirilere hedef olduğunu yazıyor. Sıkça karşılaştığı Gamsaragan'ın üzerine yağın eleştiri okları yüzünden çok

²⁰¹ Age, s. 254-255.

kötümserleştiğini ve hatta romanın tefrika edilmesini durdurmayı düşündüğünü yazıyor. Ancak kendisine bir romancı olarak okuyucuları tarafından fark edilmemenin asıl büyük sıkıntı olduğunu hatırlattıklarını söylüyor Asadur. Dikran Gamsaragan “olumsuz” da olsa tepkilerden motive olmasını söyleyen dostlarının sözünü dinleyerek gündüzleri iş hayatına, geceleri de sürekli roman üzerinde çalışmaya devam ediyor. Gerçekten de onun eseri hakkında görülmemiş bir tartışma almış başını yürümüştür. Asadur, tefrika halinde parça parça romanın okunması ile eserin tamamının bir seferde okunup değerlendirmek arasında büyük bir fark olduğunun ayırıcındadır. Nitekim son tefrika yayımlanıp eser ortaya çıktığında romanı beğenenler artık beğenmeyenlerden daha fazladır. Ve nihayetinde bir bütün olarak kitap haline geldiğinde ise Gamsaragan artık bir romancı olarak Osmanlı Ermeni edebiyatında yerini almıştır.²⁰²

Hrant Asadur, Gamsaragan’ın eserini bu kadar önemsemesi boşuna değildir. Osmanlı Ermenileri olarak bu tarihten evvel romantik akımda roman ve öykü yazan birtakım yazarlara –Hohannes Hisaryan, Armenak Hayguni, Sırpuhi Düsap, Matteos Mamuryan, Yeğya Demircibaşyan vb.²⁰³- sahip olunduğunu, ama gerçekçi akım anlamında elde pek birşey olmadığından yakınıdır.

Lakin gerçekçilik akımı bağlamında Arpiaryan’ın
“Tadabardiyalı” (Mahkûm) ve “Gadak” (Şaka), Zohrab’ın ise
“Anhedasats Tserunt” (Kaybolmuş Nesil) gibi birkaç öykü
(Noraveb)²⁰⁴ veya hikâye güz yüzüne çıkmış, lakin bizim
içimizde kimse, gerçek yaşamı aktarmayı deneyen bir roman

²⁰² Age, s. 256.

²⁰³ Romantik akıma dahil olan bir grup yazar, gerçekçi akıma karşı birleşmiş mücadele etmekteydiler. Reteos Berberyan, Yeğya Demircibaşyan, Khoren Narbey, Hovhannes Setian, Tovmas Terziyan ve Mıgırdiç Acemyan bu grubun başını çekmekteydi. Bu isimler gerçekçi akıma az da olsa eğilim göstermekel birlikte, kendi prensip ve eğilimlerine göre yazmaya devam ettiler.(The Heritage of Armenian Literature: From Eighteenth Century to Modern Times, Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, Wayne State University Press, Detroit, Michigan, 2005, s, 78.

²⁰⁴ Ermenice. Kısa hikâyeye verilen isimdi. 19. yüzyılda Fransız nouvelle veya conte (Flaubert, Maupassant) biçimlerine denk gelmektedir. (Kevork B. Bardakjian, “A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920”, Wayne State University Press, Detroit, 2000. s, 127.

yazmamıştı. Aynı zamanda Mamuryan ve Çilingiryan gibi çevirmenler de hiçbir gerçekçi yazarın eserlerini Ermeniceye kazandırmamış, böylelikle Ermeni okuyucular için Balzac, Flaubert, Zola ve Daudet tanınmamıştı. Dolayısıyla, onlar için Gamsaragan'ın özümsemiği ve temsil etmeye çalıştığı roman anlayışı radikal bir değişiklik demek oldu.²⁰⁵

Roman Ermeni okullarında görev yapan eski tip öğretmen modeli üzerinde bir eleştiri ile açılır ve mesela onların yeni edebiyat ve yeni dil hakkındaki olumsuz görüşlerini, öğretim modellerinin eskiliğini tasvir eder. Bunu yaptıktan sonra, Üsküdar'da Ermeni gençliğinin şarkı söylemek, dans etmek ve nihayetinde iyi vakit geçirmek üzere bir dernek kurduğundan bahseder anlatıcı. Lakin bu dernek, aynı zamanda gerektiği zamanda, mahalli idarelerde ses yükseltmek için de fonksiyonel olacaktır. Bu dernek kilisenin de yöneticisi olan R. Ağa'nın başkanlığında, milli şarkılar öğrenmektedirler. Ancak repertuvarları eski bildik şarkılardan oluşmaktadır ve gençler “yeni” şarkılar istemektedirler. Ancak konuyla ilgili kişi, bunun için önce iyi şiirler, yani güfteler olması gerektiğini söylenir. İkinci toplantıda üyelerden biri olan M. Kaprielyan, böyle bir şiir bulduğunu söyler ve şiiri ustaca okur. Şiir o kadar hayranlık uyandırır ki, herkes ismi saklı olan bu şairin dönemin en ünlü isimlerinden romantik Mıgırdiç Beşiktaşlıyan olduğunu düşünür. Şiiri okuyan kişiye ısrar ederler ve romanın baş kahramanının ismi ilk kez telaffuz edilir: Antranik Fenerciyan.

Ermeni Anayasası'nın ilan edildiği ilk yıllardır. Milli hisler tazedir. Zaten bu gençlik derneği, yeni kurulan mahalli idarelerin bir uzantısı olarak bu yeni olanağın sayesinde kurulmuştur. Lakin “yeni”nin talebinde heyecan her şeyin gözünü kör etmekte, eski kötü alışkanlıkların, rüşvet gibi, bu yenide yer aldığı görülür hemen romanda.

²⁰⁵ Age, s. 257.

Antranik Fenerciyan'ı tutmak istediler ve onunla tanışmak için istekte bulundular. M. Kaprielyan için çok kolay bir şey oldu onu arkadaşlarına tanıştırmak. Parlak nutuklar çekti Fenerciyan. Bir tasavvur ediniz, Ermeni Anayasası'nın ilk yılları, Ermeni yüreği daha öncesinde olmadığı kadar hassas.²⁰⁶

(...)

Komisyon toplantısından birkaç hafta sonra, şaşılacak şekilde, Ermeni gençlik derneği [Antranik Fenerciyan'ı] cecaran'da²⁰⁷ Ermenice öğretmeni olarak kabul edilmesine muvaffak olmuşlardı. Lakin Üsküdarlı ünlü bir vekil olan S. Derderyan [Yeni Milli Anayasa'ya göre kurulan cismani meclise semtin gönderdiği temsilci] Antranik Fenerciyan'la birlikte bir süreliğine aylıklardan yüzde yirmi komisyon alma şartı koyarak, onu okul yönetimine kendi özel adayı olarak takdim etti ki, halefleri gibi o da, bir milli arabulucu olmanın etkisinden mahrum değildi.²⁰⁸

Burada yazar, daha önce amira sınıfının elinde koz olan milleti temsil etme gücünün onlara verdiği kazanç alanlarından birisini, bu sefer mahalli idarecilerin ve milli meclise giren vekillerin devraldıklarını ve bu görevlerini komisyon alarak ve arabulucu olarak kazanca dönüştürdüğünü açıkça yazıyor. O dönemde eserin oldukça tepkiyle karşılanması henüz eserin girişinde bu ağır eleştirilerin de başlamış olması nedeniyle olmalıdır.

Aslında bu romanın başlangıcında yer alan bu tema, Yervant Sirmakeşhanlıyan'ın (Yeruhan), Amirayin Ahçığı (Amiranın Kızı) romanında Kafkas Ermenisi Mösyö Gosdanyan'ın güya ünlü eğitimci

²⁰⁶ Dikran Gamsaragan, "Varjabedin Ahçığı", "Öğretmenin Kızı", s. 7-8. İstanbul Ermeni Okulları Öğretmenler Derneği'nden edinebildiğim kitap çok eski olduğu için, cildinin ilk dört sayfası yitirilmişti. Dolayısıyla, kitabın basım yılı ve basım yeri gibi bilgileri edinmek mümkün olmadı. Lakin Kevork Bardakjian'ın "A Reference Guide to Modern Armenian Literature" adlı kitabında verdiği bilgiye göre, bu eser İstanbul'da ilk basım yılı olan 1888'de, sonra 1921'de ve son olarak da 1930'da basılmış. Kitabın fiziki durumu, ilk ve son tarihlerin çok uygun olmadığını, 1921 tarihinin yüksek olasılıkla gerçek olduğunu göstermektedir.

²⁰⁷ Ermenice kolej. Burada Üsküdar'da bulunan mahalli Ermeni okulu kastediliyor.

²⁰⁸ Dikran Gamsaragan, "Varjabedin Ahçığı", "Öğretmenin Kızı" s. 9.

Kalinn'in eğitim sistemi ile harikalar yaratacağı vaadine kanan Hasköy'lü Ermeni ahalinin “yeni” ve “batı”ya olan zaafını anlattığı hikâyenin bir tekrarı, daha doğrusu öncülü gibidir. Antranik Fenerciyan da “eski” değil, “yeni”dir. Yeniye dair işaretler vardır üzerinde. Tıpkı Mösyö Gosdanyan'ın batıyı bize şeklen getiren uzun saçları, şapkası, simsiyah redingotu gibi. Hatta Fenerciyan, bir Fransız hocadan dahi itibarlıdır.

Ve Fenerciyan sadece yazın alanında değişimci değildi.

Badveli²⁰⁹ olarak değil, Mösyö Fenerciyan'dı o. Cübbe yerine uzun klasik bir redingot giyiyordu ki, yakası yağdan parladığı için kadife kaplı zannediliyordu. Vodanavorci²¹⁰ olsun olmasın, Antranik Fenerciyan'ın şansı, onu koleje Ermenice öğretmeni olarak görevlendirildiği anda açılmıştı. Belki, Fransız akademisinin bir üyesi dahi, kolejdeki bir Ermenice öğretmenin gördüğü saygıyı görmezdi.²¹¹

Burada bahsedilen kolej hakkında Ermeni modernleşmesi ve batılılaşması tarihi açısından bir parantez açmak gerekir. 1838 yılında kurulan Üsküdar'daki bu kolej, Ermeni milletinin yönetimini paylaşmak istemeyen varlıklı tacirler ve sarraf amiralar ile zanaatkârlar ve maaşlı amiraların mücadelesinin merkezinde yer alır. Bu Ermenilerin batılı anlamda ilk akademisidir. Adı Cemaran Surp Yerusâğemi (Kutsal Kudüs Akademisi) veya kısaca Cemaran (Akademi) olarak anılır. Bu kolej hassa mimarı Garabed Amira Balyan ve eniştesi Hovhannes Amira Serveryan'ın ciddi katkıları ile kurulabilmiş, masrafları ise Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin her yıl vereceği 120.000 kuruşluk destekle karşılanmıştı. Çoğu sarraf olan yirmi amira birer yoksul öğrencinin masrafını üstlenirken,

²⁰⁹ Ermenice. Ermeni protestan rahiplerine verilen unvan olduğu gibi, şerefli anlamına gelir ve o dönem eskiden beri okullardaki erkek öğretmenler için kullanılan bir unvandır.

²¹⁰ Ermenice şiir kelimesi ile Tükçe takı cı, ci, cu takılarından türetilmiş uydurma kelime. “Şiirci” anlamına geliyor. Hem yukarıda bahsedilen özentiliği, hem de dile olan özensizliği ima ediyor olmalı.

²¹¹ Age, s. 11.

maddi durumu iyi olan aileler de öğrenci başına yıllık 3.000 kuruş alınacaktı.

Ancak sarraf amiralar baştan beri maaşlı amiraların bir projesi olarak gördükleri bu yüksekokul hakkında pek hevesli değillerdi. Üstelik Tanzimat ile birlikte, 1840 yılında iltizamın kaldırılması ve vergilerin devlet eliyle toplanmaya başlanması ile, sarraf amiraların vergi toplayan İhtisap Ağa'ları ile yaptıkları yüksek faizli para anlaşmalarından elde ettikleri geliri sıfırlamış ve çoğu sarraf amira ya iflas etmiş, ya da zenginliklerinin önemli oranda yitirmişlerdi. Bu nedenle sarraf amiralar okula desteklerini sürdürmediler. Okulun mali yönetimini Yirmi Dörtler Heyeti²¹² sarraf amiraların desteği olmadan üstlendi. Bu işin ne kadar zor olduğunu biliyorlardı ama, yükseköğretimin önemini de kavramışlardı. Bununla birlikte millet yönetiminde reşitliklerini isptlamak için de bu bulunmaz bir fırsattı. Patrik Hagopos'un koşulsuz yardımını aldılar. Hatta Patrik, halkına okula ayrılmak üzere odanlık beri vergi koydu. Lakin sarrafların desteği olmadan bu büyük bütçeyi denk getiremeyen Yirmi Dörtler Heyeti, ardından da Patrik Hagopos istifa ettiler. Onun yerine geçen Isdepannos Ağavni, on sarraf amirayı mali işleri yönetimine davet etti. İki grup arasındaki öfke büyüyordu.

Yirmi Dörtler Heyeti para bulamamış olsalar da, mücadeleye devam ettiler. Aslında verilen hem demokrasi hem de bir iktidar mücadelesiydi. Heyet Bab-ı Ali'ye başvurdu ve yeninden göreve gelme talebinde bulundu. Ancak gerekli ferman çıkarılmadı. Bunun gerisinde sarraf amiraların Bab-ı Ali'yi etkilediği varsayımı bulunur. Zanaatkârlar bu sefer de iki yüz kişilik bir grupla gövde gösterisi yaparak bir dilekçe daha sundu. Bab-ı Ali buna

²¹² İltizamın kaldırılması ile sarraf amiraların iktisadi güç ve yönetsel güçlerini kaybeden sarraf amiralar Patrikhane'nin ve cemaat kurumlarının giderlerini karşılayamamaya başladılar. Bu hem onların sınırsız güçlerinin sınırlanmasını sağlarken, cemaatin iktisadi yönetiminde de bir kaos doğmasına yol açtı. Aynı zamanda 1940 tarihli irade-i seniyye ile cemaatin tüm ülkedeki vergilerini toplama görevi verilen Patrikhane'ye ve onun tüm kurumlarına da vergi kondu. Bunu çözmek üzere Ermeni Patriği Balatlı Hagopos III. Seropyan, patrikhanenin ve milli kurumların mali işlerini yönetmek üzere Yirmi Dörtler Heyeti'ni atadı. Heyet, maaşlı (devlet memuru iki amira ve başkentteki çeşitli esnaf loncalarını temsilen yirmi iki temsilciden oluşuyordu. Ermeni toplumu tarihinde ilk defa mali yönetim büyük çoğunluğu zanaatkâr olan bir örgüte bırakılıyordu. (Vartan Artinian, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nı Doğuşu 1839-1863, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004, s, 67.)

sert tepki gösterdi, Heyet'in tüm üyeleri hapse atıldı. Bu olay duyulunca, 25 Ağustos 1841'de Cemaran'ın müdürünün de dahil olduğu üç bin kişilik bir Ermeni topluluğu Meyhaneci İskender'in öncülüğünde Bab-ı Ali'ye yürüyerek Heyet'in serbest bırakılmasını ve sarraf amiraların istifasını istediler. Sultan karşı duramadı ve heyet derhal serbest bırakıldı. Sadrazam Rıfat Paşa'nın Sultan'ın talepleriyle ilgilendiğini söylemesi üzerine kalabalık dağıldı. Lakin birkaç gün sonra Üsküdar Akademisi'nin müdürü de aralarında olmak üzere lider yedi kişi sessizce sürgüne gönderildi, akademi de Sulttan tarafından kapatıldı.

Mamafih bu karar Ermeni toplumunun sakinleşmesini sağlamadı. 9 kasım 1841'de zanaatkârlar Bab-ı Ali'ye amira idaresini şiddetle eleştiren bir dilekçe sundular ve "Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin ilanından sonra artık sarrafların kölesi olamayız" dediler. Bunun üzerine Bab-ı Ali Yirmi Dörtler Heyeti'ni yeniden görev başına getirdi. Ancak zanaatkârlar yine muvaffak olamadı ve idareyi bir kez daha amiralara bırakmak zorunda kaldılar. Patriklik mali işlerinden mesul ve esnafların da saygısını kazanmış bir kişi olan Harutyun Amira Yerganyan, zanaatkârların bu mağlubiyetine karşın onların desteği olmadan millet maliyesinin artık yönetilemeyeceğini en iyi bilenlerdendi. Tek çözüm işbirliğiydi.

Harutyun Amira Yerganyan'ın çabalarıyla 17 Temmuz 1844'te Matteso Çuhacıyan'ın seçilmesiyle işbirliğinin yolu açıldı. Her iki grubun saygı ve güvenini kazanmış olan Patrik Matteos, uzlaşma sağlamayı başardı. On altı amira ve on dört esnaftan oluşan bir Karma Meclis kuruldu. Karma Meclis hem Patriğe danışmanlık yapıyor, hem de milletin mali idaresini yönetiyordu. Böylelikle yönetim de tek bir grubun idaresinden daha demokratik bir şekle dönüşmüş oldu. Anadolu Ermenilerinin yönetimde henüz esamesi bile okumazken, en azından İstanbul Ermenilerini daha demokratik bir temsili sağlanmıştı. Sultan da bu gelişmeleri onayladığını Üsküdar'daki akademiye 1846 yılında yeniden açarak gösterdi.²¹³

İşte Fenerciyan böyle bir okulun öğretmeni olmuştu. Diğer yandan, dönemin öğretmenlerinin geçim kaynakları sadece okullarda eğitim vermek

²¹³ Vartan Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 68-71.

değildir. Onlar, amiraların evlerinde de öğretmenlik yapar, bu şekilde aynı amiraların okulları finanse ettikleri için de, bir taşla iki kuş vurur, okuldaki pozisyonlarını da sağlama almış olurlardı. Bu pek tabii, okulu kontrollerinde tutmak isteyen amiraların da işine gelen birşeydi.

Öğretmenlerin tek gelir kaynakları okullar değildi lakin. Saygıdeğer amiraların ailelerine de ders verirdiler. Ve bu durumun birkaç avantajı vardı. Öncelikle iyi para kazanıyorlardı, sonrasında ise ‘büyük ağaları’ kazanarak, mahalle okulunda yerlerini sağlamlaştırıyorlardı.²¹⁴

Tekrarlamakta fayda var. Gamsaragan’ın romanının bu denli yaşamdan jurnaller taşıması, henüz çoğulcu bir yönetime ağır aksak geçmiş olan geleneksel Osmanlı Ermeni cemaati için de bir devrimdir. Ermeni Milli Anayasası’nın henüz ilk yılları olması, o demokrsai heyecanı ve değişim arzusunun Gamsaragan gibi aydınlarda Gerçekçilik akımı üzerinden tam bir ifade bulduğu görülüyor. Ancak, başta oldukça eleştirilse de, romanın tamamı bir bütün halinde yayımlandığında eserin oldukça beğenilmesi, bu şeffaflık talebi ve değişim arzusunun toplumda da bir karşılığı olduğunu gösteriyor, amira sınıfı ile aydınlara cemaatin nasıl yönetileceği üzerinden giden kavganın zemininin sadece o günün devrimci gazetelerinde yayımlanan siyasi fıkralar değil, Gamsaragan gibi yazarların romanları olduğu da görünüyor.

Fenerciyan bir şiir ile meşhur olmuş, yeninin temsilcisi olmuş, aslında o moda olmuştur. Üsküdar Ermeni Koleji’deki öğrencileri ona hayrandır. Henüz ilk yılı dolmadan kiracı olarak girdiği evi satın almakta, karısı Sırpuhi hanıma hizmetçi tutmakta, yağlı yakalı redingotunu değiştirmektedir. Lakin Fenerciyan modası yedi sene sonra sönmeye başlar. Muallimin düşüşünün işaretleri onun hakkında başlayan “Fenerciyan bir şair mi, yoksa bir Ermenice öğretmeni mi?” tartışması olur. Yazdığı bir şiir ile kendisini öğretmen atayanlar, bu sefer yenilik heveslerinin başka bir adayı

²¹⁴ Dikran Gamsaragan, “Varjabedin Ahçıgı”, “Öğretmenin Kızı”, s. 11-12.

çağırması üzerine, o zaman yapılması gereken tartışmayı akıllarına nihayet getirmişlerdir. Bazı öğrenciler ise, onun bazı küçük imla hatalarından şikâyet ederler. Üstelik bu hatalar, günlük kullanımda gözden düşmekte tedavülden kalkmakta olan eski Ermeniceye dairdir. Nihayetinde bir şikâyetçi şahıs okul müteveli heyetine Fenerciyan'ın el yazmalarından bir örnek getirir ve oradaki aslında önemsiz bir hatayı büyük bir öfkeyle gösterir. Kelime “Badger”, yani “resim”dir. Kelimede yer alan “e” harfi, Ermenice “yeç” ile değil, “e” ile yazılmıştır. Kıyamet kopar. Çünkü Fenerciyan'ın modası geçmiştir. Gamsaragan'ın özellikle seçmiş olduğunu düşündüğüm bu kelime itibarıyla, Ermeni toplumunun resmidir çekilen. Önce Üsküdar Ermeni Koleji'nden, sonra da diğer okullardan bir kovulur. Fenerciyan dönemi bitmiştir.²¹⁵

Antranik Fenerciyan, Yeni olanın peygamber gibi karşılandığı, yüksek beklentilerin gerçeklikle bağların zayıflamasına yol açtığı bir dönemin hem avantajlarını, hem de kaçınılmaz sonunu yaşamıştır. Yeruhan'ın Amira'nın Ahçığı (Amiranın Kızı) romanında Mösyö Gosdanyan karakteri ile Yeniye olan fetiş derecesinde ilgi yönünden paralel bir hikâyeye anlatıldığını söylemiştik. Lakin, Fenerciyan, bu alakayı bir yandan paraya dönüştürürken, aslında bir dolandırıcı değildir. Yani toplumun bu semptomunu analiz edebilmiş, buna göre plan yapmış bir zihne sahip değildir. Ancak Mösyö Gosdanyan, toplumun tam da bu yumuşak karnını analiz edebildiği, o açığı, açlığı gördüğü için ta Kafkaslardan bu coğrafyaya gelmiş, bu niteliği ile, yeni aşkını sürekli tahrik ve tatmin ederek, daha büyük bir kazanç sağlamış ve foyası ortaya çıkmada da Paris'e başka maceralara yelken açmıştır. Orada kısa sürede tutuklanıp hapse düşmüştür.

Gamsaragan'ın hikâyesi daha “içeride”ndir. Yeni burjuvazinin eskinin çürümüş değerlerine, sahte ilkelerine, yeninin ise, moda karakterinden de öte, yeni kazanç kapılarının da anahtarı olarak bir kısım insanca nasıl sömürüldüğüne dikkat çeker. Ama bir yandan da, bu yüksek beklentiler, yılların gecikmişliği ve açlığı ile ilgilidir. Beklentiler, idealler

²¹⁵ Age, s. 12-17.

yüksek tir ve o ideallere nasıl ulaşılacağı konusunda ise tam bir kaos mevcuttur toplumda. Bu durumda “yeni” ve “dışarıklı” olan güven vermektedir.

Antranik Fenerciyan’ın kızı Asdğik (Yıldızcık) da bu kaosun simgesel kurbanlarından birisi olacaktır. Babasının işsiz düşmesiyle iyi bir evlilik yapma şansı azalan Asdğik, ismi de üzerinde, gökyüzünde yıldız değil, bir yıldızcık olacak imkana sahiptir. Aslında babasının hitabet sanatını almış, çok güzel bir kız olmakla birlikte, piyanolarını olmamasına rağmen okulun piyanosunu çalmayı öğrenmiş, dönemin ünlü gazetelerinden Masis’i her satırını okumakla cemaat ve Avrupa yaşamının son yeniliklerine vakıf bir entelektüel adaydır. Babası ona Ermenice son moda şarkıların notasını bulmakta, o da güzel sesiyle bunları seslendirmektedir evde. Üsküdar’da oturan tanıdık bir Ermeni yazar, ona son çıkan Fransız roman ve eserlerinden oluşan bir ders vermektedir. Asdğik öyle ki, “Öyle bir kızdı ki, içimizde böylesini bulmak çok zordu”²¹⁶ şeklinde tasvir edilen bir kişi haline gelir.

Babası Antranik Efendi, fakirlikten kurtulmak ve kızının çeyizini layıkıyla yapmak üzere bir kitap yazar. Adı “Araratyan Pınçık” (Ararat’ın Kulağı) olur. Kitabın içeriğini kitapta bulamıyoruz. Bu nedenle Ararat’ın Ermeniler için ifade ettiği derin anlamın hangisine gönderme yapıldığını söylemek de kolay değil. Fenerciyan hocanın esen rüzgardan kendince bir kazanç sağlamaya çalışan, nispeten yüzeysel ve apolitik karakteri göz önüne alınırsa, Ermenilerdeki o dönemin milli heyecanını kitap satışına tahvil edecek bir seçim olduğu düşünülebilir.

İşte bu kitap için sponsor arayışına giren Fenerciyan’ın aklına komşuları olan ve basma ticaretinde mütevazı da olsa ilerleyen genç esnah Karekin’e gider. Durumu anlatır ama daha ilginç bir teklifle karşılaşır. Karekin, çocukluk aşkı olan kızı Asdğik’le evlenmek istemektedir. Antranik ağa, sıkışık durumlarında kendilerine hızır gibi yetişen bu teklifin –Karekin kitaba sponsor olmayı da kabul etmiştir tabii- heyecanı ile eve döner, durumu eşine açar. Bunu yaparken, toplumsal statüler açısından önemli bir

²¹⁶ Age, s. 18-19.

durumun da ortaya çıktığını görürüz. Karekin henüz mütevazı bir servet edinmiş olsa da, hızla zenginleşen birisi olmakla sınıf atlamaktadır. Antranik ağa, ondan bahsederken “Karekin Efendi” diye söze başlar, karısı onun lafını keser.

__Karekin efendi mi? Ne çabuk da mösyöyü, efendi yaptın?

diye sözünü kesti öğretmenin eşi safça.

__Odanın görkemini görüp de mösyö deseysin, görürdüm seni.

Ama ben anlattığıma döneyim...²¹⁷

Karekin’in serveti, tüm kusurlarını örtmüştü aynı zamanda. O aslında bir savaş taciriydi ve servetini Osmanlı-Rus savaşına borçluydu. Ama bunun da açıklaması, sınıfsal bir temelde yapılıyordu.

Herkes biliyordu ki, son yıllarda epey ileri gitmişti o oğlan.

Aşağı tabaka, ki her şeye bir sebep bulmak için ihtiyaç hisseder,

Karekin’in muvaffakiyetini Türkorus savaşına bağlıyorlardı. Ne

olursa olsun, mesele oydu ki, Karekin orta sınıf bir tacirdi,

çalışkandı ve herkesçe saygı görüyordu. Ve öğretmenin ailesi,

daha parlak ve kendilerine uygun bir evliliğin olasılığı için bu

fırsatı kaçıramazdı. ‘Gözden düşmüş’ bir öğretmenin kızı olma

hükümünü taşıyordu altında.²¹⁸

Karekin’in annesi Hripsime dudu ise Asdğik’e karşıdır. Ailesi tarafından el üstünde tutulmuş, okumuş ve iyi yetiştirilmiş bir kız olması ona göre tehdittir. Onun bu noktada geleneksel toplumu temsil ettiği görülüyor.

Omuzlarında atmış beş yaş bulunuyordu omuzlarında Hripsime

dudu. Şüphe duyuyor, tereddüt ediyordu Asdğik’ten. ne zaman

öğretmenin evine gitmişse, hep bir kitapla meşgul görmüştü

²¹⁷ Age, s. 24.

²¹⁸ Age, s. 25.

Asdğik'i. Anlamıştı, biliyordu ki okuduğu mezmurlar değildi. Onun için her kitabın içinde, eğer bir dua kitabı değilse tabii, şeytan vardı şeytan! Hrispime dudu, 'yazan-çizen'i sevmiyordu.²¹⁹

Lakin Asdğik de geleceği parlak Karekin'i ideal eş olarak görememektedir. Karekin'in kendisini görmeye eve geldiği gün kuzeni Zabel'e içini açar. Bahsettiği sevgi değil, ideallerdir Asdğik'in.

Güzel Zabel'im, tereddüde düşme, yapacağım itiraf kederli değil. Karekin bizim evin kadim tanıdıklarından ve benim onu ölçüp biçecek çok zamanım oldu. Çocukluğundan beri tanırım onu. Beni eş olarak isteyeceğinden birgün olsun şüphem olmadı. Alçakgönüllüdür. Bir kadın gibi yumuşak kalplidir. Durumuna gelince, babam çok iyi diyor. Ben de biliyorum ki evine layıkıyla bakar. Ama, Zabel, eğer benden bir itiraf duymak istersen, söylüyorum işte, idealim değil. Ama bana idealimi kim verir ki!²²⁰

Bu sorusuna kendisi de olumsuz cevap vermiştir ki, Asdğik, her şeye rağmen Karekin'le evlenmeye karar verir, nişan hazırlıkları başlar. Bu arada Antranik Fenerciyan müstakbel damadından kitabın basımı için 30 lirayı almış, bunun 18 lirasını çoktan harcamıştır bile. Ermenilerin Batı hayranlığından o da şikayetçidir, ama onunkisi, ideolojik olmaktan öte, ticaridir. Çünkü herkes Avrupa romanları okumakta, en değerli Ermeni yazarları kitaplarını bastıramazken, Avrupa'nın kıymetsiz kitaplarına para dökmektedirler. Bu ona göre de bir çürüm ve büyük bir adaletsizliktir.

Antranik hoca diyordu ki, ilkin eserini yayımlatmak için bir yayıncı aramıştı. Ama sonuçsuz bir uğraş olmuştu bu, hiçbir yayıncı onun eserini satın almak istememişti. Eskinin Ermenice

²¹⁹ Age, s. 26.

²²⁰ Age, s. 36-37.

muallimi kuduruyordu, Ermeni yayıncılara hakaretler yağdırıyordu ve bağırıyordu: Paul de Kock'un²²¹ pis romanlarının tercümelerini severek satın alırlar, lakin Ermeni bir şairin –ki bir isim yapmıştır en nihayetinde- emeğini tahkir ederler.²²²

Asdğik'i gördüğü anda ona sahip olma tutkusuyla yanıp tutuşan bir başka kişi daha sahneye çıkar. O da, Asdğik'in nişanlısı Karekin'in yanında yetiştigi, Erzurum'dan İstanbul'a sefalet içinde gelip, basma ticaretinde büyük bir servet yapan Hagop Nahabedyan Efendi'nin bankacı oğlu Aram'dır. Aram da romanda Batı ve alafranga ile özdeşleşen, kötü tüplemelerdendir. Tıpkı Yeruhan'ın "Amira'nın Ahçığı", Amiranın Kızı romanında olduğu gibi bu eserde de, Batı ile özdeşleşen kişilerin saflığını yitirdiğini görürüz. Gerçi Karekin de savaş taciridir ama, daha geleneksel bir aileden, halktan, kendi değerlerinden kopmamış bir çevreden gelmektedir ve dürüsttür, merttir. Romanın yazıldığı 1888 ile batı ile Genç Ermenilerin temasının yaşandığı 1840'lar arasında yarım yüzyıllık bir tecrübe vardır. Bu tecrübe Yeruhan gibi Gamsaragan'da da batıya karşı daha temkinli, hatta biraz alerjik bir tutum yaratmış gibidir. Nitekim romanın ender sağduyulu kişilerinden olan Nahabedyan konağının kahyası Avedis Ağa da, bu alafrangalıktan yana dertlidir. Asdğik'e sahip olmayı kafasına koymuş olan Aram bey, babası Antranik Fenerciyan'a kızkardeşlerine ders vermesi ve kendisine iyi bir ücret ödenmesine vesile olur. İşte işe alındığını ve ayda beş lira ödeneceğini kendisine bildiren Avedis ağa, Antranik Efendiye, Aram bey yüzünden yaşadıkları değişim nedeniyle dert yanmaktadır.

²²¹ 1793 Paris doğumlu Fransız yazar. Librettolar da yazan de Kock, Paris yaşamını ama özellikle de orta ve alt sınıfın yaşantılarını sade bir dille anlatırdı. Ne ilginçtir ki, de Kock'un kendisi de –tıpkı Antranik fenerciyan gibi- ilk eserini yayımcı bulamadığı için kendi parasıyla bastırmıştı. Kendi ülkesinden ziyade Fransa dışında popüler olan de Kock İstanbul Ermenilerinin de favori yazarıydı. Ondan Paris yaşamını öğreniyorlardı. Yine bir başka ilginç not ise, Osmanlı modernleşmesi ile birtakım benzerlikler bulunan Rusya'nın en önemli yazarlarından olan ve Batı sorunsalını en yakından hisseden ve eserlerine yansıtan Dostoyevski'nin "Başkasının Karısı" öyküsünde de, de Kock, kocasını aldatan Sofya Ostaviyevna'nın başucu kitabıdır. Tüm ahlaksızlıkları oradan rehber edinir.

²²² Age, s. 38.

Avedis ağa efendisinin kızlarını derslerine çok iyi alıştırması için öğretmene içten bir ricada bulunmayı kendisine görev bildi. ‘Fransızca ve piano, başka şey öğrendikleri yok’, diyordu kızgınlıkla. ‘Ah, efendiye kalsaydı böyle olmazdı, ama Aram beye ve matmazole ne diyeyim, her şey alafranga olacak. Benim çektiğim şu eziyetler de alafranga yüzünden değil mi? Aram beyin yüzünden değil mi? Ağabey, neyime gerek kolalı gömlek giymek, alışmamışım, boynum kesiliyor, boğuluyorum, ama kime anlattırısın? Bizim bey Paris’ten geleli beri bir gün dahi şu benim eski kıyafetlerimi vermedi ki giyineyim. Alafranga değilmiş meğer, bakalım ucu nereye varacak? O yüzden Ermeniceyi çok akıştır diyorum. Çünkü böyle giderse, onların akli da alafrangaya kapılıp, Fransızcadan başka bir şey öğrenecekleri yok.’²²³

Antranik hoca, Avedis ağaya yerden göğe kadar hak verir şüphesiz. O, her ne kadar toplumdaki, ama daha çok da yeni burjuva diyebileceğimiz orta sınıfın okumuş kesimindeki alafranga tutkusunun bir sonucu olarak yazdığı şiir nedeniyle zamanında epey ünlenmiş, el üstünde tutulmuş ve bu sayede bir ev sahibi olmuşsa da, düşüşü de aynı tutkunun nedeniyledir. Diğer yandan, reform ile moda arasındaki farkı anlayacak kadar da akıllıdır. Kendisi de, bir zamanlar, yani bir yarım yüzyıla yakın zaman evvel, batıcı reformist Ermeniler ile statükoyu savunan kesim arasındaki kavgada, Havaryal’lara²²⁴ karşı, Lusavoryal’ların²²⁵ safında yer tutmuştur. Ama bunu idealleri için yapmıştır, yozlaşma için değil. Ama şimdi toplumun, özellikle de burjuva sınıfının durumuna bakınca verdiği bu mücadeleden pişman olmuştur.

²²³ Age, s. 66-67.

²²⁴ Ermenice. Karanlığa ait, ruhsal körlük içindeki.

²²⁵ Ermenice. Aydınlanmış, ışığa ait.

Asdğik'e göz koyan Aram Nahabedian'ın teamüllere aykırı bir biçimde henüz Karekin'le nişanlı bir kızı baloya davet etmiş olması, kendisinin de bulunduğu bir ortamda kızına lakayt ve ileri derecede samimi davranması da Antranik Fenerciyan'ın hoşuna gitmez. Bu, yüzeysel batılılaşmanın getirdiği bir ahlaki çöküntüdür. Ne var ki, kitap boyunca yazar tarafından gizlenmeyen iki yüzlülük-çaresizlik ikilemiyle buna ses çıkarmaz. Asdğik'in Karekin'le nişanlanmasını, kitabına sponsor olduğu ve zengin bir tacir olması nedeniyle sevinçle karşıladığı gibi, Aram Nahabedian'ın kızına açıkça sarkıntılık etmesine de, bu aileden aldığı 20 liralık avans ve yine zenginlikleri nedeniyle ses çıkarmaz. Tüm günahı batılılaşmayı yanlış algılayan Ermeni toplumuna atarken, kendisi de aynı samimiyetsizlik ve yüzeyselliğin ve de ilkesel zayıflığın bir timsalidir aslında. Fenerciyan, bir çaresiz olduğu kadar, bu manada bir ikiyüzlüdür de...

Ama öğretmen hiç gülmüyordu; Kızına bu kadar cüretkâr davranmaları da neyin nesi oluyordu? Eğer efendinin oğlu olmasaydı, kızını bu ahlaki zayıf gençlere bu kadar yüz verdiği için bir azar çekecekti. Aram beyin, elinde çatal, kendi elleriyle kızına yemek yedirmesi, sonra, o şampanya içme biçimleri, ne demek oluyordu! Ve öfkeli baba ekliyordu kendi kendine 'Doğrusu, kendi günahımı çekiyorum'. Antranik öğretmen, şöhretli günlerinde ilerici ve gerici sorunu patlak verince, gericiliğe karşı ve liberal düşünceden yana haddinden fazla mücadele etmişti. Şimdi kızının etrafında olup biteni görünce, o liberal düşünce taraftarlığına adananmışlığından ötürü kendini cezalandırılmış sayıyordu.²²⁶

Antranik Kaprielyan, kızı Asdğik'in mahvına yol açacak bir alışverişe bile bile göz yumarken, kendi düşüncesindeki çarpıklığı fark etmekten uzak duracaktır. Sanki o da, moda ile modernleşmeyi birbirine karıştırmış, en azından özgür düşünceyi, modern dil ve eğitimi savunduğu

²²⁶ Age, s. 77.

yıllarda bunun ne anlama geldiğini pek de anlamadan bu kavgaya girişmiştir.

Şimdi tarihsel arka planı daha iyi anlamak için “ilerici” ve “gericilerin” bu kavgasına kısaca bir kez daha bakalım. Vartan Artinian’ın aktarmasına göre, Avrupa’nın önde gelen kentlerine, lakin özellikle Paris’e giden ve çoğu da maaşlı amiraların çocukları veya onların korumasındaki Ermeni gençleri biraraya gelerek Osmanlı’da yaşayan yurttaşlarının sefil hayatını tartışıyor, çözüm yolu arıyorlardı. Osmanlı’nın iç idaresinden memnun olmadıkları gibi, Ermeni milletinin merkezi idaresinden de memnun değillerdi. Krikor Odyan şikayetlerini şöyle özetliyordu: O günlerde milletin sahip olduğu şeyler kötü bir idare, kötü okullar ve eskimiş bir dildi.”²²⁷

Ermenice’de yazı diliyle günlük konuşma dili gittikçe artmıştı. 1848 yılında yaşanan kansız Fransız Devrimi bu öncü gençleri etkilemişti. Bunlar anayasal sisteme ve millet iradesinin asolduğuna içtenlikle inandılar. Osmanlı’da yaşayan Ermeni toplumunun bu ivedi sorunlarının çözümü için harekete geçmeye karar verdiler. Lakin Genç Osmanlılar veya devrimci bir örgüte katılmak istemediler. Bu nedenle de amacı milletin eğitim ve idare yapısını değiştirecek bir dernek kurmaya karar veriler ve adını Araradyan Ingerutyun (Ararat Derneği) koydular. Kısa sürede, Osmanlı’da ve özellikle de başkent İstanbul’da çok ses getirecek bir bildiri yayımladılar.⁷ Haziran 1849’da yayımlanan bildiride derneğin amaç ve eylem programı şöyle tanımlandı:

Ancak bir ulusun seçkinleri “ulus” sözcüğünün gerçek anlamını kavrayabilirler... Ulusumuzun bu sefil duruma düşmesinin en önemli nedeni cahilliktir.... Araradyan Ingerutyun’un başlıca amacı ermeni ulusunun eğitim düzeyinin yükseltilmesidir... Ancak, kanımızca, böylesi bir eğitimin sağlanması için dört duvardan ibaret bir okul yeterli değildir... Donanımlı ve erdemli kadın ve erkek öğretmenler yetiştirmek için derneklere ihtiyaç

²²⁷ Aktaran, Vartan Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s 76.

vardır. Toplumumuzdaki yetkin bilim insanlarına iyi ücretler vererek mütevazı öğretmenlik mesleğini layık olduğu yere yükseltmek için derneklere ihtiyaç vardır. Dilbilime vâkıf insanların tercüme ya da telif ettiği faydalı eserleri yayımlamak, yazarlarına emeğinin karşılığını vermek ya da bu kitapları satın alma imkânından mahrum olanlara ucuza ya da bedava dağıtmak için derneklere ihtiyaç vardır.²²⁸

Bu bildirinin yankısı çok şiddetli olmuştu. Söz konusu dernekler kısa ömürlü de olsa kuruldular. Yeni kitaplar yayımlandı, ama daha da önemlisi, tıpkı Üsküdar'daki kolej gibi, yeni okullar açıldı. 1847'de başkentte yirmi dört okul varken bu sayı 1859'da kırk ikiye ulaştı. Taşradaki okul hareketine ise daha evvel değinmiştik. Herkese ücretsiz iyi eğitim hedefleyen derneklerin sayısı 1860'lardan sonra özellikle de Anayasa'nın da etkisiyle – Anayasa kapsamında eğitim önemli yer tutmuş, bir de eğitim komisyonu kurulmuştu- iyice artmıştı. Ermeni gazeteciliği de bu dönemde reformların motoru oldu. Özellikle Masis çok etkiliydi. Bu gelişmeler sonucunda Ermeni milleti içinde inanılmaz bir rönesans başladı. Antranik Fenerciyan'ın romandaki şikayetinin aksine, Lamartine, Hugo, Goethe başta olmak üzere pek çok kıymetli yabancı eserler Ermeniceye kazandırıldı. Boğos Levon Zekiyan o dönemde Ermeniler arasında sağlanan momentumu şöyle izah eder.

Günlük basın, birtakım düşünsel, toplumsal ve siyasi mayalanmaların etkisi altındaki Avrupa'yla verimli bir iletişim kanalı teşkil etmiştir. Dolayısıyla, örneğin, genç entelektüel Bedros Turyan'ın –henüz yirmi yaşındadır- Gambetta tarafından yapılan bir konuşmayı, yalnızca birkaç gün sonra Fransızca aslından okuyup bunun üzerine bir tartışma yazısı yazabildiğini ve yazının, tüm Anadolu'daki Ermeniler tarafından takip edilen İstanbul Ermeni basınında yer aldığını görürüz.²²⁹

²²⁸ Age, s. 77-79.

²²⁹ Aktaran Boğos Levon Zekiyan, "Ermeniler Ve Modernite", Aras Yayıncılık, 2001, s. 93-94.

Böyle heyecanlı ve canlı bir reform ortamında Millet merkezi idaresi ilk Ermeni Tedrisat Komisyonu'nu (Usumnagan Khorhurt) kurdu. Komisyon Avrupa'da yüksek öğrenim görmüş on iki üyeden oluşuyordu. Başkanlığını Dr. Serviçen getirilirken, Nahabed Rusinyan, Krikor Odyan, Nigoğos Balyan da komisyonun itici gücü oldu. İlk hedefleri dilde reform oldu. Varjabed'in Ahçığı (Öğretmenin Kızı) romanının baş kahramanı Antranik Fenerciyan'ın biraz evvel pişmanlıkla bahsettiği Lusavoryal-Havaryal, İleici-Gerici kavgası da bu noktada patlak verdi. Nahabed Rusinyan'ın çağdaş Ermenicenin dilbilgisi kurallarının nasıl olması gerektiği üzerine bir çalışma olan Uğğakhosutyun Arti Lezvin (Çağdaş Ermenicenin Doğru Konuşulması) adlı kitap 1853 yılında yayımlandı. Rusinyan kitabın önsözünde İtalyanca ve Yunancanın Latince ve Eski Yunan dilinin yerini nasıl aldığını ve Ermenicede de konuşma dilinin edebi dile dönüşmesi gerektiğini savunuyordu. Kitap kendilerine Lusavoryal diyen dilde reform yanlısı olanlarla, başını muhafazakâr Hovhannes Deroyents'in çektiği ve reformcuların Havaryal, yani gerici diye damgaladığı tutucular arasında keskin bir kavgaya yol açtı.²³⁰ Tutucular, Rusinyan'ın o zamanlarda Patriklik iznine tabi olan kitap basma iznini hiçe sayarak yeni bir kitap yayımlaması ile din adamlarının desteğini alarak geçici muvaffakiyet sağladılarsa da, başını Arevelk ve Masis'in çektiği gazeteler sayesinde, çağdaş Ermenice, özellikle de bu tezin konusu olan realist Ermeni yazarları sayesinde edebi dil olarak meşruiyetini kazandı.

Ararat Derneği'nin bildirisinde öğretmenlik mesleğinin toplum nezdinde oldukça hakir görülen bir meslek olduğu iması vardır. "Mütevazı öğretmenlik mesleğini layık olduğu yere getirmek"ten bahseder Genç Ermeniler. Bu durum, bizzat onların Krikor Odyan'ın ağzından şikayet ettikleri gerçeğin bir sonucu; Ermeni milleti kötü bir yönetime ve kötü okullara sahipti. Okullar kötü olunca, hem öğretmenlik mesleğine saygı kalmıyor, hem de az kazandıkları, yarı aç yarı tok yaşadıkları için de bu meslek hakir görülen bir sınıfın iştigali haline geliyordu. Genç Ermenilerin

²³⁰ Vartan Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 80-87.

tüm çabasına rağmen yine de anayasa yıllarında geçen romanda öğretmenlik hâlâ gözde bir meslek değildir. Romanda bu Aram Bey'i Asdğik'le evlilikten ısrarla vazgeçirmeye çalışan arkadaşı Toros Bey tarafından iki kez zikredilir.

(...) Ben sana evlenme demiyorum. Ama bu yaşında bir öğretmenin kızını almak deliliktir. Hatta delilikten de öte. Saygıdeğer bir aileden bir kız neden almıyorsun?

(...)

__Şimdi durum basit, Fenerciyan'ın kızı ile evleneceğim. Zengin değilmiş, ne gam! Benim zenginliğe ihtiyacım yok. Ben güzelcecik bir salon kadını istiyorum ve Asdğik'i gördün.

__Ama böyle konuşan benimle sen misin? Aram, bir öğretmenin kızı ile evlenmek istediğini duyan kulaklarım inanayım mı?²³¹

Toros Bey yakın arkadaşı Aram beyi evlilikten vazgeçirmeye ısrarla devam eder. Aslında Asdğik'e o göz koymuştur, amacı Asdğik'e sahip olmaktır. Lakin Aram beyi vazgeçirmeye çalışırken, evlenme yaşıyla ilgili önemli bir değişimi de ortaya koyar. Aram bey 26 yaşındadır ve Toros beye göre ancak köylüler bu kadar erken yaşta evlenirler. Nitekim Zohrab'ın daha önce incelediğimiz "Postal" adlı hikâyesinde belirttiği üzere, İzmit'in Bahçeçik kasabasında yaşayan Dikranuhi on sekiz yaşında evlenmiştir ve bu, köylük yerde oldukça geç bir yaşa tekabül eder.²³²

"Ama bu konumda, bir köylü gibi yirmi altı yaşında evlenmek ve bir öğretmenin kızını almak... bil ki bu yaptığın aptallıktır."²³³

Yazar eserinde eski ve yeni Ermeni toplumunun karşılaştırmasını kurduğu karşıt stereotipler ile yapmaktadır. Eserde daha çok batılılaşmanın toplum üzerindeki menfi etkileri üzerinde durulur. Nitekim, Gamsaragan

²³¹ Dikran Gamsaragan, "Varjabedin Ahçıgı", "Öğretmenin Kızı", s. 84-85.

²³² "Osmanlı Meclisi'nde Bir Ermeni Mebus", Krikor Zohrab, Öyküler, Aras Yayınevi, Aralık 2001, s. 35.

²³³ Age, s. 86.

ilerici bir realist romancı olmasına rağmen kullandığı Ermenice de krapar (Eski Ermenice) etkisi az da olsa mevcut bir karma dildir. Roman, tıpkı Yeruhan'ın "Amiranın Kızı" eserinde olduğu gibi, yeni burjuvazinin moderleşmeyi yanlış anlamasına bir taşlama gibidir. Asdğik'in Aram'la evlenmek üzere terk ettiği Karekin ve Aram, her ikisi de türedi zenginler olmasına rağmen eski ve yeninin karşılaşması gibidir. Karekin zengin lakin geleneksel bir tip, namuslu ve vakurdur, vicdanlıdır. Oysa Aram baba parası yiyen, düşkün bir ahlaka sahip, tutku derecesinde sekse ve kumara düşkün bir süflüdür. Nitekim Karekin annesi ile dertleşirken, bu karşıtlığı vurgular. Anasına uzun uzun Aram'ın yaptığı ahlaksızlıkları anlatır. Onun tuzağına düşürdüğü genç kızları, kumar alemlerini bir bir sayar annesine. Tüm cemaat ve basın bilmektedir Aram'ın yediği haltları, lakin zengin olduğu için kimse ona birşey dememekte, basın ise menfaati gereği onun skandalların üzerini örtmektedir. Aram'ın babası, yani Karekin'in yanında yetiştiği Erzurumlu Hagop Efendi Karekin'e göre çok daha makbuldur oğlundan: "Ah, Hagop Efendi eski adamdır, ama bin defa daha saygıdeğer bir adamdır hayasız oğlundan ki, yeni adamdır."²³⁴

Nihayet Aram ve Asdğik evlenir. Nişan da Fenerciyanların evi bir sosyete nişanına münasip olmadığı için patrikhanede yapılmıştır. Evlilik törenini de patrik kutsar. Yazar burada patrikhane-sermaye ilişkisine çok ciddi bir eleştiri sahne yerleştirmiştir ki, döneminde fazlasıyla tartışma yaratmış olması da son derece anlaşılır. Patrik zengin olduğu için kutsama konuşmasında Aram beyi överken, karısı Asdğik'in yüzüne bile bakmaz, çünkü fakirdir. Patrikhane'nin millet maliyesini yönetmekte hazineden yardım alamayışı ve Tanzimat'tan sonra cemaat kurumlarına yüklenen vergiler, devasa bir yapının kendini çevirebilmesi için ciddi bir para akışını gerektiriyordu. Bu sorun hâlâ çözeülebilmüş değildir. Osmanlı'da olduğu gibi, cumhuriyet Türkiye'si'nde, vatandaşlık ödevlerini yerine getirirken tam bir eşitlik –hatta Varlık Vergisi gibi uygulamalarda biraz da daha fazla eşitlik- gözetilen gayrimülimler, devletin ödevlerinde, mesela kilise, milli eğitim bakanlığına bağlı okulları, hastaneleri vesair kurumları ile tamamen

²³⁴ Age, s. 106.

cemaatin kendi kendini finanse etmesine muhtaçtır. Devlet tarafından başından beri hem ruhani, hem de sivil hibrid bir yapı olan patrikhane tek muhatap kabul edilmiş olduğu için, bu dev organizasyonu koordine etme sorumluluğu da Patriklerin görevi olmuştur.

Bu nedenle, patriklerin zengin cemaat temsilcileri ve sınıflarıyla bu konuda yönetsel bir ilişki ve güç devrine girişmemesi düşünülemezdi. Cemaatin yönetiminde söz sahibi olmak, ne oranda maddi gücü bu organizasyona devrettiğiniz ile ilgili bir durumdu. 19. yüzyılın ikinci yarısına değin, amira sınıfı bu yetkiyi hatta bazen patrikleri bile görmezden geçerek ellerinde tutuyorlardı. Zaten, zenginleşen esnafın, sosyo-politik radikal değişimlerle fakirleşen, iktisadi güçleri azalan amiralarla olan mücadelesi, cemaatin mali organizasyonunu kendi kaynakları ile kendini çeviren daha modern ve demokratik hale getirmek üzerinden değil, yine bu lazım olan sermayeyi sağlama taahhütünü bu sefer yeni sınıfın, yani esnaf ve zanaatkârların üstlenmesi ile mümkün oluyordu. Kaldı ki, yük o kadar büyüktü ki, yukarıda bahsedildiği üzere Üsküdar Koleji mücadelesinde nihayetinde zanaatkârlar ve sarraf amiralar güçlerini birleştirmek zorunda kalmışlardı.

İşte bu nedenle patrikler cemaat organizasyonunun iflas etmemesi, vergilerin toplanıp saraya zamanında ödenmesi için zengin sınıfı ile bu türden, yani aydınların zaman zaman tiksintiyle baktıkları zenginsever tutuma girmelerine yol açacaktı. Lakin bu çıkmazı Arpiar Arpiaryan önceki bölümlerde incelediğimiz “Kutsal Aile” hikâyesinde pek güzel anlatır. Tanrı Patrik Matteos III. İzmirliyan’ı kendi ruhani sorumluluklarından çok, cismani olmakla itham ettiği ve “ölçüyü kaçırmakla” itham ettiğinde, Ermeni Anayasası ile yetkileri Karma Meclis’e devrolunan Patrik, yetkileri kadar kendisini yargılayabileceğini Tanrı’ya hatırlatır. Aslında Tanrı’ya onu bir emri olan “Tanrı’nın hakkı Tanrı’ya, Sezar’ın hakkı Sezar’a” ilkesi ile cevap vermiş olur ki, Tanrı onu yargılayamaz. Ancak dediğimiz gibi, bu bugün olduğu gibi, romanın yazıldığı 1880’li yılların sonunda da patriklere özellikle reformcu kesim tarafından yöneltilecek daimi bir eleştiri olmuştur. Eleştiri etik olarak belki doğru, lakin siyasi olarak zayıf temellere

dayanmaktadır. Ama popülerliğini hiç yitirmez. Romana dönecek olursak, eleştiri şu şekilde romana yansır.

Lakin kışkansalar da, kötüleler de o düğün çok muhteşem bir biçimde yapılmıştı. Ermenilerin patriği bu birleşmeyi kutsamış, Hagop efendiyi –çekimsizlikle- faziletli bir adam olmakla övmüştü. Bir kompliman da Aram’a yönelmiş, birkaç kez ‘Hakiki evlat babasına benzer’ diye yinelemiş, lakin Sırpazan Hayr²³⁵ Asdğik hakkında birkaç övgü ve nasihat dolu söz etme görevinden veya onun şair babasının dehasını hatırlatmaktan imtina etmişti ki, bu durum Antranik öğretmeni kızgınlıktan çatlatmıştı.²³⁶

Patriğe yapılan eleştirini, aslında tıpkı “Amiranın Kızı” eserinde Yeruhan’ın ve hikâyelerinde Arpiaryan’ın sıkça yaptığı, bizim de incelediğimiz gibi, basına, hatta dilde ve idari yapıda reformu şiddetle savunan basına da yöneltilir. Bu eleştirilen basının, devrine reformun taşıyıcısı, hatta bu gazetelerin kurucusu, yazarı olan bu kişilerden gelmesi de dikkate şayandır. Onlara göre, basın da zenginleri kayırmakta, oradan gelen mali kaynağın kesilmemesi için onların yozluğu ve siyasi hatalarını görmezden gelmekle, bu simülasyona katkı sunmakla itham edilir. Gamsaragan, patriğin düğün töreninde sergilediği ikircikli tavrı eleştirdikten sonra, eleştiri oklarını olay örgüsü üzerinden dönemin flaş reformcu gazetesi Masis’e de yöneltir.

Avrupalı yerel gazeteler, birkaç satırla yeni evli çift kutlamış ve o zamanlar İstanbul Ermenileri basınının başında bulunan *kıymetli Masis*²³⁷ milletten haberler başlığı altında, yarım değerli sütun hediye etmişti Nahabedian düğününün tasvirine.²³⁸

²³⁵ Ermenice. Episkopos, başepiskopos ve patriklere özgü bir hitap şekli. Aziz peder manasında.

²³⁶ Age, s. 111-112.

²³⁷ Burada hem italik yazılmak, hem de, Masis’in isminin önüne, Arpiaryan’ın Hovhannes Şahnazaryan’la çıkardığı *Hayrenik* adlı gazetede şiddetle yapmaktan imtina ettiği,

Oysa, bu Nahabedyan ailesinin, yani zengin sınıfının dahi artık etkilenmekten uzak olduğu iyice sunileşmiş bir oyuna dönüşmüştü. Nitekim düğünden sonraki Çarşamba günü Aram, Asdğik ve Aram'ın büyük kızkardeşi Zaruhi, Avrupa ve diğler yerlerden gelen tebrik mektuplarını okurken, Masis'teki söz konusu düğün haberi adeta alay konusu olur. Konu Zaruhi'nin haberi okurken kıkırdamasıyla ona Aram'dan yönelen soru üzerine açılır. Zaruhi de “E o zaman dinleyin” diyerek haberi okumaya başlar.

‘Dün Pera’da eşi görülmemiş bir balo gerçekleşti’. Ve devam etti okumaya o parlak tasviri, lakin, gerçekten en küçük bir fikir dahi vermiyordu o balo hakkında. Bir süre sonra okumayı ‘Yeni evli çifte göksel mutluluklar dileyerek’ sözleriyle bitirmişti.

Zaruhi yüksek sesle güldü ve devam etti:

—Asla, asla. Bu sözcükler asla değişmeyecek, ‘Yeni evli çifte göksel mutluluklar dileyerek’. Aynı milletvekillerine gönderilen ‘Milletperver görevlerini ivedilikle ifaya” davet eden mektuplara benziyor ki, eğer o satırlar unutsa bile, okuyan aklından söylemeyi unutmaz. ‘Bırak onu’ diye beri taraftan ekledi Aram, ‘K. bankasının müdürü de baloda bulundu demiş, halbuki adam şimdi Londra’da bulunuyor.’²³⁹

Aram'ın Asdğik'e olan ilgisinin nedeni hem onu cinsel olarak ele geçirmektir, hem de onun “serbest” yaşam tarzına ses çıkarmayacak, lakin eli ayağı düzgün, kendi deyimiyle “salon kadını” olmaya aday görmesidir. Zaten onun aşağı sınıftan ve fakir olmasına da tam bu yüzden, yani onun tüm şartlarına bu “ayıpları” nedeniyle ses çıkarmayacağı öngörüsüdür. Nitekim Aram evlendikten hemen sonra uzatmalı metresi Berenis'e geri döner, başka ilişkiler de yaşamaya başlar. Asdğik'te gözü olan kötü kalpli

zenginlerin isimlerinin önüne getirilen saygı, ayrıcalık ima eden bir unvan konmuş ve bu şekilde eleştirinin dozuna dışarıdan müdahale ile arttırmıştır.

²³⁸ Age, s. 112.

²³⁹ Age, s. 112-113.

arkadaşı Toros Bey ise, sürekli olarak Aram'ı haklı göstermeye, evliliğinin bağlarını daha da inceltmeye, böylelikle Asdğik'in kendisine meyletmesine çalışmaktadır. Berenis'le ilişkisi ortaya çıkan ve onunla görüşmekte zorluk yaşayan Aram, Toros beyle dertleşmektedir. Toros bey, zaten meyilli olan Aram beye özgürlük istemekle ne kadar haklı olduğunu söylemektedir. Ona bir kadının kocasının özgürlüğüne mani olmaya, onu başkalarıyla görüştüğü için azarlamaya hakkı olmadığını, "özgürlük ve batılı" olma penceresinden anlatır ve yeni öğütler verir.

Bütün bu azarlamalardan kurtulmanın tek ve güvenli bir yolu var. Zaruri olarak, kendisini kocalık haklarını sana vermesine alıştırmandır onu. Bir erkek olduğunu ve senin evinde karının seni yargılamaya kalkmaya, eş olarak bir öğretmen kızı tercih etmekle, kendi evinde bir öğretmen varmışçasına bir oğlan çocuğu gibi azarlanacağını asla öngörmediğini, tüm bunları ona ciddiyetle ve tekrar tekrar söylemelisin. Sonra kendini bir özgürlükçü olarak göster, başkaları hakkında, şu veya bu şeyi ayıp veya özgürce bulduğunda, onu gerici olduğu için kına, ve bunlardan da önemlisi, sen kendi açından sakın kıskançlık gösterme, azami özgürlük ver ona ve bu yolla onu sakinleştirmeye muvaffak olursan, ki çok muhtemeldir bu, dünyanın en şanslı kocası olursun. Öyle ki, birgün kendini baba olarak gördüğünde, mükemmel bir bekâr hayatı sürdürdüğün halde, evlatlara sahip olma şansına sahip olduğun için mutlu olabilirsin.²⁴⁰

Aram'ın annesi Surpik hanım ve kızkardeşi Zaruhi de Asdğik'e karşı sınıfsal önyargı taşır. Aslında türedi, sonradan görme olan evin hanımının ismi, alt sınıfa dair bir gösterge olan kısaltılmış, küçültme kullanılmış bir isimdir. Surpik, Sırpuhi isminin kısaltılmışıdır. Kocasının ismi de zenginleştikten sonra Agop'ken, Hagop Efendi olmuştur. Agop, aslı Hagop

²⁴⁰ Age, s. 142.

olan ismin alt sınıftaki bozulmuş halidir. Lakin Surpik hanım da, oğlunun ailenin servetini kumar ve kadınlarla tükettiğini bildiği halde, bu fakirleşmeden Asdğik'i sorumlu tutmakta, "Bu kadar parayı baba evinde mi gördü"²⁴¹ diyerek onu aşağılamaktadır. Zengin bir ailede doğan ilk nesil olan evin büyük kızının ismi ise "Zarug" değil, ismin bozulmamış, kısaltılmamış hali olan Zaruhi'dir. O da, evde Asdğik'in üzerinde topladığı, -özellikle de ilgi duyduğu Toros beyin- ilgi yüzünden ona kin beslemektedir. Alt sınıftan bir öğretmen kızı olduğu halde, haddini bilmeyen bir yer edinmiştir, hem konakta, hem de cemaatte.

Ve sonra, Asdğik evin içinde hanım statüsüne sahipti ve kendisine de sadece evin kızı olmak kalıyordu. Herkes önceliği ona veriyor ve herkes onu 'Öğretmenin kızını' kendisinden, ki efendinin kızıydı daha çok sayıyordu.²⁴²

Büyük Oruç'a girilmeden önce son hafta Nahabedianların konağında bir karnaval gecesi düzenlenir. Konuk kadınlardan iyi bir piyano virtiözü olan kötü kalpli Satenik hanım Asdğik'in de evin hanımı olarak piyano çalması ısrarında bulunur. Amacı, ortaokul bilgisi ile öğrendiğini bildiği piyanoda hata yapmasını sağlamak ve onu rezil etmektir. Yüksek sınıfın nefretini bu denli çektiğini bilen Asdğik teklife dirense de ısrarlar geri çevrilemez olur. Asdğik durumdan rahatsız piyano çalmaya başlar, ancak bir noktada Satenik hanımın da araya girmesiyle yanlış çalar ve yarıda keser. Satenik hanım yanında ayakta durduğu Toros beye durumu açıklar.

Doğrusu bey, baron Aram'ı yaptığı eş seçimi için tebrik etmek mümkün değil. Konumuna münasip bir kadın değil. Bu kadar basit bir besteyi parça parça yapmak... Ama en nihayetinde öğretmen kızı...²⁴³

²⁴¹ Age, s. 145.

²⁴² Age, s. 146.

²⁴³ Age, s. 151.

Aram, Toros beyden aldığı öğüdü seve seve tutuyor, Bernis'le olan ilişkisini artık Asdğik'ten saklamadan sürdürüyordu. Bir keresinde kendisine “Sıradan bir ailenin kızırken bugün Nahabedian adını taşıdığını, ne isterse yapabileceğini, ama onu kölesi olmayacağını, istediği gibi yaşamaya kararlı olduğunu” söyler.²⁴⁴

Hemen aynı gün, evin hizmetçisi olan ve okuma yazma bilmeyen Bardizagli Takuhi, hanımı Asdğik'ten eşinden gelen mektubu okumasını rica eder. Mektuba Takuhi'nin kocası Markar bu sene buğday hasadının çok iyi olacağını, bu sayede borçlarını ödeyecek kadar iyi bir gelir elde edeceklerini ve gelecek yıl sevgili Takuhi'sinin gurbette çalışmak zorunda kalmayıp köyüne, kendisine dönebileceğini yazmıştır. Asdğik Takuhi ve kocasının mutlu olmasından ötürü duygulanır ve ağlar.²⁴⁵ Kendi durumu ile tezat oluşturmaktadır bu vaziyet. Yazar, tıpkı Karekin-Aram karşılaştırmasında olduğu gibi, burada da sade, sırdan halkın erdemini över ve zengin sınıfın çürümüş değerleri ile mukayese eder. Bu tema, o dönemin Ermeni yazarlarında neredeyse bir sabit öge olarak sürekli kendini tekrarlamaktadır.

Asdğik'in mahvına giden olay ise, Verdi Opera Salonu'ndan geçer. Kocasının bu salonda bir oyun izleyeceğini öğrenen Asdğik, tebdili kıyafetle maske takarak bu salona gelir. Uzaktan locadan Bernis ile kocası Aram'ı görür. Lakin kendisinin de kocası tarafından tanındığının farkında değildir. Amcasının oğlu Artaki'yi salonda gören Asdğik, kendisiyle konuşmak üzere, salon tabir edilen yere girerler. Amacı, uzun zamandır kocası tarafından görüşmesi yasaklanan babası ve annesine mesaj göndermektir. Ancak bu, bir aşk randevusu, ahlaksız bir buluşma olarak damgalanır. Kendisine özgürlük isteyen, bu özgürlüğün vizesi olarak da karısına da özgürlük vermeyi göze alan Aram, birden namus timsali kesilir, namusu lekelenen bir kadınla asla evli kalamayacağını söyler. Hakikatin burada hiçbir kıymeti yoktur. Önyargılar kesin kanaatlerin yerine geçer. Çürümüş burjuva ahlakının çifte standartı, romanda okuyucuyu isyan ettiren bir tonda sürekli dozu artarak işlenmeye devam eder. Toros beyin kendisine

²⁴⁴ Age, s. 158.

²⁴⁵ Age, s. 159.

sahtekarca yaptığı itidalli olma uyarısına sinirlenir. “O da laf mı” der. Pinti bir öğretmenın kızından gelen bu onursuzluğu taşıyamayacağını, o eşek değildir. Ona kim olduğunu gösterecektir. Değil mi ki, ne kadar ehemmiyetsiz sebeplerle karı ve kocalar birbirinden ayrılmaktadırlar. O da Asdğik’i boşayacaktır. Onu rezil edecektir. Bir çocukları vardır ve bir hafif kadına onu emanet etmeyecektir. Hiç vakit kaybetmeden Muhakeme Komisyonu’na başvuracaktır. Toros bey de ona hak verecektir şüphesiz. Bir öğretmen kızıyla evlenmenin aşağılanmasına katlanmışken, bir de aldatılmış bir eş olmanın aşağılanmasını taşımasına gerek yoktur.²⁴⁶

Toros bey, Asdğik’i elde etmek için baştan beridir ikili oynamış, bir yandan Asdğik’in evliliğinin kötüleşmesini sağlayarak onun kendisine yakınlaşmasını umarken, bu olmayınca kötülüklerini daha da arttırmıştır. Zavallı baba Antranik Fenerciyan da onu ailesinin dostu olarak bellemiştir. O nedenle baba evine gönderilen, çocuğuna da el konan kızının başına gelenleri Toros beyden öğrenmek ister. Toros bey Aram hakkında atıp tutar. Bu sefer de Asdğik’in masumiyetine inanan, bu nedenle yargılanma safhasında mahkemedeki tüm tanıdıklarını harekete geçirecek bir dosta dönüşür. Amacı aslında aile tarafından alınacak önlemleri de boşa çıkartmaktır. Antranik Fenerciyan’la konuşmasında, başkentin Ermeni cemaatinin bu modern, batıyla haşır neşir, yüksek sınıfında bazı şeylerin hiç değişmediğini ortaya koyar. Kadının durumudur bu. Kadın, kocası ile vardır. Boşanan kadın, bu toplumda aslında ölmüş demektir.

—Hocam, çok üzülüyorum, samimiyetime inan ki, sizin kadar kederliyim Aram’ın verdiği bu akılsızca karar için. Boşanmak; bu kadını öldürmek demektir...

Şehir bu haberle çalkalanır. Patrikhane’de bulunan Muhakeme Komisyon’u o Çarşamba bu davaya bakacaktır. Basına da yer alır bu haberler. Masis hadiseyi “Önemli bir boşanma davası” başlığı ile verir. Ama başka bir gazete bununla da kifayet etmez. Tirajın kokusunu alan gazete

²⁴⁶ Age, s. 184-185.

adeta bu olayı tefrika halinde dallandırır, budaklandırır. Üç yüz kopya daha fazla basmaya başlamış ve bu sayılar tamamen tükenmiştir.²⁴⁷

Bir sürpriz daha vardır hikâyenin bu bölümünde. Asdğik'in ilk nişanlısı Karekin Arsenyan, iyiden iyiye zenginleşmiş, cemaatin saygın isimlerinden olarak Muhakeme Komyonu'nun sekiz üyesinden birisi olmuştur. Lakin bu durumun Asdğik'in çok yaralayacağını düşündüğünden, bu mahkeme için özür dilekçesi vermiştir. Antranik Fenerciyan, hem bu kararından vazgeçirmek, hem de kızının özel hayatını en olmadık iftiralarla adeta fotoromana çeviren gazetenin yayımlarını durdurmak için yardım istemek için Karekin'i ziyarete gelir. Fenerciyan daha önce gazeteyi ziyarete gitmiş, ancak ahlaksız yayımcı, yayımı durdurmak için kendisinden rüşvet talep etmiştir. Gamsaragan, basının böyle bir kesiminin varlığını cesur bir biçimde romanına yerleştirmiştir. Karekin, mahkemede kalması ricasını kırmaz Antranik Fenerciyan'ın. Sıra şantajcı gazeteyi konuşmaya gelmiştir.

—Ah oğlum, size teşekkürlerimi nasıl ifade edeyim nasıl! Ne söylesem az demiş olacağım. Ama affediniz beni, biliyorum, kederli bir ihtiyarım ben. Aklım başımda değil. İftira insanı deli ediyor. Ama gel de delirme göreyim. Kızını evlendir, büyük, çok büyük bir ailenin oğlu ile. O ailenin adını taşıyacak, onurlanacak diye mutlu ol. Ammavelakin, haysiyetini ayaklar altına alarak bugün evime gönderdiler kızımı ve gazeteler onun hakkında kötü sözler yazıyorlar. Vicdansız yayımcılar kızımın kanına batırıyorlar kalemlerini. Özellikle de şu diğer yayımcı, kötü ruhlu, allahsız olanı...

—O gazetede birşeyler var Antranik Ağa.

—Evet Karekin Efendi, ve en tiksinti verici, en hayasız, en utanmaz biçimde. Nasıl olduysa, kazara gazete geçen gece Asdğik'in eline geçti. Sabaha kadar kötü düşüncelerle gözlerine uyku girmedi. Bu sabah ise yayımcıya uğadım. Ona millete hizmet verdiğimi, bana merhamet etmesi gerektiğini hatırlattım.

²⁴⁷ Age, s. 195-196.

Susmak için iki lira istedi. Sonra sekiz mecidiyeye indi. Ama aylıklarımı tahsil edememiştim, nasıl verseydim?

Karekin Arsenyan'ın annesi ise, zamanında nişanın bozulmasından ötürü yaralı olduğundan ve konunun hassaslığından ötürü, komisyona geri dönmesinden ötürü oğluna kızar. Neyine gerektir Patrikhane, komisyon toplantıları. Bunun üzerine Karekin annesine bu işe nasıl bulaştığını anlatır. Anlattığı hikâye, aslında Ermeni Anayasası ile elde edilen hakların kullanılmasına halkın ilgisinin, sanıldığı kadar yüksek olmadığı yönündedir. En azından Dikran Gamsaragan'a göre, 1888 yılında toplumda gözlemlenen budur. Lakin bundan önce, Ermeni Milli Anayasası'nın içeriğine kısaca bir kez daha göz atalım.

Daha önce de bahsettiğimiz Avrupa'da okuyan, Paris'teki son devrimi yakından gören Genç Ermeniler, millet idaresinin amiraların tekelerinden çıkması konusunda, sayıları 40.000 civarında olan Ermeni esnaf orta sınıfın iktidar mücadelesinde onlarla ittifak halindeydiler. Ancak onların bir farkı, sadece 19. yüzyıla gelindiğinde Patrikhane'yi tamamen eline geçirmiş olan amiralarla bu iktidarı paylaşmak değildi. Onlar, Ermeni toplumunun yönetsel organizasyonunun yazılı metinlere ve çağdaş bir biçimde kurallara bağlanmasını istiyorlardı. Bunda muvaffak olamadılar ilkin. Lakin Islahat Fermanı ile bu fırsat onlara tanındı. Arus Yumul bu evreyi şöyle anlatır:

1856 Islahat Fermanı "Genç Ermeniler"e bekledikleri fırsatı verdi. Ferman her milletin idari yapısında yeni düzenlemelere gidilmesini öngörüyordu. Bu amaçla her millet bir komisyon kuracaktı. Bu komisyonlarda alınan kararlar Babıâli'nin onayından sonra geçerli olacaktı. Âli Paşa'nın milletbaşlarına gönderdiği buyrultu uyarınca, milletlerin kuracakları komisyonlar, kendi iç işlerini düzenlemek için birer nizamname hazırlayacaklardı. Bunun üzerine 18 kasım 1856'da bir Anayasa Komitesi kuruldu. Bu komitenin hazırladığı metin 22mart 1857 tarihinde Umumi Meclis tarafından oybirliği ile kabul edildi.

Ancak Babâli “devlet içinde devlet olmaz” gerekçesiyle, bu taslağı onaylamayı reddetti. Anayasa taraftarlarına göre bu durumdan sorumlu olanlar, “kanun ve düzene karşı olan”, “kendi iradelerinin kanun sayılmasına alışmış”, Babîâlî’de nüfuz sahibi, anayasa karşıtı tutucu amiralardı. Bunun üzerine ikinci bir komite kuruldu ve yeni bir metin hazırlandı. 18 Aralık 1859’da hazırlanan bu taslak Umumi Meclis’in atadığı bir komisyon tarafından incelemeye tâbi tutuldu. 20 Mayıs 1860’da son taslak meydana çıktı ve 24 Mayıs 1860’ta Umumi Meclis tarafından oyçokluğu ile kabul edildi. (...)

Babîâlî taslağı incelemek için bir komite atadı. Üyelerinin çoğunu 1860 Anayasası’nı hazırlayanların oluşturduğu bu komite taslağın gözden geçirilmiş şeklini 16 Şubat 1862 tarihinde Babîâlî’ye sundu. Babîâlî bu komite ile birlikte metin üzerinde çalışıp gerekli değişiklikleri yapacak bir komitenin atanmasını da Patrikhane’den istedi. Yedi kişiden oluşan bu Milli Komite ve Babîâlî’nin atadığı komite birlikte çalışıp onaylanması için yeni bir taslak sundular. Onayın gecikmesi üzerine, 1 Ağustos 1862 günü yüzlerce kişi Patrikhane’yi basıp Anayasa’nın uygulamaya konulmasını istediler. Babîâlî bu metni çeşitli değişikliklerle 17 Mart 1863 tarihinde onayladı.²⁴⁸

Vartan Artinian’ın çalışmasına dayanarak Ermeni Milli Anayasası’nı kısaca tanıtmak gerekirse,

Ermeni milletinin onaylanmış Anayasası beş bölümden doksan dokuz maddeden oluşuyordu. Anayasa, Patriği, Siyasi Meclis’i, ve Dini Meclis’i seçecek bir Milli Meclis öngörüyordu. Meclis, İstanbul ve eyaletlerdeki Ermenileri temsilen yüz kırk delegeden oluşacaktı. Bu sayının yedide biri, yani yirmi delege din adamı

²⁴⁸ Aktaran Vartan Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 170-171.

olacaktı. Bu oran kilisenin Meclis'teki gücünde ciddi bir azalmayı gösteriyordu.”

(...)

Meclis'teki toplam temsilcilerin yedide dördü, yani seksen sivil delege İstanbul'un çeşitli mahallelerinden seçilecek, geri kalan yedide ikisi (kırk delege) ise eyaletlerden gelen sivil delegelerden oluşacaktı. Ermeni nüfusun yüzde doksandan çoğunun yaşadığı taşra eyaletleri Meclis'in toplam delegelerinde yalnızca yedide iki paya sahiptiler.

(...)

Gerek sivil, gerek ruhani temsilcilerin Milli Meclis'teki görev süresi on yıldır ve iki yılda bir toplam sayının beşte biri değiştirilecekti. İlk sekiz yıl süresince bu beşte birlik bölüm kurayla değiştirilerek, on yıl için yeni bir grup seçilecekti. Oylama her durumda gizli olacaktı.²⁴⁹

Milli Meclis'in toplanma süresi iki yılda bir olacak, milletin iki yıllık gelir ve giderlerini incelediği gibi, sivil ve ruhani meclise üye seçecekti. Bu görevlerinin yanı sıra İstanbul Patriği'ni seçmek, Başpatrik seçimlerine delege göndermek ve Anayasa'da –devletin iznini alarak- değişiklik yapmaktı. Görüldüğü üzere Patrik Milli Meclis'e tabi kılınmıştı. Lakin hâlâ Meclis'in ve tüm kurulların başkanı ve devlete karşı sorumlu kişi oydu.

Sivil ya da Siyasi Meclis, milletin sivil işlerini yedi komisyon aracılığıyla idare edecekti. Bu komisyonlar sırasıyla Maarif Komisyonu, Tesisat (Emlak) Komisyonu, Muhakeme Komisyonu, Muhasebe İdaresi Komisyonu, Vasiyet İdaresi Komisyonu ve Hastane İdaresi Komisyonu idi. Bunun dışında İstanbul'da Ermenilerin yaşadığı her mahallede yöresine göre beş ila on iki üyeden oluşan Tağagan Khorhurt, yani Mahalle Konseyleri seçilecekti. Bu konseyler, mahalle halkınca dört yıllık bir süreyle, kilisenin, okulun yönetimi ve mahallenin yoksullarına yardım etmek için seçilecekti.

²⁴⁹ Vartan Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 109.

Yüz elli maddelik 1860 versiyonundan kısmen irtifa kaybetmiş, daha liberal bir Anayasa'yken maddelerin sayısı doksan dokuza inerek daha mütevazı hale gelmişse de, bu metnin Osmanlı Devleti tarafından kabulü Ermeniler için büyük bir başarıydı. Sivil katılımın merkezden mahallelere kadar yayıldığı, daha demokratik bir yönetimi için önemli bir adımdı. Diğer gayrimüslim cemaatlerin metinlerinden ise oldukça ileri bir vizyonu vardı.

İşte, Karekin Arsenyan'ın annesinin oğluna aza olduğu için kızdığı bu anayasaya göre kurulmuş olan Muhakeme Komisyonu'ydu. Karekin, annesinin taraftar olmadığı bu işe nasıl bulaştığını şöyle anlatıyor.

Ve o zaman Karekin, Karaköy'de aldığı mağazanın alış işlemleri için lazım geldiği için Patrikhane'ye birkaç kez nasıl gittiğini anlattı. Sonraları, yine oraya gidip bir odada yetkiliyi beklerken, kendisine aniden Yönetim Kurulu'nun bir oturumu olduğu ve Patrik'in kendisini görmek istediğini söylemişlerdi. Kalkıp hemen gitmiş ve toplantıya girdiğinde Kurul'un bir azası olan ve kendisini çok yakından tanıdığı Mikael Efendi'yi görmüş, kendisi hakkında 'Zaten epeyce yaşlıdır, Sırpazan Hayr, sakalı da daha da yaşlı gösteriyor, seçelim gitsin. Ondan daha tedbirli, namuslu ve iyi kimi seçeceğiz ki!' diye konuşarak kendisini Muhakeme Komisyonu'na seçmek üzere çağırdığını anlamıştı. Patrik hiddetli bir biçimde 'Ne, Anayasa'ya münasip bir şekilde yaptığım bu hareket hakkında kim şikâyet edecek ki! Eğer Anayasa'yı sayıyorlarsa, gelip yetki aldıkları görevlerini kabul edip icra etsinler. Beşinci, altıncı defadır ki mektup, davetiye yazıyorum Muhakeme Komisyonu'nun Anayasal biçimde seçilmiş azalarına. Biri vakıf değil, diğerinin vakti yok, bu ne ilgisizliktir! Eğer böyle giderse, sonsuza dek komisyon kurulamayacak. Seçelim Karekin Efendi'yi –Onun adını daha önceden duyduğu belliydi- ve rica ederim ki Kurul oybirliği ile kabul etsin bu seçimi. Zaten Muhakeme Komisyonu'nun dört azası geldiler ve bekliyorlar. Nasıl ki geçen haftalarda oldu,

çoğunluk olmadığından geriye dönecekler. Lakin bu seçimle bir ilave ederiz onlara ve çoğunluk oluşur. Böylelikle komiyon masasında çözümsüz kalan ve günden güne katlanan bin tane önemli mesele için oturum yaparlar. Öyleyse, efendiler, zannediyorum hepimiz hemfikiriz. Biraz keskin olalım. Söylediğim gibi, eğer Anayasa'yı sayıyorlarsa, işleri ile gösterebilirler ve gelip onlara verilen görevleri üstlenirler.²⁵⁰

Anayasa'ya göre Muhakeme Komisyon'u dört din görevlisi ve hukuk bilgisi olan, yani hukuçu, en az kırk yaşında dört sivilinden oluşuyordu. Patrik vekili aynı zamanda Muhakeme Komisyonu başkanıydı. Diğer komisyonlardan farklı olarak Muhakeme Komisyonu üyeleri Karma Meclis tarafından oyçokluğu ile seçileceklerdi. Bu komisyonun başlıca görevi evli eşler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve Babiâli'nin çözüm için kendisine gönderdiği sorunları incelemektir. Muhakeme Komisyonu'nun kararlarına itiraz olduğu zaman, konu sivil ise Sivi Meclis, dini ise Ruhani Meclis, her iki konuyu ilgilendiriyorsa da Karma Meclis tarafından incelenecekti.²⁵¹

Romanda aynı bölümün devamında, Komisyon'un çalışması konusunda da tam bir kaos yaşandığı, Anayasa'daki ilke ve kuralların tutturulamadığı görülür. Başkan, yani patrik vekili, patrikten işler düzene girene kadar komisyon toplantılarına nezaret etmesini ister. Komisyon üyelerinin neredeyse hiçbiri gerekli şartlara haiz değildir. Aralarında hukukçu yoktur. Nitekim yukarıdaki pasajdan çıkardığımız kadarıyla, Karekin de bu işe münasip bir aday değildir.²⁵² Her şeyden evvel Karma Meclis'in seçtiği bir aday olmadığı gibi, evli değildir, yaşı tutmamaktadır ve hukukçu da değildir. Namuslu, tedbirli, iyi bir insan olması yeterlidir. Patrik, Anayasa'ya aykırı davrandığını bilmektedir. Lakin seçilmiş olanlar görevlerini ifa etmemekte, bu durumda, patrik inisiyatifi ele almaktadır.

²⁵⁰ Dikran Gamsaragan, "Varjabedin Ahçığı", "Öğretmenin Kızı", s. 206-207.

²⁵¹ Vartan Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 113.

²⁵² Dikran Gamsaragan, "Varjabedin Ahçığı", "Öğretmenin Kızı", s. 207.

Romanda tasvir edilen bu kaos durumu, gerçekte birebir örtüşmektedir. Vartan Artinian bu durumu şöyle izah eder.

Herkesin beklentisinin aksine, Ermeni Milli Anayasa'sı başlangıçta düzgün işlemedi. Anayasa'daki görece karmaşık idari mekanizma, anayasal yaşamın ilk yıllarında millet işlerinin iyi yürütülmesini engelledi. Hatta, Siyasi ve Dini meclisler arasındaki şiddetli anlaşmazlıklar sonucunda Babîali Anayasa'yı üç yıl için askıya aldı (1866). Belki de siyasi bilinç eksikliğinden, İstanbul'da bile halkın oy vermeye ilgisini uyandırmak güçtü. 1863 genel seçimlerinde, başkentteki temsilciler için oy kullanma hakkı olan 3.658 seçmenden yalnızca 1.899'u oy kullanmıştı. Anayasal idarenin temel ilkelerinin öğretilmesi için uzun bir halk eğitiminin gerektiği açıktı.²⁵³

Nitekim, romanda bahsi geçen davaya da Muhakeme Komisyonu'nun sekiz üyesinden, altısı gelmiştir. Eğer önemli bir dava olmasaydı, ancak dördü hazır bulunacaktır.²⁵⁴ Bunlar da muhtemelen din görevlisi kontejanından seçilen ruhaniler olacaktır.

Mamafih, Asdğik ile Aram Nahabedian'ın davasına işte bu kurul bakacaktır. O günün şartlarında, bir kadın için ölüm demek olan kocasından boşanmak, üstelik haksız bir zina suçlamasıyla boşanmak kararını bu türden bir komisyon verecektir. Komisyon ehil olmadığı gibi, önyargılıdır da. Asdğik de bunun farkındadır. O egece Verdi Opera Salonu'nda odaya yarım saat çekilip konuştuğu kişi, amcasının oğlu Artaki'dir ama, kimse onlara inanmamaktadır. Çünkü karşılarında zengin bir ailenin banker bir oğlu vardır. Asdğik hem bunu bildiğinden, hem de, mücadele etme, kadın olarak kendi öznesini kurma yetisinden de mahrumdur. Durumu gerçekten zordur ama, dönemin feminist Ermeni akdın hareketinin de çok güçlü olduğunu hatırlarsak, mücadele yolunu baştan yok saymış, kaderine razı olmuştur.

²⁵³ Vartan Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. Aras Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 118-119.

²⁵⁴ Dikran Gamsaragan, "Varjabedin Ahçığı", "Öğretmenin Kızı", s. 212.

Komisyonunda kendisini savunmasını isteyen babasına, bunun gereksiz, alın yazısının değişmez olduğunu söyler.

Biliyorum ki mahkûm edecekler beni. Ama o mahkumiyet, doğduğum zamanda alınma yazılmıştır. Baba, yeni birşey yapmayacaklar. Bir kader, oh, var, evet var dünya üzerinde, ama, baba, affet, üzüyorum seni, affet, affet...²⁵⁵

Asdğik ve babası mahkeme günü patrikhanede neredeyse azarlanarak karşılanır, saatlerce bekletilir, Antranik Fenerciyan, müstahdem tarafından –kibrit istediği için- azarlanırken,²⁵⁶ Aram krallar gibi karşılanır ve mahkemede sadece beş dakika boy gösterdikten sonra, sonuçtan emin bir şekilde çıkar gider.²⁵⁷ Baloda salon denen odada görüştüğü kişinin amcasının oğlu olduğuna Aram'ı ikna edemediği gibi, mahkeme de ona inanmayı reddeder. Hatta, amcasının oğlunun dinlenmesine bile gerek olmayacak kadar kesin bir yalandır bu. Mahkeme tam bir hukuk katliamı olarak, adaletsiz, seksist, önyargılı bir biçimde devam eder. Yazar, adeta işte gerçek bu kadar yakıcı ve gerçeküstü demek ister gibidir. Yazılan ilk gerçekçi roman olması ve Fransa'daki ustaları örnek alması bakımından, o dönem yaşanan gerçek bir davadan veya bu tip hukuk ihlallerinin bir karma modelinden oluşmuş olması muhtemeldir hikâyenin.

Mahkeme, amcasının oğlunun tanıklığını kabul etmeyecektir. Çünkü, eğer maskeli baloda, eüer bulunduğu kişi bu akrabası olsa onun maskesini çıkarmasına gerek kalmadan –odaya girmeden evvel bu sahneyi gören görgü tanıkları vardır- tanınması gerekir. Kaldı ki, buna rağmen Asdğik kuzeninin dinlenmesinde ısrar etse bile, mahkeme onun tanıklığını kabul etmeyecektir. Çünkü olay üzerinden birkaç hafta geçmiştir ve bu süre, Asdğik'in kuzeni ile tüm ayrıntılar üzerinde anlaşılacak sahte bir ifade hazırlanması için kafi süredir.²⁵⁸ Mahkeme, zaten her haliyle Asdğik'i baştan mahkum etmiştir.

²⁵⁵ Age, s. 212.

²⁵⁶ Age, s. 210.

²⁵⁷ Age, s. 213.

²⁵⁸ Age, s. 214.

Muhakeme Komisyonu Toros Bey'in telkinleri ile Asdğik' karşı iyice önyargılı hale gelmiştir. Komisyonda Asdğik'in suçsuz olduğunu bilen ve destek olacak olan tek kişi aza Karekin Arsenyan'dır. Ancak onun da gücü diğer üyeleri etkilemeye muvaffak olamamıştır. Karekin'in "orta yol" formülüne dahi sıcak bakmamış, reddetmiştir. Mahkeme tamamen Aram beyin zenginliğinin ve Toros beyin yaptığı kulislerin etkisi altındadır. Durumu Antranik Fenerciyan'a, Asdğik'in babasına anlatırken, hem mahkemenin tarafgirliği ve sınıfsal ittifakını, hem de Ermeni Anayasası'nca yürürlüğe giren Muhakeme Komisyonu'nun teknik olarak nasıl işlediğini bize aktarmış olur. Romanda aktarılan hikâyenin tüm menfiliğine rağmen, dönemin oldukça ilerisinde bir hukuk rejimi uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Görevlilerin yetkin olmayışı ve acemiliği, Anayasa'da öngörülen kuralların ehil kişi ve ilgi eksikliğinden tam olarak tatbik edilemeyişi ve ataerkil, totaliter bir düzenden, daha demokratik bir topluma geçişteki uyum sorunu da asıl etkindir. Antranik ve Karekin mahkemenin gidişatı üzerine konuşmaktadırlar.

Lakin, eğer mahkeme üyeleri haksızlığı adalet zannediyor ve bu şekilde vicdanları ikna olmuşsa ne yapılabilir? Konuştum, Asdğik hakkında her birisiyle ayrı ayrı konuştum, ama ne fayda! Hepsi de, hepsi de istisnasız ona karşı önyargılılar, Antranik ağa, meselenin tüm yönleri de maalesef ki onun aleyhindedir. Bu konuda Yönetim Kurulu ile de görüştüm, ama fayda etmedi, o kadar kesin ikna olmuşlar ki, hepsi de 'Ondan sadece bir itiraf bekleyebiliriz, savunma değil' diyorlar. Bu, her birinin de bu ihtilafı kişisel olarak kökünden incelediklerini gösteriyor, öyle ki, ikna olmadılar söylediklerime, hiç ikna olmadılar. O zaman, boşanmanın husule getireceği felaketleri düşünerek, bir çare bulunması için teklifte bulundum. Görevsizlik hükmü verilmesini, böylelikle yine birbirlerinden ayrılacaklarını, ama birgün belki birleşebilirler ve çocuk da kendisinden alınmaz diye, ama...

__Ama ne? Ona da mı ikna olmadılar, dedi öğretmen titreyerek.

__Maalesef, ve o zaman onların mahkûmiyet hükmünü kesin görerek, dönmeyecek şekilde istifa ettim.

__Ah, mahkûm edecekler o zaman kızımı, dedi, ama hayır, izin vermeyeceğim.

__Evet, ümitsizliğe kapılmayın. Temyiz için Yönetim Kurulu'na başvurabiliriz.

__Sonra?

__Yönetim Kurulu iki üyesi Yönetim Kurulu'ndan, diğer iki üyesi de Ruhani Meclis'ten dört üyeli bir komisyon kurar. O komisyon Muhakeme Komisyonu'nun kararını inceler ve eğer onda bir haksızlık görürse, kararı Muhakeme Komisyonu'na yeniden görüşülmek üzere iade eder. Ama eğer yerinde bulursa, onaylar. Ama ondan önce Asdğik yarınki toplantıda kendini iyi savunmalı. Artaki'nin tanıklığının önemi var, toplantıda bulunması gerekir. Her ne kadar üzerinden zaman geçtiği için tanıklığının önemi büyük olmasa da... Kendisiyle anlaşmış olmanızdan şüphe ediyorlar.²⁵⁹

Ancak Asdğik kendini savunmak istememektedir. Yönetim Kurulu'nun Muhakeme Komisyonu'nun kararını bozması, Aram'ın yüreğindeki karara etki etmeyecektir ki! Artaki'nin tanıklığa gelmesini de istemez. 'Kimseye rahatsızlık vermeyeceğiz' der. Tekrar etmek gerekirse, Asdğik, aslında toplumun da, o toplumun tezahürü olan mahkemenin de önyargılarından, çürümüşlüğünden haberdardır. Belki kendini savunarak, o suni oyunun bir parçası olmayı reddetmekte ve o en son direniş biçimini, kendi kendini yok etmeyi, yokolmayı göze almakla, toplumun ve mahkemenin üzerindeki yetkisini kaldırmayı hesaplamaktadır. Kendisinin eğitilmiş, Fransızcadan bu ülkenin son eserlerini takip eden birisi olduğunu hatırlarsak, bu duruşun çok da içgüdüsel olmayacağını söyleyebiliriz. Ancak romanda bunu kesinlemek üzere başka bir bilgi bulunmamaktadır. Diğer

²⁵⁹ Age, s. 220-221.

yandan roman yazarı Gamsaragan'ın erkek olması da, romanda bir "kadın boşluğu" yaratmıştır. Aynı konuyu feminist bir kadın yazarın işleme halinde, Asdğik ve diğer kadın karakterler hakkında döneme dair daha derin bilgilerimiz muhtemelen olacaktır.

Karekin Arsenyan ise olaya daha pragmatik bakmakta ve her yolun sonuna kadar denenmesini salık vermektedir. Oysa sistemi içeriden bilen kendisidir ve Asdğik'in hiçbir şansı olmadığını görmektedir. Ama gördüğü bir başka şey de onu bekleyen mahvoluştur. Çünkü o da ataerkil toplumun bir üyesidir en nihayetinde. Olayda farklı davranması, Asdğik'e olan zaafı, daha vicdanlı bir kişi ve onu çocukluğundan beri tanıyor olması ile harekete geçen koruma güdüsüdür. Antranik ağaya verdiği son bilgi de, Ermeni toplumundaki ideolojik mücadelenin idari yapıya sirayet etmiş olmasını gösteren önemli bir bilgiyi orataya çıkarır. Temyiz için başvurulacak olan Yönetim Kurulu sol görüşlülerden seçilmiştir ki, Aram'ın avukatı da sol görüşlüdür.

Anayasa'nın 47. maddesi uyarınca düzenlenen Muhakeme Komisyonu'nda çıkan kararların dünyevi konularda Cismani Meclis, dini konularda Ruhani Meclis, her iki meseleye dair konularda ise Karma, yani Milli Meclis'te görüşülmesi karara bağlanmıştır. Romanda bahsedilen Yönetim Kurulu'nun bunlardan hangisi olduğu belirsiz. Ama "seçilmiş" olmalarından bahsedildiğine göre, 20 kişiden oluşan ve Milli Meclis'in seçtiği Cismani Meclis'ten bahsediliği kuvvetle muhtemeldir.

Siz kendisine umutsuzluğa kapılmaması için mümkün olduğunca öğt verin. Dediğim gibi, mecbur kalırsak, Yönetim Kurulu'na başvurabiliriz. Ama Aram'ın avukatı Antreasyan *solculardan* ve Yönetim Kurulu da *solculardan* seçilmiş olduklarından, çok tabiidir ki, kendi taraftarlarını haklı çıkarırlar. Buna göre, ona kendisini iyi savunmasını söyleyin. Komisyonun üyelerinin ona karşı önyargılı olmalarından ötürü

çok endişeliyim, birileri birşeyler karıştırmış olmalı bu işin içine.²⁶⁰

İşin içinde Asdğik'in Aram'dan ayrılarak kendisinin olmasını isteyen Toros bey olduğu kadar, yozlaşmış burjuva ahlakı ve onu hoşgören idari mekanizma vardır. Dönemin demokrat, değişimden yana ve bunu sözüm ona Anayasa ile taçlandırmış solcu aydınlarından müteşekkil Cismani Meclis de bu zelil oyunun bir parçasıdır. Yazarın bunu özellikle romanda zikretmesi de ilginçtir.

Herkesin korkusu gerçekleşir. Asdğik mahkemece suçlu bulunur ve Aram'ın istediği gibi boşanma gerçekleşir. Çocuğu Hagopik ise babaya verilir. Mahkeme Aram'ın etkisinde kalmıştır.²⁶¹ Asdğik ise, tüm ısrarlara rağmen temyize gitmez. Gitse de sonuç değişmeyecektir.

Nitekim yozlaşmış burjuva ahlakı Asdğik'in kendi kendini yok etmesine neden olacaktır. Asdğik, direniş için böyle bir yöntem seçmiş, kısa sürede verem olarak ölüm döşeğine düşmüştür. Karekin Arsenyan sonuna kadar bu fakir öğretmen ailesine destek olarak eski-yeni arasındaki kontrastı sürekli yüksek dozda tutan bir öge olarak gezinir romanda. Asdğik'in kanınbabasının ismini taşıyan, ama "küçültme" imi ile kendisinden de birşeyler kattığı bebeği Hagopik, ölüm döşeğinde bile ona gösterilmez. Karekin eski ustası olan Nahabedian ailesinden Hagopik'i almaya muvaffak olsa da, son arzusu Hagopik'i görmek olan Asdğik son nefesini verdiği an bebek içeri girer. Gerçekliğin dozu şahikasında iken roman biter.

Dönemin Ermeni toplumuna yaptığı bu keskin ve duyguları da harekete geçiren eleştirisi ile uzun süre tartışılmayı hak eden bir eserdir "Varjabedin Ahçığı".

²⁶⁰ Age, s. 222.

²⁶¹ Age, s. 234.

SONUÇ

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde olanlar ve bu coğrafyada yaşayan Ermeni toplumunun hem dünyadaki, hem de ülke içindeki yaşananlara verdiği tepki, aslında 20. yüzyılın başında yaşanacak çok daha hızlı ilk yirmi yılın temellerini atıyordu. Hiçbir kaynakta geçmemesine rağmen, Osmanlı sultanlarının Ermenileri, Millet-i Sadıka diye adlandırıldıkları savı, sarf edilmiş olsun veya olmasın, aslında bu topluluğun Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişkinin, tebaa ve sadakat üzerinden modern çağlara kadar kendi dengesini bulduğunu gösteren bir kanıttır.

Ermenilerin Anadolu'daki maceraları, daha önce de çok parlak olmadığından, Osmanlı Devleti'ndeki yaşamları, geçmişe, özellikle de Bizans, İran, Moğol, Memlûkler ve Selçuklu işgal ve katliamları dönemine göre oldukça müsbet bir dönemi işaret eder. Özellikle 1453'te Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasıyla, Bizans'la yaşanan mezhep baskıları Ermenilerin üzerinden çekilir. Fatih'in akıllı imparatorluk stratejisi, Ermenilerin de oldukça işine yarar. Çünkü Fatih, Bizans'ın bir devamı olan imparatorluğunun çokuluslu yapısını muhafaza etmek ister.

Bu amaçla, Bursa'da bulunan Ermeni Ruhani önderliğini İstanbul'a taşıyarak, kademini patriklik derecesine çıkarır. Tüm doğu Ortodoks kiliselerini bu patrikhanenin yönetimine verir. Ermenilerin zanaatta, sanatta, ticarete ve ülke yönetiminde faydalanacağı önemli bir insan ve bilgi kaynağına sahip olduklarının farkındadır.

Sonraki sultanların da bu siyasette ittifak etmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu coğrafi ve askeri bir güç olarak büyüdükçe, Ermeniler etkinlik alanlarını da, nüfuslarını da artırırlar. Osmanlı ülkesinden geçen İpek Yolu'nu en verimli işletenler Osmanlı Ermenisi tüccarlar olurlar. İmmanuel Kant'ın dahi övgüsüne mazhar olan bir ticaret ahlakı, yaşadıkları topluma uyum ve çalışkanlıklarıyla, 17. yüzyılda bir elli seneye yakın dünya ticaretini ellerinde tutacak seviyeye dahi yükselir Ermeniler. İstanbul'da bu sayede, Ermeniler için kültür başkenti haline gelir. Madras ve Culfa gibi diğer Ermeni kültür merkezleri ile boy ölçüşür. Ermeniler, yetenekleri ve

usta oldukları pek çok alandaki hizmetleri ile, Osmanlı'ya hizmet etmekten memnundurlar.

Anadolu'daki halk ise, her zaman için İstanbul Ermenilerinden daha zor şartlarda yaşamaktadırlar. Taşra Ermenilerinin büyük bölümü yoksul köylülerdir. Buna rağmen Anadolu'nun önemli kentlerinde, zengin bir Ermeni kültür yaşamı mevcuttur. Burada da orta ölçekte Ermeni esnafları, yörenin ekonomisinin dinamosu halindedir. Gayrimüslim ve zimmi bir halk olarak Ermeniler ile Müslüman ahalinin arasında sık sık Ermenilerin aleyhine bozulan kararsız bir sulh varsa da, bu 19. ve 20. yüzyılda yaşanacaklar yanında oldukça hazmedilebilir boyutlardadır.

Osmanlı'nın 17 Temmuz 1774'te imzaladığı ve ilk önemli toprak kaybının yaşandığı Küçük Kaynarca Anlaşması, önemli bir kırılma noktasıdır. Rusya bu anlaşma ile İstanbul dahil pek çok Osmanlı kentinde elçilik ve konsolosluk açmayı, İngiltere ve Fransa'nın sahip olduğu kapitülasyonlardan yararlanmayı ve boğazlardan geçiş hakkını sağladığı gibi, anlaşmanın 6. maddesi ile Osmanlı Ortodokslarının hamisi sıfatını da kazanmıştır.

Aynı tarihler Osmanlı'nın özellikle Ermenilerin yaşadığı bölgede devlet otoritesinin bozulmaya başladığı zamanlardır. 19. yüzyıla girildiğinde, o döneme değin yarı özerk ve yarı göçer durumdaki Kürt aşiretleri devlet tarafından zapturapt altına alındığı gibi, Kürtler özellikle Ermeni bölgesinde sabit yaşamaya zorlanıyorlardı. Diğer yandan, Rusya'nın kuzeyden Kafkas bölgesine inişi hızlanıyor, bu bölgede Osmanlı hakimiyetinde yaşayan Müslüman ahali, her toprak kaybında, güneye, Osmanlı topraklarına doğru büyük katliamlara uğrayarak çekilmeye başlıyorlardı. Bu öfkeli ve kırım mağduru Müslüman kalabalıklar da çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı altı büyük vilayete, Erzurum, Harput, Diyarbekir, Van, Sivas ve Bitlis'ten oluşan Vilâyat-ı Sitta bölgesine yerleşiyorlardı.

Bu yöre, Ermenilerin binlerce yıldır yaşadıkları bir coğrafyaydı ve bu alan Ermeniler için dramatik bir halde küçülüyor ve yaşanmaz hale geliyordu. Ermeniler, zimmi oldukları için askerlik yapmıyorlardı,

dolayısıyla silah taşımaları yasaktı. Bölge bir yoksulluk ve anarşi adası haline gelmişti. Taşralı yoksul Ermeniler bir yandan devlete vergi öderken, Ermeni ağaların yüksek faizli borçlandırmalarından, Kürt aşiretlere “korumalık” ödemekten ve Kafkas göçmenlerinin baskısından inlemekteydi. Bölge ekonomisi neredeyse Ermeni köylülerin varlıklarının bu kesimlerce zorbaca sömürülmesi ile dönüyordu..

Şark sorunu denen meselenin altında yatan saik buydu. Osmanlı o bölgede asayişi bir türlü sağlayamamıştı. Rusya'nın Ortodoksların hamisi olarak Osmanlı'ya müdahalesi, Fransız ve İngilizlerden bile daha yoğundu. İşte, Osmanlı'nın ilk demokratikleşme hamlesi olan Tanzimat Fermanı'nın ilanı da bu nedenle yapılan iyiniyetli bir hareketti. Amaç Avrupa'nın Osmanlı'ya müdahalesini önlemek ve gayrimüslimlerin güvenlik sorunlarını halletmekti. Bu Ferman, yüzyıllardır gayrümüslimler karşısında ayrıcalıklara sahip olan İslam ümmetini birdenbire onlarla eşit hale getiriyor ve bunu kanunla güvence altına aldığını ilan ediyordu. İltizam kaldırılıyor, vergide adalet vaat ediliyor, hukuk önünde de tam bir eşitlik öngörülüyordu.

Bu reformlara Müslüman halk hiç hazır değildi. Dolayısıyla, tamı tamına tatbik etmek de mümkün olmadı. 1859'daki Islahat Fermanı'nın aynı yıl imzalanan Paris Anlaşması metnine girmesi ile, Rus egemenliğini kırmak isteyen Osmanlı'nın iç işlerine dair bir mesele, Avrupa ülkelerinin garantörlüğüne de girmiş oldu. Islahat Fermanı ile Tanzimat'ta hedeflenen reformların tamamlanması ve devletin çöküşüne bir çare bulunması arzulanıyordu.

Ancak paradoksal olarak demokratikleşme –şüphesiz oldukça geç kalınmış olduğundan- çabaları hiç de masum olmayan Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine karışma cüretini artırıyor, Abdülaziz dönemi dahil, atılan reform adımları, Osmanlı için ikircikli, tehdit edici bir boyut kazanıyordu. Ve bu gerginleşen sahnenin tam ortasında, durumları her geçen gün kötüleşen Ermeniler, ama özellikle taşralı Ermeniler vardı.

Abdülhamid dönemi bu anlamda farklılık taşır. Osmanlı onun yönetiminde çöküş parayonası ile birlikte, Şark Sorunu'nu tüm tebaaların güvenlikte yaşayacağı bir düzenleme yapmak yerine, Avrupa'ya karşı denge

ve takiye siyaseti yolu seçilir. Bir yandan Vilayat-ı Sitta'da reform sözü verirken, diğer yandan aynı bölgedeki Ermeni katliamlarına göz yumulur veya gizlice desteklenir. Abdülhamid'in amacı İttihatçılar gibi topyekûn bir kıyım değil, Ermenilerin sayısını, artık talepkâr olamayacakları oranlara indirmektir. Tarihçi Selim Deringil dönemi şöyle anlatır:

Hamid ise, Hamidiye Alayları'na "İstedığınız kadar Ermeni kesin, mallarını yağmalayın, helaldir. Yeter ki bunu benim söylediğim zaman yapın" dedi. Hamidiye Alayları bu topraklarda 1915'teki tehcirden önce çok büyük bir Ermeni katliamı yaptı. Yalnız Hamid'in İttihatçılardan farkı şu oldu. İttihatçılar, Ermeni nüfusun tamamını yok etme amacındaydılar. Abdülhamit'in öyle yok etme gibi bir amacı yoktu. O, Ermeni nüfusu belli bir orana indirmek istedi. Ermenilerin sayılarını ve ekonomik etkinliklerini azaltmak ve böylece Anadolu'da, Ermenilerin yerine bir Müslüman taşra burjuvazisi yaratmak istedi.²⁶²

İşte böyle geçen bir yüzyılın izleğinde, İstanbul Ermenileri, tam da bu hazin tabloda Osmanlı modernleşmesine paralel bir yenilenme çabası içinde oldular. Tıpkı Osmanlı entelektüelleri ve reformcu devlet adamları gibi, onlar da çareyi yüzlerini batıya dönmekte bulmuşlardı. Bu çalışmanın konusu dışında kalan lakin ciddi bir paralellikle, Osmanlı eliti gibi, Ermeniler de batı ile hayranlık ve korku ilişkisi içinde oldular. 1830'lu yıllarda başlayan bir akım ile, Genç Ermeniler İtalya ve özellikle de Fransa'ya eğitim görmeye gittiler. Eğitim ve bilim adeta bir tapınma halindeydi bu kesimde. Hem devletin, hem de Ermeni toplumunun içinde bulunduğu sefalet batının yaptığını yapmamaktan dolayı idi. Akıl ve bilimi toplumun merkezine yerleştirmek istiyorlardı. Bu amaçla eğitim konusunda ve cemaatin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yaşamını derli toplu ve

²⁶² Selim Deringil-Neşe Düzel röportajı. Taraf gazetesi, 2. Bölüm. 02. 03. 2010. <http://www.taraf.com.tr/nese-duzel/makale-selim-deringil-tehcirde-800-bin-ermeni-oldu.htm>

çağdaş hale getirecek idari reformların peşinde oldular. Çok ciddi çalışmalar yaptılar. Eğitim, ziraat, dil ve kadın dernekleri kurdular. Matbaalar açtılar, ciddi sayıda nitelikli gazete çıkardılar. Çağdaş Ermenice'nin yazın dili olmasını sağladılar. Anayasacılık konusunda, özellikle Rusinyan, Balyan, Odyan ve Dr. Serviçen, daha sonra Ermeni Milli Nizamnamesi olarak adlandırılacak ve 1863 yılında yürürlüğe giren ileri bir hukuk metninin temellerini attılar.

Bu değişim rüzgârı, Ermeni toplumu içinde de çekişmelere neden oldu. Statükocu ve reformcu kesimler toplumun demokratik bir düzenle yönetilmesi ve modernleşmesi girişimlerinde fikir ayrılıklarına düştü. Sarraf Amiralar paktı, cemaat yönetiminde daha fazla söz hakkı isteyen zengin esnaf ve reform isteyen Genç Ermeniler paktı ile, Patrikhane merkezli bir mücadele veriyordu. Zaman zaman kan dahi dökülen bu çekişmenin ana belirleyeni her zaman Bab-ı Ali oldu.

Denebilir ki, bu üç güç odağı, 1863 Ermeni Milli Anayasası ile bir konsensüse ulaştılar. Çalışmanın zaman aralığının başlangıcı olan 1880'lere gelindiğinde, Ermeni toplumu Patriğin ve amiraların gücünün sivil toplum lehine sınırlandığı daha demokratik bir yapıya kavuşmuştu bile.

İşte bu çalışmada, tüm bu değişim anaforunun Ermeni toplumunu denli değiştirdiğini, seçilen Gerçekçilik akımı çerçevesinde üretilmiş edebi eserlerde izlemeye çalışıldı.

Öncelikle, değişim ve batı hayranlığının 1840'lardaki heyecanından daha dengeli bir hal aldığı gözlemlendi. Artık aydınlar, modernleşme ile modanın farkını görüyor, Ermeni modernitesinin daha erken yüzyıllarda başlamış olan süreçten beridir, kendi özgüllüğünü koruma, özgün kültür ile batının sentezinin halkın sağduyusu ile harmanladığını süzüyorlardı. Diğer yandan, oluşan yeni toplumsal sınıfların, yeni burjuvazinin kendi müktedirlerini yarattığını da görerek, sorunun sadece amiraların gücünü kırmakla hallolmadığını anlıyorlardı. Kaldı ki, Boğos Levon Zekiyan'ın tabiriyle, her ne kadar Sovyet Ermenistan tarihçiliği amira sınıfını bağınaz ve muhafazakâr olarak yıkamışsa ve muhalif Genç Ermeniler, statükocu olarak değerlendirdikleri bu kesimi "Havaryal" yani gerici olarak adlandırılmışsa

da, Amira sınıfının “devlet” işini onlardan daha iyi anladıkları da ortaya çıkıyordu.

Yine Zekiyan’ın tabiriyle, Ermeniler Batı devlet anlayışını, yani “Raison d’etat”yi anlayamadıkları da bu çalışmada ortaya çıkmıştır. İnceleme konusu yazarların eserlerindeki seçtikleri temalarla bu konudaki aksaklığı fark ettikleri hissedilmekte. Özellikle Arpiaryan’ın bir hikâyesinde Berlin Anlaşması ile meşgul olan, oraya heyet gönderen Patrik Nerses Varjabedyan ve şürekasını eleştirmesi, batıya bu kadar odaklı olmakla Ermeni halkının ivedi sorunlarında kendi sorumluluklarını yerine getirmiyor oluşlarını sorunsallaştırması dikkate şayandır.

Diğer yandan, Zohrab’ın öykülerinde yarı modernleşmiş tiplere, samimi olmayan batılılaşmaya ciddi bir eleştirisi vardır ve onun yereli yüceltme çabası da bu yönde değerlendirilebilir. Zohrab’ın “Hagopcan” karakteri ile Gamsaragan’ın “Karekin” tiplmesi neredeyse özdeştir ve yereli, özgünü, sahte batılı tiplmeler karşısında yüceltir. Yervant Sirmakeşhanlıyan’ın Amira’nın Kızı romanında, Kafkaslardan gelen ve sürekli batıyı vazededen sahtekâr eğitimci “Mösyö Gosdanyan” karakterinde, batıdan gelen her şeyin iyi olmadığı ve dikkatli olunması uyarısı vardır. Neredeyse tüm eserlerde ise değişmeyen tema, kendi değerlerine sahip çıkmayan, değişimi fetişleştiren karakterlerin mahvıdır. Bu temanın 1895-6 katliamlarından sonra yaşanan travmanın, batının hamiliği vaadinin sahteliğini keşfetmiş olmanın etkisi olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın kapsadığı alanda olmadığı için ihmal edilmiş bir konu olarak, İstanbul ve Taşra Ermenileri arasındaki dengesizlik, adaletsizlik ve sosyo-ekonomik fark da eserlerde sıkça ortaya çıkan bir mevhum olmuştur. Bunun için Ermeni Anayasası’nda düzenlenen Ermeni Milli Meclisi’ndeki taşralı vekil sayısının antidemokratik bir şekilde az tutulmasına bakarak anlayabiliyoruz.

Diğer yanda, nasıl ki Amiranın Kızı romanı amira sınıfın çöküşü ve yozlaşmasını anlatıyorsa, Zohrab, Gamsaragan ve Arpiaryan’ın eserleri de yeni burjuvazinin aynı türden düşkünlüğüne deşifre etmektedir. Bu konuda çalışmada yeteri kadar bilgi yer almıştır.

Eserlerde dikkati çeken diğerk bir unsur da, özellikle Arpiaryan ve Gamsaragan'da olmak üzere, ama amira, ama yeni zengin burjuvazi sınıfı olsun, patrikhanenin zenginlerle ayrıcalık üzerinden kurduğı ilişkinin kıyasıyla eleştirilmesi olmuştur ki, bu durum günümüzde hâlâ eleştiri konusu olmaya devam etmektedir.

Ancak burada hatırlanması gereken, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin, Fatih'in fermanı ile kurulmuş bir siyasi organizasyon olduğudur. İstanbul Ermeni Patrikhanesi hiçbir zaman sadece ruhani bir merkez olmamıştır. Bu durum, bu kurumu yönetmesi oldukça güç, mesuliyet ve yetki oranı sürekli aleyhinde işleyen bir yer haline getirmiştir. Özellikle Tanzimat'tan sonra, değişen vergi sistemi ile, Patrikhane'ye ve onun yönettiğı devasa kilise organizasyonuna konan ağır vergiler, yine bu dev organizasyonun devasa bütçesi, tamamen cemaatin cebinden karşılanmıştır. Bu da komuta merkezi olan Patrikhane'nin hayırseverlerle çok içli dışlı olmasına yol açıyordu. Günümüz Türkiye'sinde, durumun daha da kötüye gitmiş olduğunu, Ermeni toplumunun varlığını sürdürmek için elzem olan hayati kurumları için Anayasal ve Lozan'daki haklarına rağmen hiçbir yardım alamadığını, dolayısıyla, demokratik bir yapının kurulmasındaki en büyük engelin bu şekilde kötüleşerek devam ettiğini not etmek gerekir.

Son olarak, daha önce bu anlamda hiçbir derinlemesine incelemenin yapılmadığı Ermenilerin gündelik hayatında modernleşme, sınıf ve onlar arasındaki çatışma ve uzlaşmalar konusunun, bu çalışma ile dönemin zengin ve gerçekten üst düzey edebi eserlerinde oldukça cömert bir malzeme halinde kendini sunduğı söylenebilir. Öte yandan, özellikle Ermeni unsurunun Türkiye'nin gündemindeki olumsuz ama başat rolü itibarıyla, hiçbir konunun kategorik olarak menfi-müspet, siyah-beyaz, iyi-kötü olarak değerlendirilemeyeceğı, kanımca bu çalışmada yeniden ve bir kez daha keşfedilen bir bilgi olmuştur.

Bence en önemli ve yeni tarafı da budur.

KAYNAKÇA

Hrant Torossian, “Historie de la litterature Armenienne”, (Paris: Araxes, 1951).

James Etmekjian, “The French Influence on the Western Armenian Renaissance 1843-1915”, (New York: Twayne Publishers), 1964.

Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Belleten, c. XXVIII, sayı, 112 (1964).

Taner Akçam, “İslam’da Hoşgörü ve Sınırı” Başak Yayınları, 1994, Ankara.

Sahak Der Movsesyan, Badmutyun Hayots [Ermenilerin Tarihi], (1924), II cilt.

“Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nı Doğuşu 1839-1863”, Vartan Artinian, , Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

“Ermeniler ve İttihat Terakki”, Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, , Aras yayıncılık, İstanbul, 2005

“Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus”, Aralık 2001, Aras Yayıncılık, İstanbul.

“Ermeniler Ve Modernite”, Boğos Levon Zekiyan,, Aras Yayıncılık, 2001.

Pamela Young, "Knowledge, Nation and the Curriculum: Ottoman Armenian Education (1853-1915)." PhD diss., University of Michigan, 2001

Victoria Rowe, "A History of Armenian Women's Writings-1880-1922", Cambridge Scholars Press Ltd, London, 2003.

Bardakjian, Kevork, A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500-1920, Wayne State University Press, Detroit.

Yervant Sirmakeşhanlıyan, Balıkçı Sevdası, "Ermeni Gerçekçiliğine Dair Birkaç Söz", Aras Yayınevi, Kasım 2000, İstanbul.

Amirayin Ahçıgı, (Bolsagan Geyanki Truvakner), Amiranın Kızı, (İstanbul Hayatından Kesitler) Becidyan Matbaası, Hasköy, 1929.

Kevork Pamukciyan, İstanbul Yazıları, Aras Yayınevi, İstanbul.

"The Heritage of Armenian Literature: From Eighteenth Century to Modern Times", Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian, Wayne State University Press, Detroit, Michigan, 2005.

Arpiar Arpiaryan, "Badmvazkner u Vibakner". (Hikayeler ve Kısa Öyküler), Şehit Yazarlar Dostları, Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris, 1929.

Anaide Ter Minassian, Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1992.

“Bir Adalet Feryadı Osmanlı`dan Türkiye`ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862 – 1933” Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal, Aras Yayınevi, İstanbul 2006.

Hrant Asadur, “Timasdıverner”, (Silüetler), G. Keşışyan, Vorti Matbaası, 1921, İstanbul.

Dikran Gamsaragan, “Varjabedin Ahçığı”, (Öğretmenin Kızı). Ermeni Okulları Öğretmenler Derneği.

Selim Deringil-Neşe Düzel röportajı. Taraf gazetesi, 2. Bölüm. 02. 03. 2010. <http://www.taraf.com.tr/nese-duzel/makale-selim-deringil-tehcirde-800-bin-ermeni-oldu.htm>

Teodik (Teodoros Lapcincıyan), “11 Nisan Anıtı, Huşartsan”, Belge Yayınları, Nisan 2010, İstanbul.